

Csonka Gábor: *A halálhoz való viszonyulás és a halálképzetek megjelenítése a világ nagy kultúráiban*
(c. dolgozata)

<http://vandorboy.com/a-halalhoz-viszonyulas/>

TARTALOM

I. Bevezető	2
1. A halállal való foglalkozás elméleti alapelvei	4
2. Vallástörténeti és kultúrantropológiai áttekintés	7
3. Vallásos elképzelések és rítusok kapcsolata	12
II. Mezopotámia és a zsidó vallás halál szemléletének összehasonlító elemzése	17
1. Az ókori Közel-Kelet halál- és istenképe	19
2. Mezopotámiai vallások, túlvilágképük, vallási koncepciók	21
3. A halál jelentése a Bibliában, a héberek túlvilágképe	29
III. A halálhoz való viszony a vallásokban, filozófiai rendszerekben	35
1. A 'gnózion' keresztül túljutást ígérő elképzelések	38
2. Tett és hit révén tovább létezést elfogadó halálképek	45
3. A halál a jelen kihangsúlyozása szolgálatában	54
4. A túlélést tagadó elképzelések	62
5. Általános következtetések	66

IV. Egyéb elgondolások	69
1. Az európai halálfelfogás alakulása a középkortól napjainkig	70
2. A halál pszichológiája	78
1. V. Végjegyzet	84
2. VI. Bibliográfia	91

“Miért van inkább valami, nem pedig inkább a semmi?” [\[1\]](#)

I. Bevezető

“...Lassú halál esetén előbb a bőr és ínreflexek esnek ki, de ekkor még erős fájdalomingerekre reagál a szervezet: a szaruhártya érintése is reakciót vált ki, bár az érverés már alig tapintható. Legtovább a légzési reflex marad meg, bár a légutakban és a tüdőben felgyűlő váladékot a haldokló nem képes kiköhögni: emiatt kezdődik a sokat emlegetett halálhörgés. Az igazi haláltusa eszméletlenséggel, mély kómában zajlik, a fakószürke arc mellett néha fájdalmat jelző fintorral, bizonytalan kapkodó jellegű kézmozgásokkal. Ekkor már a légzés ritkul, a szaruhártya kiszáradása miatt a szemek fényüket veszítik, az arcbőr víztelenesése miatt az orr kiemelkedni látszik, ritkul a hörgő légvételek száma, majd a légzőközpont ingerelhetetlensége miatt beáll a klinikai halál.”

[\[2\]](#)

Mi az oka e világban a mindenütt jelen lévő halálnak? A halál oka csak biológiailag magyarázható, a szó legszorosabb értelmében csak az ember hal meg, mert az ember mint önmagára reflektáló lény tisztában van ezzel a felülmúlhatatlan végérvényességgel, tudatában van annak – védekező stratégiái ellenére is -, hogy egyszer meghal. Viszont a biológiai válaszok nem elégitik ki az embert, mert bizonyos fokig a élővilág felett állónak érzi magát, hisz minőségileg egészen mást produkál, mint a természet bármely más organizmusa. Másrészt a halál csak biológiailag jellemezhető és fiziológiailag leírható, ezzel azonban egyáltalán nem kerültünk közelebb az emberi meghalás gondolatához. Az ember persze legkevésbé pont a saját halálával képes materialista álláspontra helyezkedni. Az anyag törvényei ugyanis nem azonosak a tudat és a szellem törvényeivel. A tudat magyarázza ugyan – a tudomány segítségével is – az anyagot, de az anyagból nem magyarázza meg önmagát.

A tudat hogyan értelmezi a halált? A tudat azáltal van, hogy tud önmagáról. A halál pedig – materialista értelemben – azt jelenti, hogy a tudat megszűnik tudni önmagáról. Márpedig a tudat szerkezetéből következően az teljesen a tudat ellen való, hogy ne tudjon önmagáról. A tudat ugyanis végtelen kontinuitású: egyszerre van a múltban, jelenben, jövőben – tehát időtől független, kiterjedése nincsen, következésképp nehéz elképzelni, hogy a tudat éppen az anyag felől nézve volna korlátozva. A tudat, ha megvalósítaná önmaga – ellen – valóságát, akkor az maga lenne a halál. Ám ez egy újabb ellentmondás, hiszen hogyan foglalhatná magába a tudat önmaga-ellenes valóságát. Ha ezt így folytatjuk, rájövünk, hogy semmi sem magyarázza a halált. Létrehozhatjuk azt a tételt, miszerint az általában vett halál mindig másoké, a konkrét, legelemibb értelemben vett halál pedig legteljesebb mértékben a magunké.

A halálra adott racionális, tudományos válaszkészletek nem összefoglalóak, mivel a biológiai eseményt hangsúlyozzák, amely az elmélkedő értelem és tudat számára nem jelent semmit, nem ad átélési alternatívát, márpedig az átélhető alternatívák közötti rendezőeszköz az értelem, illetve megfordítva: az értelem is az átélhető alternatívák lehetőségként való felismeréséből jön valamiképpen létre. A racionális válaszkészletek valójában azt a negatív értelmi mozzanatot hangsúlyozzák, amelyet a tiszta tudat vagy

elvont tudat hajt végre akkor, ha a semmi fogalmával kerül szembe. Ezek a válaszkészletek nem értelmesek az én birtoklásával rendelkező, önmagára is reflektáló tudat számára. A vallásos tudat az előzőhöz képest egy pozitív értelmi mozzanat megtételére vállalkozik: *értelmessé kívánja tenni a halált*. Ehhez viszont a halált – mint fogalmat és mint jelenséget – jelentésekkel kell felruházni. Ezt nevezem halálképnek, illetve halászemléletnek. E jelentéseknek nincsen köznapi értelemben vett bármiféle tapasztalati megerősítése[3].

Mi a halál maga? A skolasztikus teológia annyiban intézi el a kérdést, hogy a halál törvényszerű, ugyanis nyilvánvaló az ismert következtetésből, hogy minden élő test halállal bír, mely természeti állapotából következik. A halál szükségessége onnét ered, hogy az élőtest növekedése, fejlődése véges, és a halál felé tart. Magáról a halál lényegéről azonban nem közöl semmit. Ez rávilágít a szemlélet lényegére: az ember a halála pillanatában tudja meg, hogy a jóból, a rosszból és mindenféle javakból mennyi jutott neki osztályrészül, és ezáltal élete teljessé és lezárttá lesz. Tehát a halál az emberi, egyéni, személyi történelem beteljesedése. Az ember cselekvéseinek vannak belátható konzekvenciái. A halálban a jövőre nyitottság – mely valamiképpen az emberi történelem szilárd kontinuitását is biztosítja – megszűnik, legalábbis tapasztalható értelemben. A halál ezért jelen időben játszódik le, éppen ezért problematikus még nyelvi kifejezése is. Az elmúlásra utaló igének nincsen folyamatos igealakja, a külső szemlélő csak a befejezett tényre képes a megfelelő nyelvtani pontossággal megállapítani. Ebből az derül ki, hogy a halál inkább történés, semmint cselekvés. A halált legtöbbször passzívan szenvedni el az ember, pedig nem így kellene lennie. [4]

A halál lényege szerint az ember személyes, önmaga által történő beteljesülése is lehetne. Saját halála az embernek belülről kiinduló cselekedete – és nem a halállal szembeni külsődleges állásfoglalása – kell legyen! Az emberek a cselekvések mögött elsősorban jól megfogható indítékokat, motívumokat keresnek, és azt az akaratot – azt a belső drive-ot – mely a reális, megtapasztalható cselekvésig elviszi, vagy amely fenntartja a cselekvést. A halálban ezt nehéz felfedezni, mert az elmúlást kényszerként fogjuk fel (elszenvedjük, amint kiszenvendünk), ahogy a születést is. Azonban ahogy valaminek a kezdete is aktus, ugyanúgy a befejezése is az lehet. Az aktus belső tartalma elidegeníthetetlen a meghalótól (mélyen érinti), szerencsés esetben beteljesülő elfogadássá válik.

Dolgozatom a halál gondolatának megjelenésével kezdődik, ahogy azt az úgynevezett "primitív" kultúrákban értelmezték, majd azt elemzi, hogy ez a tapasztalat miképp került át a társadalmi életbe, illetve milyen magyarázatot adtak erre a mindenkit érintő kérdésre a különféle mitológiák és vallások, majd végül az emberekre való hatását próbálom vizsgálni a modern tudományok és a pszichológia segítségével. Természetesen jelen dolgozat nem vállalkozhat arra, hogy választ adjon a halálhoz való hozzáállás személyes kérdéseire, de talán segít eligazodni ezen témakör dzsungelében, és körvonalazhat egy olyan csapást, melynek nyomán egy mélyebb érdeklődést inspirálhat, ami ébren tart az olvasóban egy állandó kérdésfeltevést jelenlegi (lét)helyzetéről. Ez eredményezhet egyfajta nyitottságot a témára, a kérdésfelvetésekre, amely maga az élet, és ha abban eligazodunk, akkor a további utunk során sem érezzük azt, hogy a halál az valami más, mint mi...

1.1 A halállal való foglalkozás elméleti alapelvei

Jelenlegi munkámban nem elszigetelt vallástörténeti tények, jelenségek vizsgálatára teszek kísérletet. Úgy gondolom, hogy a halálról és a túlvilágról alkotott képek, hiedelmek, ismeretek és szimbólumok alapos elemzése során a vallások és változó vallási alakzatok egy koncentrált, sűrített képének kialakítására nyílik majd lehetőség. E vizsgálódás tartalmaz szociálanropológiai elemeket is, melynek lényege, hogy a vizsgált jelenséget társadalmi-kulturális kontextusában is vizsgálom. A halál az életvilágunkban igen nehezen értelmezhető, a hívők nagy tömege számára nem teljesen érthető, illetve világossá nehezen tehető alapvető hiedelmeket is tartalmaz [5]. Különböző szimbolizációs mechanizmusokkal – sűrítéssel, metaforával, stb. – viszont elfogadhatóbbá teszi, egyszerűsíti számunkra megértését. Itt képződik a vallás nyelvi szótára és a megismerő rendszer helykijelölő folyamatai, mely működtetésére sajátos fogalmi készletet kezd használni. [6]

Milyen összefüggés figyelhető meg a vallás kidolgozott hitbéli és elméleti rendszere és a társadalom aktuális gyakorlata között? Egy vallásfilozófiai rendszerben a halálkép és a túlvilágkép következetesen hat át minden alrendszerre, és megnyilatkozásuk az alrendszernek megfelelő fogalmi, nyelvi, logikai sémák szerint történik. Az ő gondolkodásuk és adott nyelvi bázisára épülve fejezték ki elképzeléseiket. Ez vezetett oda, hogy a vallás kialakulását, a vallásos élmény alapjait a halál – az emberek számára nem érthető – kívülről megtapasztalt és előfeltételezett élményében keressék. A halálra adott válaszok így jórészt vallásos jellegűek. Ezért a halálszemlélet és a társadalmi lét, a technikai kultúra és a vallás aktuális alakzata között látens vagy nyilvánvaló összefüggések megfigyelése lehetséges, s erre kísérletet is teszek az elkövetkezőkben. A halál- és életszemléletben sűrűsödő tartalom-komplexumok feloldásához, kibontásához vezető út még járatlan. Tudománytörténetileg Frazer munkája volt úttörő, melynek során az evolucionista feltevésrendszerből indult ki, amely módszer ugyan nem mutat lényeges összefüggéseket a primitív vallások és törzsi társadalmi alakzatok – egymással korreláló – halálkép-sajátosságai között, de segít az indulásnál. A kultúra vagy vallás az a többszörösen összetett rendszer, melynek egy olyan jellemző eleme, mint amilyen a halálkép, többszörös jelentésváltozáson is keresztül megy, mely nemcsak időben jön létre, hanem a tér különböző pontjain és jellemző alterációkban is feltűnhet.

A halál jelentése nem vizsgálható csak önmagában, ajánlatos *bizonyos rávezető fogalmakat kitalálni*, amelyek a rendszer többi elemével való kapcsolatra utalnak. *Képes-e nyelvünk kifejezni ezt az összefüggést?* Ezáltal az egész rendszer állagára [7], s ezen keresztül a vallási rendszer állapotára is utalnak. Ilyen fogalmak az “élet” [8], a “test” [9], a “bűn” [10], a “halál utáni élet”, “lélek”, túlvilág, stb. Ezek áttekintésére is kitérek ebben a dolgozatban. A vizsgálódás óhatatlanul is írott dokumentumok elemzésére és a szimbolikus struktúra analízisére kell szorítkozzon. Emiatt a kutatóknál gyakran csúszik át a kutatás egyfajta strukturális nyelvelemzésbe és a szimbolizációs folyamatok vizsgálatába. [11]

A felmerülő jelenségeket – mint már hangsúlyoztam – összefüggéseiben érdemes vizsgálni és elemezni, mert így láthatunk rá az idővel bekövetkező funkcióváltásokra, a tartalom és a forma viszonyára. Ez különösen érvényes egy olyan dologra, ami az emberekkel kapcsolatos. A kulturális antropológia ezért tartja fontosnak megismerni az adott kultúra strukturális viszonyait, mert ezeket az összefüggéseket a kultúra jelentősen befolyásolja, amely szintén állandó változáson megy keresztül. A kultúra jelentheti az ember teljes társadalmi örökségét, illetve lehet egy szűkebb embercsoport tanult hagyománya[12]. Tehát az emberek viselkedése és felfogása szerzett és tanult viselkedés, amely generációkon keresztül öröklődik. Természetesen vizsgálódásunkkor mindezek mellett a tárgyilagosság princípiumát is szem előtt kell tartani, amihez a kulturális antropológia különböző elveket hív segítségül, mint pl. az egyetemesség elve, tapasztalati és összehasonlítási elv. Tehát a vallásetnológia is olyan – kulturálisan meghatározott – ideákkal foglalkozik – amit ez a dolgozat is követ -, amelyet általában vallásnak, mágiának és mítosznak nevezünk. Ide sorolhatjuk a tudományokat is, B. Whorf és T. Kuhn elméleteit védőbástyaként felhozva, természetesen kiegészítve a téma pszichológiai hátterével is.

Felfoghatók-e a vallási elképzelések rendszerként? Ha behatóan vizsgáljuk, akkor a vallási értékek, viselkedési módok és ideák rendszert alkotnak, s a szabályos kifejeződések nyomain kezd meg általában a munkáját az antropológus. Az első nehézségek ott merülhetnek fel, amikor egy statikus rendszert feltételeznek – én is bizonyos elképzelésekkel fogtam neki a témához -, holott nyilvánvalóan különböző külső behatások révén mind a vizsgálódó, mind a vizsgált struktúra (de)formálódik. Ez utóbbit próbálom nyomon követni részletesebben a mezopotámiai kultúra és a kereszténység kapcsán, az összehasonlító fejezetben.

Fentebb már említettem a szerkezeti szimbolizációs rendszerek azon szerepét, amelynek ismerete segít eligazodni a nyelv és a jelentéstartalmak összefüggéseiben, abban az esetben, ha a “rendszer” és a “felhasználó” kompatibilis, a nyelv és a tartalom konvertálható. Manapság viszont nehéz a *szimbólumokból* olvasni, mert napjaink és hagyományaink között, ha nem is csak a hosszú évek múltak el, de a szemléletek is megváltoztak, így a jelképeket, hagyományokat, szokásokat felfejteni az abban járhatlanoknak igen bajos.[13] A modern kor egyik mellékhatása a hagyományos – jelentéssel telített – látásmód elhomályosodása. Nincsenek már a civilizált ember számára a múltunk jelképei tartalommal felruházva, így az áthagyományozódás elakadhat, illetve más tartalommal töltődhet. Abban a pillanatban, hogy ez az *értelmezés-zavar* bekövetkezik, a kommunikáció megszűnik a tradicionális jelképrendszerek és az ember között. Ebbe az irányba vergődik civilizációnk, amire számtalan példa akad már a mitológiákban is. Az ég lassan eltűnőben, az életfa vagy létra járhatatlan lett, az égígérő hegy ellaposodott stb., így a kommunikáció lehetősége a menny és föld között megszakadt. Ennélfogva az istenek és szellemek többé már nem érhetőek el olyan könnyen, mint annak előtte[14], ezentúl csak a sámánok, vagy hivatásos vallási vezetők tudnak kapcsolatot teremteni velük, mégpedig egy szent helyen és időben, vagy extázisban, azaz lelkesült állapotban.

De mi is veszett el valójában? A vallásos rendszerek feltételeznek egy olyan erőt, hatalmat, amely felette van az embernek – konkrétan térben is, kívül esik a természet normális folyamatain (halhatatlanság, nem evilági származás) és befolyásolhatja ezt a rendszert. A modern kor embere – tudományos világképével felvértezve – viszont már úgy képzei, hogy maga is képes környezete állapotát irányítani, így egyre kisebb jelentőséget tulajdonít ennek a hatalomnak. Ez a transzcendens erő, hatalom vagy lény képes az érzékelésre, tehát meghallja az imát (rituális üzenetet), áldozatot fogad el, s cserébe betölti funkcióját, azaz például a közösség védelmét biztosítja. Tehát hagyományosan a vallás kifejezi a társadalom bizonyos érdekeit, de ez a szerepe lehet etikai, erkölcsi is, ahogyan arra még a megfelelő helyen ki fogok térni. Az emberi viselkedés minden formája hordozhat vallási tartalmat. Ez a hétköznapi életben – a zene, az ének, a tánc – akkor válik igazán szakrálissá, ha az istenekkel akar kommunikálni, és ez az, amire a mai kor civilizált emberének csatornáit klausztrofóbiássá váltak. Eredetileg a rítus során az ősök tetteit vagy az isteni lények cselekedeteit idézték fel, ismételték meg a résztvevők, és ezek során tértek vissza kulturális alaphelyzetükhöz. Ha ez kikopott, kiüresedett, akkor a kapcsolat halottá vált[15]. Ezt a kapcsolatvesztést vették észre a kutatók, amikor a rítusok elemzésekor felfedezték azt, ahogy a szimbólumok rendszere egyre távolabb került a hétköznapiaktól. Ezért a rítusokat az életben kell vizsgálni[16]. Tehát fel kell ismernünk, hogy a jelenségek nem önmagukban, hanem az emberhez való relációjukban nyernek értelmet, és vizsgálatunk is csak úgy lehet eredményes, ha az összefüggések bonyolult és sokirányú rendszerébe ágyazva igyekszünk megragadni azokat.

1.2. Vallástörténeti és kultúranropológiai áttekintés

De most lássuk: *hogyan magyarázzák, mit gondolnak a halál eredetéről a hagyományos kultúrákban, mit mondanak a mítoszok?* Az első emberek, a mondai ősök, még nem ismerték a halált, az csak valami olyannak a következménye lesz majd, ami az ősidőkben következett be. Többnyire a kezdeti időkben bekövetkezett szerencsétlen véletlenként jelenik meg a népek mítoszaiban. Ahogy az ember megtudja és megismeri, hogyan jelent meg a halál először a világon, úgy jut el saját halandóságának megértéséhez – egészen odáig, hogy az élet szükségszerű kiegészítésének tekinti majd.

Különböző földrészek anyagából a legjellemzőbb és leggyakoribb típusokat kiszemezgetve, azok rövid kivonatát ismertetem. Lényegét, illetve szerkezeti vázát kell megvizsgáljuk ahhoz, hogy bizonyos általánosságokat láthassunk. A halál a természet rendjének nem szükségszerű velejárója, hanem egyszerűen *valakinek a hibájából, vagy helytelen cselekedetéből ered.*[17]

Az egyik leggyakoribb típus Afrikában az ún. *“félresikerült üzenet”*: Isten elküldi küldötteit az emberhez, azzal az üzenettel, hogy halhatatlanok lesznek, míg a másik hírvívő a halandóság hírének viszi. Az utóbbi üzenet ért oda előbb, így beköszönt a halál az emberiségre[18].

A másik tipikus történet – ahol már az ember a hibás – ebben a kategóriában: Isten mindenkinek megparancsolta, hogy maradjon ébren, de amikor Isten a halhatatlanságról beszélt, az emberek már ezt nem hallják, mert elaludtak[19]. Így a kígyó – aki ébren volt – lesz az, aki megszerzi az embereknek szánt halhatatlanságot. A kígyó motívuma egyébként még számtalanszor visszatér, hiszen a vedlés aktusa a megújulást szimbolizálja!

A hulló-motívum szerepel egy melanéziai mondában, miszerint az első emberek az öregedéssel kígyókhöz hasonlóan *levedlették* bőrüket és megifjodva bújtak elő. Egy időszakra azonban hiába tért haza így megifjodva, gyermeke nem ismerte meg, ezért felvette régi bőrét, s attól kezdve lett az ember halandó.

Újabb változat a *vita* miatt bekövetkező halandóság, miszerint több lény vitázik az emberek sorsáról, ahol végül a halandóság mellett kardoskodó kerekedik felül. És lőn a halandóság. Már megint az Ige, a szó teremtő ereje (szómágia) kerül szemünk elé.

Indonéziában jellegzetes példa a *rossz választás* miatt bekövetkező halál. Isten először leereszt egy követ, amit elutasítanak az emberek, majd utána banánt küld, amit örömmel fogadnak. Ezáltal az emberek a halandóságot választották, t. i. a banánfa termő ága elszárad, miután termést hozott, majd a következő évben új sarjakat hoz, amelyek szintén termőre fordulnak, míg a kő romolhatatlan.

Gyakori az, hogy az emberek eredetéről szóló mítoszt tovább képezve, egyben halandóságukat is megmagyarázzák. Az észak-amerikai indiánoknál a *romlandó anyagból készült emberiség* típusú történetek a legelterjedtebbek. Mivel a kultúrhérosz pl. fából teremtette az embereket, és a fa maga is ki van téve az enyészetnek, ezért az emberek is halandóak lesznek.

Tehát ezekben a mítoszokban a halál bekövetkezte a szereplők valamilyen hibájára, mulasztására, sőt bűnére van visszavezetve. Ebből a szempontból nézve a bibliai bűnbeesés nézete sem lóg ki a sorból, mivel az már az itt példaként felhozott, úgynevezett “primitív” népek történeteiben is megjelenik[20].

Nézzük meg: *mely szimbólumok szerepelhetnek, a mítoszokban a halandóság szimbólumaként?* Sokszor megjelenik a vedlés (mint megújulás), a Hold (mint elfogyó, majd újra életre kelő dolog), de a halál és a nemi aktus kapcsolata is. Egy maori példában a kultúrhérosz – Maui – utolsó nagy tetteként a halhatatlanságot akarta elhozni az embereknek, ehhez viszont az alvó holdistennő testébe kellett hatolnia a vagináján keresztül, majd testén végigmenve a száján kibújni. Egy madár elnevette magát, s a felébredt istennő összeroppantja a combjai között levő Mauit. Szimbólumok sokasága rejlik ebben az egy példában is. Nemi aktus és halál; az egyik feltételezi a másikat. Az élet magában hordja a halált, a halálnak az élet megújulásával kell járnia.[21] Az élet megújulásának viszont nincs értelme, ha az ember örök életű: az emberek szaporodása természetes úton vonja maga után a halált, a korlátlan szaporodás fékezését. Ha visszagondolunk a paradicsomi történetre, ott is megjelenik ez a kapcsolat, az örök élet fájával szemben tehát ott van a jó és gonosz tudásának fája is – ami a halandóság fája is,

hiszen e tudásba beletartozik a nemiség, a szexualitás tudása is. Ha az emberek a nemzést választják, a halált választják egyben, erre utal szimbolikusan a kő és banán indonéziai története is, ahol a banán ága elhal és kisarjadzik, szimbolizálva a halált és az újjászületést.

Hogyan jutnak kifejezésre a szellemi vagy lelki létezés formái, mi a jelentőségük? A halált a mítoszok magyarították[22], így érthetőbbé vált, és idővel az élet szükségszerű kiegészítésének tekintették. A halál lényegében azt jelenti, hogy ez az esemény az ember ontológiai állapotát változtatja meg, és a túlvilági élet a lélek fogalmának operációival – elválása a testtől – egy új létezési módot hív életre. Ezen a ponton túl az ember léte csak a szellemi létezésre redukálódik, szellemé vagy lélekké válik. Mint tudjuk, igen sok elmélet elválasztja az evilági létet a túlvilágtól. A halál viszont lehet nem testi is, és az élet lehet halott is – szellemi, lelki értelemben. A novíciusokat is halottnak tekintik beavatásuk előtt, akár a hindu értelmezésben is a biológiai születés másodlagos, s a lelki születés – a beavatás – az igazi életre ébredés. Erre a kapcsolatra még később kitérek a kereszténység kapcsán a Pál apostolt illető értelmezésben.

De most a "primitív" kultúrák tárgyalását befejezve, különösen az ausztrál bennszülöttek történeteit vizsgálva arra juthatunk, hogy a személyiség a születés előtt pusztán *szellemi*. Majd az élet korai szakaszában teljes mértékben evilágivá válik – ahogy helye a nők mellett jelöltetik ki[23], majd az életkor előrehaladtával, ahogy közeledik a halál, a személyiség egyre rituálisabb és szentebb lesz, végül a halállal újból teljes mértékben szellemivé és szentté válik[24].

A hagyományos társadalmak világában a halált második születésnek, és egy új, szellemi lét kezdetének tekintették. Ez a második nem biológiai születés, tehát nem magától értetődően adott, hanem rituálék során megalkotandó.[25] Ebben az értelemben a halál: beavatás, bevezetés egy új létezési módba. Ez az oda-vissza fordíthatóság a rítusokban nyer értelmet. A szimbolikus halált követő újjászületés vagy feltámadás, olyan, ahogyan a serdülőkori *beavatási szertartások* során az ifjú – biológiai létállapotában – hal meg, hogy most már a kultúra által meghatározott lényként születhessen újra, és így hozzáférhetőek lehessenek számára a törzs szellemi kincsei.

Most kanyarodjunk vissza a hagyományos kultúrákhoz és nézzük meg, *hogyan is racionalizálták, tették elfogadhatóvá azt, ami a halálon túl, odaát van?* Ebből a szempontból különösen kreatív jelentőségűek voltak a sámánok extatikus élményei, azaz az alsó és felső világba tett utazásaik. ők voltak a korai hídverők, a pontifexek. Minthogy az extázis a léleknek a testből való ideiglenes kiválását jeleníti meg, azt mindig is mintegy a halál előképének tartották. Útja során a sámán természetfeletti lényekkel tud találkozni, élményei segítettek kialakítani az emberben egy képet a halálról való tudásról. Ezeket az utazásokat tekinthetjük a *túlvilág földrajzáról* adott leírások eredetének, mely révén a halál ismeretlen és félelmetes világa formába öntődik és bizonyos minták szerint szerveződve szervesül, tapinthatóvá válik. Végül struktúrát kap, és az idők során ismerőssé és elfogadhatóvá válik, ezért egyre inkább világossá válik, hogy a halál ismertté és elfogadhatóvá tétele minden kultúrában kiemelt jelentőségű. [26]

Tehát a halál az emberi lét részévé válik, minthogy a halál élménye teszi a szellem és a szellemi lények fogalmát értelmessé. Mint már ismertettem, akármi is a halál megjelenésének oka, az ember csak azáltal lehet önmaga, és csak úgy tudta saját sorsát beteljesíteni, hogy tökéletesen ráébredt saját halandóságára. Ezek a kreatív megfeleltetések *a halál szellemi természetű funkcióját* hangsúlyozzák. A halál aktusát felfoghatjuk úgy, mint bármely lényegi átmenet példaszerű[27] modelljét. Az a tény, hogy a halál szellemi természetű lényé formálja át az embert, és egy új, lehetőségeit tekintve magasabb rendű életre vonatkoztatja, felveti a születésre, újjászületésre és feltámadásra vonatkozó képzeteket, melyet legtöbbször szimbólumok segítségével fejez ki. A legkézenfekvőbb példákat saját környezetükből, a természetből veszik, mint példa erre a vegetáció meghaló és újra feltámadó istenei.

A különböző vallásos rendszerek különböző magyarázatot adnak a léleknek, paradox módon egyidejűleg a több helyen való létezésére. Gyakran a holtak képesek valami módon részt venni az élők világában. Ahogy láttuk, a halál teszi lehetővé a szellemi természetű létet, viszont ez a szellemivé válás az élet metaforáin és szimbólumain keresztül realizálódik és fejeződik ki, lesz értelmezhető. Az ember ennek kapcsán egy oda-vissza alakuló fordításra, váltásra gondol, ahol az élet legfontosabb aktusait a halál terminusain keresztül nézzük és fordítva: pl. a házasságot halálként, a halált születésként. Ez a paradoxon arra a szintre világít rá, ahol az élet és a halál test és lélek, mint legvégső valóság különböző aspektusai vagy dialektikus fázisai fedik fel önmagukat. Él egy olyan hiedelem is, hogy amikor az ember világra jön, a teremtőtől kapta lelkét, a földtől a testét. Következésképpen a halál pillanatában ez a két elem visszatér ősi forrásához: test a földbe, a lélek pedig égi alkotójához. Itt is külön értelmezést nyer a testi és a szellemi, lelki lét. Az orfizmus, platonizmus és gnoszticizmus kivételével a közel-keleti és európai antropológiák ember-elképzeléseiben nem a döntően szellemi létező, hanem az ember mint testet öltött lélek elképzelés játszik fontos szerepet. Akárcsak az archaikus mitológiákban, ezt a test *feltámadására* vonatkozó eszkatológikus reményt is megfogalmazzák a zoroasztrianizmusban, a judaizmusban és a kereszténység illetve az iszlám gondolkodásában.[28]

Ez az átfordíthatóság paradoxona felfedi, hogy bármit is hisz vagy vél hinni az ember az életről és a halálról, a halál különböző módozatait és szintjeit éli meg állandóan. A halál nemcsak az eltávozásban, egy város, vagy egy ország elhagyásában képződhet le és élhető meg szimbolikusan. Tovább mehetnénk és megvilágíthatnánk, hogy a mindennapi élet számos gesztusa és aktusa hogyan vonatkozik szimbolikusan a halál bizonyos szintjeire és módjaira.[29] A halállal való találkozást jelképezi a barlangba lejutás, hegyre felmászás, ismeretlen vidék felfedezése, repülés, víz alatti úszás, idegenekkel való találkozás, vagy hosszabb utazás. Természetesen ezeknek is megvannak a maguk előzményeik a mitológiákban, legendákban.

Nyilvánvaló, hogy az utazásban igen könnyű tetten érni az élet halál-vonatkozásait, hiszen igen világosan feltárulkozó szimbólum. Tapasztalatunk szerint az életet az idő változása alól nem lehet kivonni, viszont a térváltozástól elvileg igen. Az idő mindig változik az emberrel együtt, viszont térbeli helyzetének változtatására az ember már nincs ilyen szigorúan kötelezve. Az utazás intenzív térváltoztatás, az élet vonatkoztatása az

útra, az idő szemlélete az útban. Ha ez az idő térre vetítése, akkor mértékegysége a sebesség, mely az élethez fűzött viszonyt is közvetíti. A gyorsaság a rövidnek tartott élet kompenzálása, annak a szorongásnak feloldás-igyekezete, hogy az ember az élet-idejét rövidnek, sőt, kihasználatlannak, eltékozoltnak érzi [30]. A gyorsaság az út versenyfutása az idővel. Az utazás állandó memento mori, haláltánc, a halál legyőzésének igyekezete. Az a tény, hogy az embernek tudata van az időről, a halál tényét és az arról való tudatot jelenti. Az idő lényege a halál, az élet törvényszerű halál felé haladása. Az idő végső bizonyosságként csak a halált tartogatja az ember számára. A gyorsaság menekülés az idő elől, annak hite, hogy így minél hosszabb lehet a megtett út az életben, vagyis a gyorsaság az életidő nagyobb kihasználását jelenti. A több utazás a kihasználtabb, azaz a tartalmasabb élet érzete, de mindez egy olyan világfelfogást feltételez, melyben mindennek a kihasználtság a mértéke, minden a gazdaságosságra épül, s az élet értéke is ettől függ. Ezek szerint a tartalmas élet az, amelyik a legjobban váltotta útra az idejét. Az utazás és gyorsaság közvetlenül válik az élet tartalmasságának kifejezésévé, amely annál intenzívebb, minél nagyobb a sebessége. Ennek két paradoxona a halálos sebesség és az álló hajó. A sebességben való elpusztulás annak jelképévé válik, hogy az úttal nem lehet megváltani az időt, az állóhajó pedig egy pontba sűríti a távolságot, és az élménye az, ami csak képzeletben van jelen az adott helyzetben. Tehát az időbe vetettség alapvetően meghatározza a halálszemléletünket. A szembenézés az idővel nehéz, ezért megpróbálunk kibújni előle. Mivel a test halála nem kérdés senki számára, ezért felvetődik önkéntelenül az emberben a túlélés lehetőségének keresése.

Milyen kibúvók lehetségesek a halál megszelídítésére? Mivel a halál elképzelhetetlen, hacsak nem kötődik valamilyen úton-módon valamilyen létformához, ezért sok hagyományban továbbél a hajdani örök élet újra megtalálásának reménye. Ez megoldás lehetne, ha az indonéz mítoszban a követ és a banánt egyszerre választanák a mondai ősök. De más kontextusban ezt a vágyódást fejezheti ki az eszményi ember alakja, a hermafrodita, aki mint ilyen egyszerre létesül az evilági és az örök életben is. Erre vállalkozik a sámán is, amikor leszáll az alvilágba – hogy például a betegséget okozó szellemmel megküzdjön, akárcsak az epikai hős, aki alászáll a holtak világába, hogy végül számos megpróbáltatás után sikeresen visszatérhessen. [31] Mind a mítoszok, mind a folklór bővelkednek az óceánon túli (azaz ismeretlen), vagy a világ végén túli mesés tájakon tett utazások leírásában. Természetesen ezek a mondai tájak, a halottak birodalmát jelentik, és közvetett módon, a másvilággal kapcsolatos különböző nézetekre vonatkoznak, melyek közül a legismertebbek a túlvilág helyét – mint már említettem – a föld alá, az égbe, vagy az óceánon túlra teszik [32].

Hogyan próbálták a klasszikus irodalomokban a túlvilágot 'felszínre' hozni? Az örök élet és az evilági élet 'egy helyben' való megélését célozták az európai kultúrkörből ismert hősök, akik megpróbálták az átlagember számára megfoghatatlan más-valóságot meghódítani, az alvilágba lejutni. Tengerre szállni veszélyes vállalkozás volt, de az alvilágba lemerészkedni a férfias erények netovábbja volt. Nem is vállalkoztak rá sokan – ahogy azt az európai irodalomból ismerjük. Apollóniosz Rhodiosz dolgozta fel ezt a témát *Argonautika* című eposzában, illetve Homérosz is írt az *Odüsszeiában* erről, melyeket később Livius Andronicus is felhasználott, Caius Valerius Flaccus pedig latinra dolgozott át. Héraklész már le is ment az alvilágba, és felvonszolta az alvilág kapuját

őrző Kerberosz kutyát.[33] A görög-római mitológia szerint sötét völgyek mélyén, nehezen megközelíthető barlangokban, gőzölgő források környékén kell elindulni, hogy az alvilág kapujához eljussunk. Orpheusz is lement a Hádészba, de Plutarkhosztól is ismert, amikor Timarkhosz lement Trophoniosz boiótiai barlangjába, ahol révületbe esett, viszont lemenni az alvilágba már nem tudott. Egy másik történetben Theszpesziosz elvesztette eszméletét, s miközben élettelennek vélték, a túlvilágon járt három napig, ahol láthatta, miként kínlódnak a bűnösök a rájuk szabott tortúrák miatt. Ezek a történetek később, krisztianizált változatban tovább éltek a középkorban is.[34] A rómaiak nemzeti eposzából is ismert[35], ahogy Aeneis is leszállt Dis isten birodalmába, és homéroszi mintára találkozott a hősök árnyaival, és természetesen felvillant előtte a jövő is. Az antik mitológia Hádészét később felváltotta a keresztény túlvilág differenciált képzete: a Pokol – ahol a szenvedés örökös, a Purgatórium – ahol időleges, és a vágyott világ – a Paradicsom. Ezek a kalandozások az ismeretlen ‘feltérképezését’, a túli megnevezhetőségét is szolgálták.

1.3. Vallásos elképzelések és rítusok kapcsolata

Elsőként azzal a kérdéssel kerülünk szembe, *hogyan milyen módszer révén kívánjuk vizsgálni a kérdéseket?* A vallási hiedelmek elemzésénél alapvetően kétféle megközelítési módot használhatunk: első a ”teológiai” megközelítés, amely alatt azt értem, hogy amennyiben egy írásbeliséggel rendelkező kultúra vallási szokásairól van szó, meg kell vizsgálnunk az adott vallási szokások leírására illetve magyarázatára szolgáló szent iratokat.[36] Ha preliterális társadalmak vallási szokásairól van szó, ilyen esetben a verbális magyarázatok lejegyzett szövegei szolgáltathatják az elemzéshez szükséges anyagot. Az ilyen megközelítés alapja az olyan vallásértelmezéseknek, mint a történeti vagy a vallástörténeti megközelítés. Az ilyen jellegű vallástanulmányok azonban gyakran szűk, sőt hamis képet festhetnek egy komplex vallás képzetéről, miután a vallási hiedelmek teoretikus rendszere és a vallásgyakorlatok kivitelezése között gyakran hatalmas űr tátong.

Éppen ezért egy vallás tanulmányozásánál elengedhetetlen szükségünk van a vallásantropológiai megközelítésre, amely a vallásokat alkalmazott, hétköznapi formájukban tanulmányozza. Megvizsgálja az adott vallás intézményeit, azok szerepét a vallási életben és magukat a vallásgyakorlatokat. Azaz a vallások ideológiai hátterének ismeretét félretéve, magukból a vallási szokásokból rekonstruálja a hiedelmeket és a vallási intézmények rendszerét. Az ilyen elemzési módszer teszi lehetővé, hogy az egyes vallási jelenségeket a következő szempontrendszer alapján leírjuk: *Mi az adott vallási cselekvés funkciója?*[37] *Milyen az adott vallási cselekvés típusa?* Ezen belül megkülönböztetjük az egyéni vallási cselekvéseket és a közösségi vallási cselekvéseket. Ezek lehetnek ezoterikusak, azaz kiválasztottak szűk csoportja végzi őket – pl. vallási specialisták; avagy lehetnek exoterikusak, azaz a vallási beavatáson átesett nagy közösségek által is végezhetőek.[38] Csoportosíthatjuk aszerint is, hogy mik az adott vallási cselekvés megkülönböztető jegyei.[39]

A fentebb vázolt kétféle megközelítési mód teszi lehetővé, hogy egy adott vallásról komplex képet kapjunk, amely magában foglalja a vallási hiedelmek teológiai leírását és az ezekhez kapcsolható vallási cselekedeteket. A *vallási hiedelmek és a vallási cselekedetek* között bonyolult és tekervényes kapcsolat áll fenn, amelynek feltárása korántsem egyszerű. A legegyszerűbb felfogás szerint oksági kapcsolat áll fenn a kettő között, bár ebből még nem következik, hogy melyik oka a másiknak. Vannak vallási cselekedetek, amelyek konkrét hiedelmekre épülnek, azonban elképzelhetőek olyan vallásos élmények, amelyek magyarázatára alakulnak ki egyes vallási képzetek. A legáltalánosabb felfogás az, hogy a vallási cselekedetek a vallási hiedelmek gyakorlati alkalmazásai. A vallási cselekedet legelemibb formája a rítus, avagy a helyesnek tartott viselkedés társadalmilag szabályozott lefolyása, ahogy egy mágikus vagy egy vallásos cselekményt végre kell hajtani, szokáscselekmény. A rítusok összessége a szertartás, vallási rendszerekben a kultusz, mely egy istenség tiszteletére összpontosul, míg a népi kultúrákban ezek a szokások. A kultuszok következő négy típusát különbözteti meg Wallace^[40]: egyéni kultuszok, sámánisztikus kultuszok, közösségi kultuszok, egyházi kultuszok.^[41] A *vallási cselekedetek* legelemibb formáját – mint említettem – *rítusnak* nevezzük, amelyek tárgyalásához az antropológiai hagyományban általánosan három megközelítési mód uralkodik.

A rítusok elemzésénél használt legkorábbi megközelítési mód a történelmi eredet szemszögéből próbálta az egyes rítusokat osztályozni. Ennek legismertebb képviselői Frazer és Durkheim, de közvetve Freud is ezt követte. A legtöbb esetben ez a megközelítés egyben az evolucionista elméletet is támogatta, és így az egyes ritualisztikus magatartásmódok között hierarchikus kapcsolatot tételezett fel. Így nyomon lehet követni az egyes rítusok egyedfejlődését és törzsfjlődését, amely elvezet bennünket a legfejlettebb rítushoz. Eme megközelítés sikere azon múlik, hogy megtaláljuk-e a legősibb vallási formákat és azok rítusait. A történelmi megközelítést követő tudósok, úgy gondolták, ha megtalálják az “ősvallást”, akkor meg tudják magyarázni a mai kor vallási cselekedeteit. Természetesen ahány tudós, annyiféle “ősvallás”, s ennek a megközelítésnek köszönheti az antropológia a ‘*primitív*’ kultúra és a *primitív vallás* fogalmait.^[42] Amellett, hogy számos különböző vallást tekintettek ősforrásnak, az antropológusokat leginkább a rítusok háttérében álló vallási motiváció kezdte érdekelni. Talán a legelső értelmezések között találhatjuk Robertson Smith elméletét, miszerint az áldozati rítusok háttérében a primitív csoportoknak az a vágya rejlik, hogy köztük és istenük közt kommunikáljanak. Ezen elméletnek köszönhetően alakult ki az általánosan elfogadott nézet, hogy a rítusok primitív formáját a totemista kultuszokban kell keresni, és ezért a totemizmus tekintendő a vallások legősibb formájának. Annak ellenére, hogy ez általánosan elfogadott nézettel vált, a tudósok többnyire abban nem értettek egyet, hogy a rítusok innen milyen módon fejlődnek tovább. Általában a kezdetlegesnek tekintett *áldozati* rítusok fejlettebb formáinak tekintették a *tisztító szertartásokat*, a *rituális ajándékcsere*t, az *engesztelő szertartásokat*, továbbá az *istenimádat*^[43] különböző formáit, amelyekre mint fejlődési fokokra tekintettek. Az evolúciós skála csúcán a keresztény eucharisztia (oltáriszentség) állt, valamint a korabeli társasági és asztali etikett, amelyek gyökere mind a totemisztikus áldozati rítusokban keresendő. A rituális viselkedés maga után von egyfajta

magatartásmódot, amely a szakrálissal és a szent cselekedetekkel áll kapcsolatban, és így ezek egyben a társadalom szimbolikus reprezentációi.

A rítusok elemzéséhez használható második módszer a funkcionalista megközelítési mód, melynek képviselői[44] elfogadták ezt a funkció szerinti megközelítést. Természetesen sokat merítenek az előbb tárgyalt három szerző munkáiból, mégsem foglalkoznak az eredet kérdésével. Az eredet központú evolucionista megközelítés elvetésének legfőbb oka az volt, hogy állításai sem nem igazolhatók, sem nem cáfolhatók, miután túlságosan historikus jellegűek. Az új elemzési módszer megjelenésének az adhatott lendületet, hogy egyre nagyobb számban készültek antropológusok által készített valódi megfigyelések, amelyek a tapasztalati tényanyag feldolgozásán alapultak, amelyeket résztvevő megfigyeléseik alatt gyűjtöttek. Ha az első megközelítési mód kulcsszava az "eredet" volt, akkor a másodiknál mindenképp a "funkció" kell, hogy legyen. A kortárs megfigyelők feljegyzéseiben a rítusok ugyanis elsősorban a társadalomban betöltött szerepük alapján kerültek leírásra. A funkcionalizmus célja lassan körvonalazódni látszott, mely szerint a rituális viselkedést az egyéni szükségletek és a társadalmi egyensúly fenntartásában játszott szerep alapján kell magyarázni. A rítus így értelmezhető úgy, mint a természeti és a szociális környezetre adott érzelmi reakció, amely alkalmazkodó jellegű és elsősorban beigazító funkciója van. A legtöbb funkcionalista magyarázat a rítust oly módon próbálja magyarázni, hogy milyen kapcsolatban áll a társadalom fenntartásához szükséges cselekvésekkel, illetve a társadalmi szükségletekkel. Az ilyen magyarázatok ereje abban rejlik, hogy egyrészt logikusan felépítettek, másrészt empirikus adatokon nyugszanak.

A harmadik megközelítési mód, a vallástörténeti megközelítés, ami vallástörténészek kutatásain alapszik, akik[45] a funkcionalistákkal abban ugyan egyetértenek, hogy az eredetkutató, evolucionista megközelítés használhatatlan elmélet, azonban a funkcionalista elméletet sem tartják megfelelőnek a rituális viselkedés magyarázatában. Szerintük a rituális viselkedés valamiféle "szentség" jelenlétét juttatja kifejezésre, ami alatt mindnyájan a transzcendens vagy más szóval a végső valóság birodalmát értik. Ezt a megközelítést az antropológusok azonban sohasem tekintették a rítus megfelelő magyarázatának, miután mindaddig, amíg a tudósok előzetesen meg nem állapodnak egy ilyen végső és transzcendens valóság létezésében, addig az elmélet hivatkozási alapja (az "ősvallás" hipotézishez hasonlóan) hipotetikus marad.

A cselekedetek – rítusokat – funkciói szerint megkülönböztetik, ezért minden társadalom létrehozta a maga vallásos terminológiáját, amely rendszerint minden emberi cselekedetet feloszt a *szent* és a *profán* alapkategóriák szerint. A *szent* kategóriájába tartozik minden olyan cselekvési forma, amely valamely módon az adott hitvilág transzcendens valóságával áll kapcsolatban, míg a *profán* kategóriájába sorolódik minden egyéb. Alapját a világ szentté és profánná való felosztása adja. Alapvetően a *szent* kategóriájához leginkább azok a dolgok tartoznak, amelyek a közösség többségének számára megkülönböztetett és általában tiltott (tabu). Az ilyen megközelítés számára minden úgy jelenik meg, mint ami a szentséggel valamilyen viszonyban áll, és éppen ezért a vallási rítus úgy is felfogható, mint az egyén céltudatos törekvése arra, hogy ezt a viszonyt kifejezésre juttassa mind önmaga, mind pedig a közösség számára. Eppen ezért,

a társadalom számára, a rítusnak elsősorban szabályozó szerepe van, amennyiben pontos szabályrendszert állít fel arra, hogy hogyan történhet meg a szenttel való kapcsolatteremtés. Ehhez a ponthoz mindig visszakanyarodunk, mert kell ami az ismert és ismeretlen összeköti. Ezt a kapcsolatteremtést pedig a szent tér, és a szent idő, a rítus elvégzésében kulminálva megteszi.

Az archaikus kultúrában élő ember számára a szent folyamatoknak volt csak valóságértékük, a köznapi élet lényegtelen (más lényegű, mulandó). Az egyéni élet is csak annyiban volt hiteles, valóságos, ha beleolvadt valami szentségbe, rítusba, áldozatba, szertartásba. Akkor volt önmaga, ha feladta különállását, s valamilyen szentség, vagyis a transzcendencia részesévé vált. Ebben volt a kultusz ereje. A szellemi létbe való nagy beleolvadást a halál jelentette. A beavatás, mint halál, ahol régi énjét feladja, s új létre “születik”.

A beavatásnak több típusa és számtalan változata van [46], amelyek különböző társadalmi struktúráknak és változatos kulturális horizontoknak felelnek meg. Minden primitív társadalom rendelkezik világgéppel – mitikus hagyományok összefüggő együttesével – s az avatandó előtt ez a világgép tárul fel a beavatás (rítus) során. Ugyanis amit a világról, a létről megtanul, az számára nem oktatás és nem ismeret, hanem tudás arról, hogy a világ egy természetfölötti lény műve, isteni alkotás, következésképpen magában a felépítésében szent. Ez az ember olyan univerzumban él, mely szubsztanciájában is szent. A világnak története van, melyet a mitológiájuk mond el. Ez megalapoz minden emberi viselkedést, társadalmi és kulturális intézményt is. Mivel ez a szent történelemhez tartozik, ezt gondosan őrzik és érintetlen formában adják tovább az új nemzedékeknek. Az ember azért olyan, amilyen, mert az idők kezdetén a mítoszokban elbeszélte dolgok megtörténtek vele. Ahogy a modern ember az emberiség egész története letéteményesének kiáltja ki magát, az archaikus társadalmak embere, egy mitikus történelem végeredményének fogja fel magát. Ők minden újítást emberfeletti eredetű kinyilatkoztatásként éltek meg. A hagyományos társadalmaknak nincs a szó szoros értelmében történeti emlékezetük, néhány nemzedék kell csupán, hogy egy új keletű találmányt az őseredeti kinyilatkoztatások varázserejével ruházzanak fel. Hajlamosak minden új szerzeményt az ősidőkbe helyezni. [47]

A modern társadalmaktól a történelmi tudat hiánya miatt különböznek oly gyökeresen. Ez a hiány egyébként elkerülhetetlen is, ha számot vetünk a judaizmust megelőző emberiség sajátos idő és emberfelfogásával. Az avatandók előtt tehát e hagyományos tudás útja tárul fel. Hosszan oktatják őket, egy sor próbatételt állnak ki, melynek révén megtörténik a beavatási élmény: találkozás a szenttel. A beavatási próbatételek zöme magában foglalja a rituális halált, melyet feltámadás vagy új születés követ [48]. Új emberként, új létmódot kiteljesítve tér vissza.

Az archaikus gondolkodás számára az alkotás, a csinálás, az építés gondolatát a világteremtés fejezi ki, míg a végérvényes befejeződés gondolatát a halál jelképezi legjobban. Az alkotás akkor sikeres (ház, gyerek), ha a világteremtésről másolják. Teremtés szimbolikus megismerése magában foglalja az ősesemény újraaktualizálását, tehát az istenek és teremtő energiáik jelenlétének a felidézését.

Beavatási rítusok forгатókönyvében a halál a káoszba való időleges visszatérésnek felel meg, vagyis valójában egy létmód véget érésének (tudatlanság, gyermeki felelőtlenység) példázatszerű kifejezése.[49] Ez a halál teszi lehetővé, azt a tiszta lapot, amelyre az új ember megformálását célzó újabb kinyilatkoztatások felírhatók. Az igazi emberi létnek ezt az új életet tekintik, mivel ez nyitott a szellemi értékekre. Az újjászületés rítusa azt jelzi, hogy az újonc a létezés egy új fokára jutott, amely hozzáférhetetlen azok számára, akik nem ismerték meg ezt a halált. Ez tükrözi az archaikus gondolkodásmódnak azt a sajátosságát, hogy egy állapotot nem lehet megváltoztatni anélkül, hogy előzőleg meg ne szüntetnénk.[50] A beavatási halált gyakran szimbolizálja sötétség, a kozmikus éjszaka, a föld méhe, a kunyhó, egy szörny gyomra stb. Mindezek a képek inkább egy ismeretlen, formák előtti állapotot, lappangó létmódot fejeznek ki[51], nem pedig teljes megsemmisülést. A rituális halál e képei és szimbólumai összekapcsolódnak a csírázással, a magzatállapottal[52].

Felidézünk néhány beavatási elemeket és motívumokat – anyától való elválasztás, körülméletés, próbatételek, kínzás -, melyek egy szimbolikus halál fogalmai, hogy majd azt követően a halál gondolatának helyébe egy *új születés* elgondolása léphessen. A sámánok számára fenntartott beavatások, az alvilágjárás és égbeemelkedést is magukban foglalták. A létállapot megváltozása tehát vallási élmény révén következik be, amelyben a résztvevő kinyilatkoztatást kapott a világról és létezésről.

Milyen kapcsolat tárható fel a mítoszok és a beavatás között? A mítoszok megmutatják mi történt valójában a világban, mit csináltak az istenek és kultúrhéroszok. A beavatási halált már az archaikus kultúrákban is egy eredetmítosz igazolja, amelyet a következőképpen foglalhatunk össze: egy természetfölötti lény úgy próbálta megújítani az embereket, hogy megölte őket – avégett, hogy aztán megváltoztatva támassza fel. A beavatási halál a lélek továbbélésének is elengedhetetlen feltételévé válik, hiszen a rituális halál ilyen értelmezése a valódi haláltól való félelem felett aratott győzelemhez és az emberi lény tisztán szellemi továbbélésének lehetőségébe vetett hithez vezetett. Az igazi ember – szellemi ember- nem természeti folyamat eredménye, hanem öreg tanítómesterek ”csinálják”, mégpedig az isteni lények által kinyilatkoztatott és a mítoszokban megőrzött minták szerint. Ezen öregek tárják fel az új nemzedékek előtt a lét mély értelmét. Feltárnak egy, az emberen túlira nyitott transzcendens világot. A kereszténységben is még fennmaradtak bizonyos beavatási elemek, de elvesztették beavatási aurájukat.

Hogyan bukkan fel ez a beavatási jelenség napjainkban? A modern kori beavatások a modern világ egy részének iránytévesztettségét mutatják, azt a vágyat, hogy találjanak valamit a vallásos hit helyettesítésére. Egyúttal illusztrálják a misztériumok, az okkult dolgok, a túlvilág iránti ellenállhatatlan vonzódást is, amely az emberi lény szerves része. Tehát a modern irodalmi művekben is találunk beavatási szimbolikához hasonló elemeket. A ki nem elégített vallási szükségleteket olyan látszólagos világi könyvek olvasásával próbáljuk kielégíteni, amelyben kortárs személyeknek álcázott mitológikus alakok szerepelnek, s hétköznapi kalandok köntösében valóban beavatási forгатókönyvek. A beavatások célja, hogy át akarják, és át is tudják alakítani az emberi létet. A totális válságnak ezekben a pillanataiban egyetlen reménysugár csillan fel: új

életet lehet kezdeni. Végül is nem más, mint az ember azon örök vágyának modern kifejezése, hogy pozitív értelmet találjon a halálnak, hogy a halált egy magasabb rendű létmódba jutás átlépési rítusaként tudja elfogadni. A beavatás ruházza fel a halált pozitív funkcióval, azzal, hogy előkészíti az új, tisztán szellemi születést, utat nyit ahhoz a létmódhoz, amelyhez nem ér el az idő pusztító szele.

A következő két fejezetben megpróbálok szisztematikusan haladni a jelentősebb vallások és filozófiai áramlatok túlvilágról alkotott elméleteinek vizsgálatával, és igyekszem felvázolni, hogy milyen attitűdbeli eltéréseket hordoznak különböző kulturális közegekből kinövő rendszerek. Részletes elemzésre – a terjedelmi korlátok miatt is – csak két kultúrkör egymásra hatása kapcsán vállalkozom, de a felvázolt módszer mentén bármely vallás elemzése is lehetséges lenne.

II. Mezopotámia és a zsidó vallás halálképzeteinek összehasonlító elemzése

Halál, hol a te fullánkod?_

Motivációk és a módszer.

Felvetődik a kérdés, *miért szükséges a XX. század végén holt civilizációk, kultúrák halálképét, haláltudatát vizsgálni?* A tudomány már sok irracionálisnak tűnő jelenséget magyarázott meg, pontosan definiált a halálban – mint folyamatban – lejátszódó esemény jellegét, és definiálta azt, mit jelent halottnak lenni. Viszont nem tudjuk, miért hal meg minden élőlény? Nem tudjuk eme törvényszerűségnek az egyetemes okát úgy, ahogy a szabadesés törvényének okát tudjuk. A szabadesés törvénye létünk beteljesülésére, legmélyebb egészére vonatkozóan közömbös, a halál törvénye viszont nem, sőt a beteljesülést kérdőjelezheti meg. A halál kérdése jóval túlmutat önmagán. Egyrészt lényegi prioritások eldöntésére, másrészt a lét mibenlétére keresi a választ. Erre születtek különféle válaszkísérletek az évezredek során.

Természetesen felmerül az a kérdés is, hogy: *szükséges-e ilyen részletességgel vizsgálni két tőlünk igen távoli kultúra halálképzetét, és miért pont ezt a kettőt?* Ez a dolgozat megpróbálja behatárolni az eddigi emberi gondolkodás történetben a halál fogalmának, s e fogalom mozgásának egész történelmét[53]. Az általam vizsgált kultúrkör ugyan térben és időben távol van tőlünk, de a zsidóságon keresztül – a velünk egy fedél alatt élő kereszténységbe – igen sok motívum átkerült hozzánk. Ebből a korból vajmi kevés filozófia-történeti információ áll rendelkezésünkre, sőt korábbi ismereteink is meglehetősen hiányosak, rendezetlenek és vitatottak, de annál érdekesebb vizsgálni, hogy ezen tények birtokában milyen összefüggéseket tárhatunk fel a tudományosság módszereit szem előtt tartva. Ezen kívül több motívum is vezérelt: a munka kultúrtörténeti jelentősége igen nagy mértékben befolyásolt a választásban, hiszen a civilizáció egyik bölcsőjéről van szó, komoly kulturális örökséget hátrahagyva. Korábbiakban foglalkoztunk a történelmi és a történelem előtti halálkultuszok lehetséges kialakulásával levezetve mindazt a ma ismeretes természeti népek halott-kultúrájából,

archeológiai, antropológiai és néprajzi kutatások eredményeiből. Ezt a módszert követve óriásira duzzadna eme tanulmány terjedelme, így a Közel-keleti ezen kultúrkör elemzésére teszek kísérletet az előzőek az alábbiakban.

Milyen eszközöket használhatunk fel az elemzésnél? Vallástörténeti dokumentumok értelmezésére leghivatottabb a régészet, míg az írásos dokumentumokéra a filozófia, a hermeneutika. Egy-egy tudomány, egy-egy új megközelítési módja lesz a vallásos jelenségeknek. A vallástörténetben nem léteznek tiszta módszerek, mert azok csak egyetlen részletét világítják meg a vizsgált jelenségnek[54]. A dokumentumokból következtethetünk egy kultúra vallási rendszerének struktúrájára, s e struktúrát a benne lévő vallásos jelenségekkel megnyilvánulásokkal, vallásos tárgyakkal együtt valamilyen módon megközelíthetjük és saját fogalmainkkal értelmezhetjük.

Megpróbálok majd választ találni arra is, hogy miért és *hogyan lesz a mezopotámiai kultúrából eredő halál-sors elképzelésből a zsidóság bűn-halál koncepciója?* Vajon e koncepció-változások közül melyiknek van a legnagyobb hatása a kialakuló zsidó kereszténység – evangéliumokban meglehetősen implicite megfogalmazott halál- és túlvilág képére. Tudjuk azt, hogy a judaizmus halál-sors jelentés változásaiból kevés elemet őriz meg, de a bűn-halál kapcsolatát mindenképpen. A klasszikus jutalmazás-büntetés koncepció mindenekelőtt az esszénus elképzelésekben fogalmazódik meg, habár egyéb ókori keleti források is megtalálhatók. A vértanú kereszténységben lesz talán a “legfunkcionálisabban” megmutatva a halál jelentése, amely egyben eszközjellegűvé is válik ezáltal. Az intézményesült kereszténység bizonyos kompromisszumok érdekében a legtöbbet abszorbeál a különféle környező ‘pogány’ kultuszok elemeiből. A halál eltávolodik eszköz-jutalom jellegétől és lassan ismét a bűn-halál kapcsolat kezd kiemelkedni. A kereszténység alakulásában idővel szétválik a laikus, a hatalmi és az intellektuális vonal, és ezt a folyamatot leképezhetjük a halálkép és túlvilág szemlélet változásaiban is. Itt két nagy teológust érdemes szembeállítani: Szt. Ágostont, aki a halálban a bűn oldalt emelte ki, és Szt. Tamást, aki elveti az akkortájt kikristályosodó pokol doktrínákat, amelyek a modern katolikus teológiai elképzelések egyik legfontosabb forrásai. A reformáció, mint a vallás racionalizálója elsőként kívánt a halára racionális jellegű válaszkészleteket kidolgozni, és ezáltal a halált tiltott, a meg nem értés tartománya felé eltolni. A reformáció után a halál már nem téma a katolikus egyházon belül sem[55]. De most ugorjunk vissza időben és térben az ókori Közel-Kelet vidékére.

1. Az Ókori Közel-Kelet halál és istenképe[56]

Hogyan alapozódik meg Palesztinában a halál lényegének, mibenlétének és a halál utáni létnek az a filozófiai rendszere, amely a keresztény teológia halálról, feltámadásról, túlvilági életről alkotott ítéleteiben jelenik meg? Megállapításai, képzetei sajátosak és eredetiek-e, vagy benne gyökereznek az azt megelőző társadalmak, kultúrák vallásaiban, hitrendszereiben? Ezekre a kérdésekre választ keresve, minden rendelkezésre álló eszköz segítségével meg kell vizsgálnunk azon számba jöhető kultúrák halálképét, s a halállal kapcsolatos összes tevékenységét, képzetét, melyek hatással lehettek a keresztény

filozófia kialakulására. Mint említettem, óvakodnunk kell attól, hogy túlságosan direkt módon kapcsoljunk össze térben és időben egymástól távol álló vallási jelenségeket, kultuszokat, hiedelmeket, de ennek ellenére vannak olyan tények, melyek egyértelműen bizonyítanak összefüggéseket, viszont léteznek olyan adatok is, melyekből más és más megvilágításban más és más következtetéseket lehet levonni[57]. Most vegyük sorra ezeket a körülményeket._

A társadalom jellege.

Az élet egy primer jellegű közösség keretei között folyt, ami alatt azt értjük, hogy vallási képzeteik, hitbeliségük, erkölcsi eszményeik inkább utalnak csoport jellegű közösségre. A természetes munkamegosztás és az embereknek a társadalomban és a termelésben elfoglalt helye tudatosult, szerves részét alkották a közösségnek, tudatában voltak az államiságnak. A faluközösségek és a lokális demokráciák viszonylagos elszigeteltségben éltek. A vezetés családi modellre épült, a közösség irányítói az öregek voltak[58], az egyén a csoportérdekeknek volt alárendelve. A fejlődés következő szakasza a templomi szervezetek létrejötte volt, a földet tulajdonképpen a közösség birtokolta, de már áttételesebb formában. Itt a közösség földjét az istenek birtokolták. Később ezekből a földekből királyi birtok, vagy magánbirtok lett, kialakult a magántulajdon, és ezzel a különböző társadalmi rétegek is. A mezopotámiai átlagember tehát bizonyos fokú önállóságot élvezett, a társadalomban elfoglalt helye mégsem nevezhető kiváltságosnak, hiszen egy bürokratikus államgépezet alá volt rendelve, annak törvényei szerint élt. A sumér városállamok jellemzői következményeképpen lehetett az, hogy a sumér vallás sohasem vállhatott nemzeti vallássá, rendszerezett panteisztikus vallássá. A korai mezopotámiai vallás mindezért inkább a természethez való egyfajta viszonyulási mód, egyfajta természetszemlélet maradt. Az isteni erők ahogy segítik az ember létfenntartását, ugyanúgy pusztítani is tudnak, és tapasztalhatta ezen erők kiszámíthatatlanságát. Mindez csak fokozta a kiismerhetetlenség és a titokzatosság érzését, és azt, hogy az ember ezen akarattal rendelkező erőknek a függvénye.

De hogyan tükröződik mindez a vallásos életben? Az ember a maga teljességében, szerepében, a mitológiában mutatkozik meg, ott teljesedik ki személyisége, ahogy Komoróczy levonja a következtetést: az ember istenekbe, vagy királyokba vetíti ki személyiségét. Igen lényeges a kozmológiák vizsgálata. A világ primitív népeinek teremtés mítoszaira jellemző, a jelenkori állapotok készen-kapottságának motívuma. A sumereknél, a mezopotámiaiaknál viszont ez ismeretlen, ők felismerték a fejlődési fokok különböző változatait, fejlődésben látják a világot. Az istenek azért teremtették az embert, hogy legyen aki szolgálja őket, legyen aki dolgozzék nekik. Ugyanis az isteneknek is szükségleteik vannak[59].

A bibliai kozmológiától két eltérést is tapasztalhatunk, mert a teremtéstörténetben nem az isten képére történik az ember teremtése és nem valami ideologikus magasztos cél érdekében[60], hanem prózaibb ok miatt: hogy az isteneknek dolgozzon, nekik szolgáljon. Másodsor: a mezopotámiai teremtés mítoszokból hiányzik az ősi lázadás, isten parancsa ellen szegülés, az engedetlenség motívuma, mely a földi lét

megpróbáltatásait magyarázná. Ez nagyon lényeges, mert szemléletbeli különbségre utalt, a mezopotámiai és a zsidó halálképben.

Monoteizálódás

Hogyan alakult ki az izraeli monoteizmus, a judaizmus merev egy isten hite, amelynek biztos nyomát nem találjuk meg a mozaizmust megelőző vallásban, vagy más kultúrában? A héber vallást egyes tanulmányok mint a monoteizmus legtökéletesebb formáját mutatják be, és vele szembe állítják a mezopotámiai vallásokat, mint kimondottan politeista vallásokat. Izrael emberi alak nélküli, magányos, ábrázolhatatlan, kimondhatatlan istenének éles szembeállítása a mezopotámiai ember arcú istenekkel azt a vallástörténeti szemléletet tükrözi, mely a monoteizmus és a politeizmus közötti antagonisztikus ellentétet az istenfogalom kétféle, egymástól teljesen eltérő felfogásában látja. A monoteizálódásra utaló jelenséget találhatunk Ekhnaton fáraó napkultuszára, vagy a babiloni Mardukh erősödő hegemoniájára gondolva. Mindkét kultusz a politikai centralizáció reflexiója, tehát történelmi – társadalmi okai vannak, hogy a vallásos cselekvés és gondolkodás egy-egy numen (isten erő) felé koncentrálódik. Tehát a társadalom és a vallás között az összefüggés kimutatható.

Azon túl, hogy megvizsgáljuk a mezopotámiai és az izraeli hit között van-e valami kapcsolat, azt is szeretném feltárni, hogy a mezopotámiai halál és túlvilág kép magában hordozza-e valamilyen formában azokat a jegyeket, melyek a – bibliából elénk táruló – héber halál és túlvilág koncepciót jellemzik. A biblia úgy állítja elénk Ábrahámot, mint akinek vallása merőben különbözik, a Mezopotámiai vallásoktól, sajátos egyistenhitet tulajdonít neki. A bibliai szöveg önellentmondásos, hisz a régészeti bizonyítékok ellentmondanak neki, így joggal feltételezhetjük, hogy a héberek őseinek tekintett törzsek Mezopotámia valamely vallását gyakorolták. Így az izraeli törzsszövetség egyistenhite mezopotámiai kultuszok, vallások korhoz, történelemhez, társadalomhoz idomult derivátuma.[\[61\]](#)

2. Mezopotámiai vallások, túlvilágképük, vallási koncepciók

Mezopotámiai vallások és jellemzőik.

Mit takar a mezopotámiai vallások kifejezés? A mezopotámiai vallások meghatározás nem egy teológiai lezárt vallási rendszerről szól, hanem számtalan hiedelem, kultusz, kisebb lazán szervezett teológiai rendszerek egymás mellett élése. Az is kiderült, hogy ebben a formában nem lehettek az izraeli teológiai rendszer közvetlen előzményei.

Hogyan jutottak el mégis a mezopotámiai vallások bizonyos elemei az izraeli vallásba? Legújabb kori kutatások szerint az izraeli vallás és teológiai rendszer rengeteget merített a föníciai – ugariti szövegek[\[62\]](#) – és kánaáni hitvilágból is. A föníciai források közül a legjelentősebb az ugariti hatás. Az ugariti vallásban felbukkan a Bál név, mely etimológiailag az akkád ‘belu’ szónak felel meg és a mezopotámiai ‘úr’-istenség jellemvonásait abszorbeálja magába, másfelől pedig Tammuz enyészet-tenyészet isten alakját ölti fel. ‘Mot’ a halál istennő neve (Ereskigal Mezopotámiában), ami azért

érdekes, mert héberül a halál a 'máet' igeigekből származik. Tehát a halál héber fogalma ugariti eredetű.[63]

Mezopotámiai vallások és a sémi típusú vallások jellegzetes ismérveivel is érdemes megismerkedni nagy vonalakban. Ha a mezopotámiai vallásosság jellemzőit megismerjük, akkor nem egy jól megszerkesztett mitológiai rendszert, hanem folytonosan változó, lazán szervezett, vallásos tárgyak és jelenségek konglomerátumát fedezhetjük fel. Panteonjuk több mint 2000 istennevet tartalmaz. Társadalmuk nem theisztikus jogrend alapján szerveződött mint Egyiptomban (isteni, jogi megnyilatkozások), hanem hagyományosan élő már meglévő szokásokat és normákat rögzített. A mezopotámiai papság nem volt abban az értelemben isten és ember között közvetítő elem, mint ahogy más vallások papjainak feladata. A mezopotámiai papok a kultusz gyakorlatában és elméletében jól képzett "szakemberek", kiknek megvolt a maguk megszabott mesterségük, melynek elvégzéséért jogszerű "bér" illette meg őket.[64]

Az általános Isten fogalom, illetve az istenek saját nevei mellett a numeneknek sajátos attribútumaik voltak, melyek először az isten hatáskörének kifejezői, később pedig az isten nevét helyettesítették. Jellemző vonás az Isten – protektorátus léte is. Minden közösségnek megvan a saját istene, melyet mindenhatónak tart. Mezopotámiai vallásra jellemző az is, hogy védistene mellett nem zárja ki más istenek létezését. Több sémivé lett isten megtartja animisztikus vonásait, amellett, hogy elvontabb fogalmakat is megszemélyesítenek, mint a bölcsesség, az igazságosság stb. Sémi vallások tipológiai sajátosságai közé tartozik a főisten megléte is. Egy-egy politikailag erősebb csoport kiemeli saját istenét és a panteon istenét az alá rendeli, sokszor úgy, hogy azokat a főisten manifesztációjának tünteti fel[65].

Fontos egy-egy isten nevének, szobrának tisztelete, kultusza, illetve igen elterjedt a theofórikus nevek használata[66]. Ez kapcsolatban van az isten protektorátussal is, mivel a numenhez való személyes viszony a név formájában fejeződik ki. Isten jelenlétének fentebb említett kifejezése volt az isten képmásának megjelenítése: ahol az Isten szobra volt, ott lakott az istenség, az volt az isten háza. Az egyiptomi zoomorfiával ellentétben a sémi ikonográfiára az emberarcúság a jellemző. Az istenség képmásával összekepcolt jelképek nem magát az istent, hanem hatáskörét, tulajdonságait szimbolizálják[67]

Egyéni vallásosság jellegzetességei és a vallásos élmény

A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy megpróbáljuk megragadni, hogyan dolgozhatott fel Mezopotámiában az egyén olyan egzisztenciális problémát, mint a halál. Egyéni vallásosságot is érdemes vizsgálni a mezopotámiai vallásokban, hiszen így is közelebb jutunk a halálhoz való hozzáállásuk megértéséhez. A vallásos irodalomban nem szerepelnek egyszerű halandók. Az imaszövegekből személyes vallásnak csak a tárgyaira következtethetünk, s nem a lényegének egy sajátos vonására, hogy hogyan dolgoztak fel olyan egzisztenciális problémát mint a halál. Ezért fel kell vázolni az egyéni vallásos élmény etikai vonatkozását, erkölcsi szféráját, érzelmi és tudati elemeit.

Elképzelésük szerint – habár jól ismerték a természeti jelenségek egymással való összefüggését – a természeti jelenségek mögött mindig valami kifejezhetetlen erő közreműködését feltételezték, hogy valamilyen isteni hatalom manifesztálódik. Mivel tudták, hogy ők maguk is egy immanens isteni erő függvényei, személyes létük[68] és csoportlétük sorsa és boldogsága céljából ezt a titokzatos isteni erőt perszonalifikálni kellett, – hogy megszólíthassák őket, valamelyest személyes kapcsolatba kerüljenek velük. Ilyen módon jönnek létre az istenek, mint a természeti jelenségekben manifesztálódott isteni erők eredőinek hordozóinak megszemélyesítői.[69]

A vallási élmény egyik tükrözési formája a szimbólum alkotása, amivel olyasmiről akarunk beszélni, amit saját fogalmainkkal nem tudunk röviden kifejezni. Megfigyelhető, hogy a mezopotámiai vallásokban nem alakultak ki olyan központi szimbólumok, mint pl. a keresztény vallásokban a kereszt szimbóluma, vagy az ókereszténységben a hal szimbóluma. A régészek által feltárt istenszobrok inkább a kultusz kellékei, mintsem jelképek voltak.

Általában az istenek szimbólumai azok a tárgyak, természeti jelenségek voltak, melyben manifesztációjukat vélték felfedezni, vagy ezek attribútumát hordozták magukban. Mardukot gyakran ábrázolták sassal, de ez inkább a tériomorphia első jele semmint szimbólum. Nergal, a halál, a háború, a pestis, a dögvész és az alvilág istenének a szimbóluma általában egy oroszlán volt, aki az ember sorsát megszabta. Az individuális vallásosságban a szimbólumok leginkább a termékenység vegetáció istenekkel kapcsolatos szimbólumok lehetnek. A vegetáció lététől a csoport és az egyén biztonsága, életben maradása, sorsa függött. Így a termékenység isteneknek fontos szerep jutott[70].

A halál gesztikai szimbóluma a csend, nyugalom lehetett. A gyász jele lehetett a bánat, jajveszékelés,[71] a sírás mint gesztus-szimbólum. A halál szimbóluma volt még a csónak is, hisz a temetők feltárásakor csónak alakúnak nevezhető koporsóféleségeket találtak. Komoróczy szerint a Bahrein-szigeten sumér jellegű sírokat is találtak, így arra gondolhatunk, hogy csónakban szállíthatták át a halottakat, mely számukra “a tenger túlsó oldalát” jelképezte vagy valamilyen vízen való átjutást jelenthetett. Gilgames amikor Enkiduval beszélget[72] az emberi halandóságról így szól “... akkor úgy is minden halandó a haldoklók bárkájára száll.”[73]

Izgalmas dolog, a mezopotámiai vallások térszimbolikája is. Az alvilágot a földhöz kapcsolja, hiszen semmivel sem derűsebb boldogabb ott az élet, mint az e világi. A kor embere annyira össze volt ott nőve a természettel, a földdel, hogy halála utáni sorsát is csak földi viszonyok között tudta elképzelni[74]. Volt számmisztikájuk, így az isteneket különböző számok alatt tisztelték: ‘An’ száma a 60 volt, amely számukra a legtökéletesebb szám.

A bűn és sors kapcsolata

A halál előtt beköszönő szenvedések voltak a rettegés tárgyai, amikben az istenek ellen valamilyen véték miatti bűnhődést láttak a kor emberei. De nem a halál a legnagyobb büntetés, hanem az evilági életben ért csapások, tragédiák, magyarul a rossz sorsban

vélték megvalósulni a büntetést. A társadalmi igazságtalanságot, az egzisztenciális problémák jelenlétét nem lehetett következményes viszonyba állítani. A standardoknak nem megfelelő cselekményeket, ezeknek az isteneknek szándéka ellen elkövetett vétség következményeiként fogták fel. Csak annyit sejt az ember, hogy valamilyen lépésével az istenek szándéka ellen tett. A vétek mibenlétét azonban még nem ismerik fel, így kialakul bennük valamilyen krónikus *bűntudat*. Az eredendő bűn koncepciójának kezdetei sejlenek fel ebben az ősi gondolkodásban! Jól fejezi ki ezt az életérzést a különböző bűnbánó imádságok megléte:[75] “a vétek amit elkövettem, ismeretlen előttem, a bűnt amit elkövettem nem ismerem, a sérelmet amelyet elkövettem, nem ismerem”. A pontosan be nem határolható bűntudat azzal jár, hogy az isten is ismeretlen amely ellen elkövette a vétet. “A bűnt az istennő ellen, akit nem ismerem, elkövettem. Kegyes legyen az isten neve, akit nem ismerem”. A bűnösség tudatáig, a feltételezett bűn következményeinek megtapasztalásából jut el. “Az istennő aki haragszik rám, beteggét tett engem. Az ismert, ismeretlen isten sanyargat engem, szomorúvá tesz engem.” A mezopotámiaiaknak nem volt elképzelésük a világban jelen való rossz és bűn eredetéről, eredendőségéről. Nem találjuk nyomát annak, amit a biblia közvetít, hogy valamikor az ősidőkben az ember valami abszolút boldog állapotban létezett volna. A szenvedés az ember osztályrésze: ő ismerte fel először, ő tudatosítja magában először, s predesztinálja magát a szenvedésre. A másik következtetés az, hogy a létezés módjára a cselekvés standardjaira vonatkozóan nem voltak isteni parancsok, nem alakult még ki etikai normák rendszere. A vétet tehát mintegy véletlenül követte el, vagyis a bűn mint technikai hiba jelenik meg. Az egységes értékrendszer, (törvény) hiánya miatt nem volt képes cselekményeinek etikai tartalmát és következményeit felmérni, s így az a paradox helyzet alakult ki, hogy nem ismerte a bűnt, ellenben bőven tapasztalta a büntetést. A halál jelenlétét tehát nem valami eredendő bűn okozataként fogta fel, mint a kereszténység, hanem, mint az evilági létezés egyszeri lezárását, a sors beteljesedését, mint azt a sors szóval kapcsolatos akkád nyelvi kifejezés is mutatja.[76] Persze tudjuk, hogy voltak nagyon jól megszerkesztett törvények, ezek azonban a társadalmi cselekvés szűkebb körét szabályozták és nem az isteneket, hanem a törvény alkotóját sértik meg megszegésekor.

A vallásos érzés és élmény másik kognitív tükröződési formája az ima. Az imákban Oppenheim szerint két központi dologra bukkanhatunk: az istenélmény szavakba foglalására és a hívő érzéseinek kvázi mitologikus kifejezésére. Az régi ima irodalom alapjait az ősi mágikus szövegek képviselik, melyek feladata a primer típusú közösségekben élő egyén és csoport életének irracionális úton való befolyásolása. A tiszta ima irodalom – mely mentes a konkrét mágikus beavatkozásoktól és tevékenységektől – valószínűleg későbbi korok terméke, amikor az isten-ember viszony már absztrahálódott. Egyre karakterisztikusabban rajzolódik ki az én koncepciója, ennél fogva az imák letisztultabban mutatják be az isteni erő befolyását, hatását és az ember viszonyát. A mágia lényege eltolódik a perszonális szimpatikus mágia irányába s egzisztál a hivatalos kultuszok árnyékában.

A vallásos cselekvések legjellemzőbb cselekvési formája a mágia. A szerepe az volt, hogy a létre és a létezés körülményeire irracionális eszközökkel hassanak. Irracionális eszközökkel próbálják befolyásolni az olyan egzisztenciális negatívumokat mint pld.

betegség, természeti katasztrófa stb. Ezzel próbálta kontrolálni a sorsát megszabó isteni erőt (simtu), melyben a nem evilági és az ember viszonya valamennyire kölcsönösnek van feltüntetve. Az istenek szolgálata, a kultikus szertartások résztvevői a kultusz szakemberei, a papok voltak. Ebből az egyszerű hívő, csak ünnepélyes alkalmakkor részesedett, akkor is inkább csak passzív nézőként.

Igen sok ünnepük volt, – több periodikus is, a természet ritmusát átvéve – így hát a hivatalos kultusz és az egyéni vallásosság között nem szakadt meg a kapcsolat. A vallásos cselekvés lényeges eleme volt az *áldozat*. Ennek nem adó jellege volt, hanem az istenekkel való *kapcsolatteremtést volt hivatva szolgálni*. Arra a hiedelemre épült, hogy az áldozati állat a vérében a létezést, az életet hordozza. Így húsának fogyasztása során az ember részesül az isteni létből s szoros kapcsolatba kerül az istenekkel. Az áldozat csak később lett a kiengesztelés szimbóluma, amikor már nem a kontaktus-teremtés a fontos, hanem a sorsuk befolyásolása, korrigálása.

A mezopotámiai vallásra nem jellemző a halott kultusz, tehát a halottak szellemét, vagy a halál istenét nem imádták, de gondoskodtak róla. [77] Mindenekelőtt a leglényegesebb a halott *eltemetése* volt. Sokszor a sírokba koporsókban helyezték el az elhunytat, melléje különböző felszerelési tárgyakat és élelmet helyeztek el. Ezek a dolgok biztosították, hogy az elhunytak a másvilágon is folytathassák eddigi életmódjukat. Az egyiptomitól eltérően itt hiányoznak a sírfeliratok. Egy fontos szertartás volt a halottakkal kapcsolatban, mégpedig a ‘kashapu’ szertartás, mely szó annyit jelent, az étel maradványait meghagyni a halottnak (sic!). A hiedelmük szerint a halottak a túlvilágban port ettek és pocsolyavizet ittak. A szertartás tehát a halott szelleme sorsának jobbá tételét szándékozta elérni. Tehát ez két dologra utal, hogy hittek a halál után valamilyen létezésben, másodsor pedig rávilágít e létezés minőségi jellemzőjére, arra, hogy a létezés nem túlságosan pozitív létezés volt. Alapvetően hiányt szenvedett valamiben, és e hiánypótlás megnyilvánult a halottgondozásban is, hogy csökkentsék az itt maradtak a túliak szenvedéseit.

A halál kapcsán a mezopotámiai gondolkodásban miért olyan fontos a sors fogalmának a meghatározása? A sors – ‘simtu’ jelentése: sors, rendeltetés vagy ügy – fogalma általában a halált is szimbolizálta, de az akkád nyelvben a sorshoz elmenni, eljutni egészen egyszerűen azt jelenti, hogy meghalni. A simtu a végzet, vagy a sorson kívül olyan beállítódást is jelöl, amely hatalmi tevékenységgel kapcsolatos, amely cselekedni és rendelkezni képes.

A simtu egyetlen fogalomban egyesíti az emberi lét két dimenzióját. A személyiséget mint tehetséget, és a halált mint beteljesülést [78]. A simtu azonban a természetes halált is jelenti, az életből és a szerencséből kijutó életrész elfogyasztását. [79] *Meghalni annyit tesz, mint találkozni a sorssal* [80]. Az ókori Közel-Kelet minden szervezett vallásában egy olyan világrend jut kifejezésre, amelyben az isteni bölcsesség előrelátó tervezésben és az isteni igazságtól vezéreltetve osztja a büntetést és jutalmat mint sikert és kudarcot, meghatározza azoknak a történéseknek a természetét, amelyekkel az egyén találkozni fog. [81]

Mint említettem, az átlagember a saját sorsának formálásában relatív önállóságot élvezett. Siker és balszerencsés esetekben különböző természetfeletti lények jelenlétét, közelségét vélték felfedezni. Léteztek ártó démonok, és jó szándékú természetfeletti lények [82]. Lamassut [83] a görög eidolonhoz lehet hasonlítani. [84] A seduknak nevezett védőszellem mint hímnemű ellentétpár kapcsolódik a Lamassuhoz. A sedu szó előfordul az ószövegségben is, ahol bálványokra utal, amit a Septuaginta érdekes módon daimonnal fordít. Az akkádban a sedu ugyancsak a halottak szellemével kapcsolatos. A sedu funkciója valószínűleg az egyén életerejének, nemi képességének kifejezése. A valamely egyén hasonmásában megnyilatkozó külső lélek fogalma Mezopotámián kívüli ókori keleten is ismert volt. Az egyiptomi 'ká' fogalmára emlékeztet bennünket. Ez a jelenség nem más, mint az én bizonyos állapotának természetfölötti létezőkbe való kivetítése. Ehhez hasonló én-projekció a protektor istenek megléte is, mely tulajdonképpen az előző jelenség konkretizálása egyes személyre vonatkoztatása. [85] Védőszellemek olyan összefüggésben állnak a szerencsével, hogy aki birtokolja a védőszellemeket, az az ember szerencsés. [86] Amennyiben a természetfeletti erők látszólagosan okkal, vagy ok nélkül eltávolodnak, akkor az ember szerencsétlenné válik. Hasonlít ez az alaphelyzet a kereszténység védőangyalának az egyénhez való viszonyához, vagy a görög hitvilágban fellelhető daimon, eidolon – árnykép szavakhoz. Ennek mezopotámiai megfelelője a lamassu.

A legtöbb primitív nép szókincsében van egy szó, ami olyasmire utal, ami az emberhez hasonló, de mégsem az ember, hanem az ember mása, alteregója. Ugyanezt a szót használják ezek a népek a lélek kifejezésére. Ebben az esetben tulajdonképpen saját szubjektumukat proiciálják, kivetítik vagy másképp mondva exteriorizálják. Ezek az emberek nem tudják teljesen elvonatkoztatva elgondolni saját magukat, saját énjük megélését a csoport közös tudattartalmában élő túlvilági lényhez kapcsolják.

A fentebb már említettem, hogy Lamassu, az én, az öntudat projekciója, mely helyett bizonyos összefüggésekben a sedu szó áll, melynek alapjelentése védőistenség, de másodlagos jelentése az egyénben rejtőző képességekre, lehetőségekre az akaratra utal, más szóval az emberi motívumkészletnek fantasztikus megjelenítése is lehet. Hogy mikor szerencsés az ember, azt a simtu szabja meg. E dolog jelentősége ott kristályosodik ki, ha tudjuk, hogy az ember a neki kijelölt osztályrészt csak halálakor ismeri meg teljességében. A halál tehát a szemükben mint a simtuval való szembesülés jelenik meg, azaz a sors teljes tudása, ismerete. Így sorsát a halálkor ismerte meg teljességében. Tehát levonhatjuk a következtetést, hogy a mezopotámiai halálfelfogás inkább visszatekintő, semmint előretekintő, illetve a mezopotámiai népek voltak talán a gondolkodás történetének első deterministái és egzisztencialistái, hiszen a túlvilágit keresve is a tapasztalati létből indultak ki. [87]

A mezopotámiai ember nem optimalizálhatta döntéseit, nem viszonyíthatta cselekedeteit, egy kinyilatkoztatott törvényhez. Hiszen ha van kinyilatkoztatott isteni törvény, akkor az ember fel tudja mérni cselekményeinek várható következményeit. Így Mezopotámiában az ember különböző sorsformáló erők jelenlétével ideologizálja meg saját történelmét. Halála tehát azt jelenti, hogy végérvényesen és teljesen megismerte ezt a történelmet.

Mi az élet és mi a halál a mezopotámiai emberek felfogása szerint?

Mit is jelent a halál mint jelenség – ehhez először az életet kell körüljárni. Az élet tartalma a mozgásban realizálódott, mivel a mozgás adományát isteni eredetűnek tekintették. Az Ószövetségben is olvashattuk, hogy isten az élet lehetését lehelte az ember orrába.[88] Létezett egy belső lélek is, amely az emberben lévő mozgási képességet, életerőt jelenti.[89]

Ők tárgyilagosan, tényként felfogva nézték a halált, melyet alátámaszt, hogy eufemizálás helyett, tárgyilagosan írták le ezt a jelenséget[90]. Ehhez a feldolgozáshoz hozzásegítette őket a természetben tapasztalt folyamatos születés és pusztulás. A szemléletmódjukban a csoport létezése, fennmaradása, mindig fontosabb volt az egyén léténél, hiszen az egyén halálával a törzs nem halt meg; ez is a közösség primer jellegű gondolkodására utal. A másik út a simtu elv volt, hisz a halált mindenkinek kijáró simtuként, osztályrészként fogták fel. A halálon túli örök életet csak az istenek kaphatták meg.

De mi a halál értelme? A kérdés feltételének talán egyik legszebb irodalmi példázata a Gilgames eposzban van, ahol már megmutatkoznak a halál okát és a halál utáni élet lehetőségét kutató értelem első megnyilvánulásai.[91] A halál mint egzisztenciális kudarc nyomába próbál szegődni Gilgames, aki szeretné kinyomozni a halál okát, és elérni az örök életet. Azonban rá kell döbbsennie, hogy “...úgy is minden halandó, a halandók igaz bárkájába száll[92].” Az eposz komor képet fest a túlvilágról, eme kép a mezopotámiai ember vitalitásából, világ felé fordultságából fakad: megérzi, hogy a halálban lezárult történelme, elveszti személyiségét, nem állnak mellé az istenek, tehát ott az élet csak reménytelen és sivár lehet, elővételezve a héberek Seol képét.

Milyen volt a túlvilágképük? A halál – mint említettük – az élet tényleges lezárását jelenti, ami utána következik, az már sors nélküli létezés, egyfajta árnyékszerű tengődés.[93] A túlvilági állapot mindenkire egyformán érvényes, a túlvilág mely most a halállal egyenlő, megfoszt mindentől ami a létezést boldoggá tenné. A “Nagy égből a nagy föld felé ...” kezdetű eposzban Innin alvilágjárását beszélik el, ahol az alvilágban fokozatosan megfosztják Innint (Istár) minden attribútumától, személyiségének vonásait jelképező szimbólumoktól és Innin csodálkozó kérdésére: mi ez? – a válasz mindig könyörtelenül ugyanaz: hallgass Innin, az alvilág törvénye érvényesült. Erről a túlvilág képről jobbra az epikus, mitikus irodalomból értesülhetünk.[94]

Azért soroltunk fel néhány ilyen toposzt, mert látni fogjuk, hogy a héber Seol kép is hasonló toposzokat tartalmaz.

3. A halál jelentése a Bibliában, a héberek túlvilágképe

Most pedig járjuk körül a halál fogalmát és jelentését a Bibliában. Az európai kultúra gyökerei jórészt a korai Közel-Keletről erednek[95]. A sumér és az egyiptomi civilizációk elmúlásról alkotott képzeiteik, véleményük bőségesen lecsapódnak a bibliai történelmi[96] feldolgozásban. Ez elégséges ahhoz, hogy meglássuk a kapcsolatot a fent

említett ókori kultúrák halálkonceptiója és a korai, majd későbbi európai koncepciók között.[97] E kulturális behatások fő hordozói: a vallás, a zsidóság diaszpórája, a kereszténység terjedése és világvallássá fejlődése – melyet kezdetben teljesen zsidónak fogtak fel -, később pedig az arab filozófiai gondolkodás betörései.[98] Természetesen ezek mindig kölcsönhatás jegyében zajlottak, pld. Alexandriában a zsidó diaszpóra is hellenizálódik[99], ahogy a görög gondolkodás is átvesz bizonyos héber kulturális vonásokat.

A halál vallástörténeti értelmezése is nagy jelentőséggel bír. Az európai nagy kulturális és történelmi korainak halál-felfogását jórészt, vagy teljesen a keresztény vallás teológiai, dogmatikailag megszerkesztett felfogása, hitvallása befolyásolja, vagy legtöbbször – különösen igaz ez a középkorra, teljesen egybeesik azzal. E koroknak a közgondolkodásban a halálról alkotott képe teljesen azonos a hivatalos katolikus tanítással, mindössze csak leegyszerűsített formában érvényesül. Nem érthetjük meg a biblia ismerete nélkül a középkor sajátos halálra koncentráltságát, hiszen a középkori moralisták vagy apokalipszisták legtöbbször Ószövetségi textusokra hivatkozva érvelnek, bizonyítanak. Az Újszövetség sem értelmezhető az Ószövetség alapos ismerete nélkül, mivel számtalan textus hivatkozik Ószövetségi hagyományokra, irodalmi részletekre[100]. Különösen a Zsoltárookra és Törvényekre, hiszen a tömegek előtt ezek voltak a legismertebb irodalmi művek. A Krisztus előtti Ószövetségi történelmet nem tartalma teszi a kinyilatkoztatás történelmévé, hiszen kategóriáisan semmi sem történik benne, ami ne fordulna elő más nép történelmében, hanem az az értelmezés, mely az Istennel való dialógikus partnerkapcsolat eseményeként és a nyitott jövőre irányulásként fogja fel a történelmet.

Az Ószövetség halál kultúrtörténeti jelentőségét tanulmányozva arra a következtetésre juthatunk, hogy ezen kultúrkörben is volt áthatás. A keresztény teológiai megfontolás a halál okát és mibenlétének értelmét is az Ószövetségi iratokból eredezteti. Szt. Pál apostol is az Ószövetségi gondolkodásmódhoz alkalmazkodik amikor korinthuszi híveknek szóló levelében a halálról és a feltámadásról értekezik. “Mivel egy ember idézte elő a halált, a halottak is egy ember révén fognak feltámadni. Amint ugyanis Ádám mindenki meghalt, úgy Krisztusban mindenki életre is kel.”[101] A Rómabeliekhez írt levél mintegy teológiai konklúzióját adva azt állítja. “Amint tehát egy ember által lépett a világba a bűn, majd a bűn folyamánként a halál, és így a halál minden embernek osztályrésze lett, mert mindnyájan bűnbe estek... Bűn volt a világon azelőtt is, hogy a törvény adatott, de a bűn, ha nincs törvény, nem számít bűnnek.” Hogy e kijelentéseket megfelelően értelmezzük tisztázni kell az eredendő bűn fogalmát és világosan kell látnunk, hogy mit jelent az Ószövetségi gondolkodásban a *bűn és a halál fogalmának kapcsolat*, milyen értelemben használja a halál szót.

Tehát mi a bűn és a halál kapcsolata a héber elképzelésekben?[102] Az Ószövetségi ember a halál tényét, nem egyszer a lelkét kilehelni formulával jelzi. Ez a kifejezés sok nyelvi kultúrában ma is él és plasztikusan tükrözi a héber ember felfogását az életről, mint jelenségről.[103] Az emberi élet nem mint elvont fogalom szerepel az Ószövetségi gondolkodásban, az élet valóságát különböző empirikusan tapasztalható fizikai jelenségekből vezeti le. A mozgás, a lehelet, a pára gondolati szinonimák az élettel. E

fogalmak két héber szóval vannak kapcsolatban: az egyik a ‘nepes’, (a lélegzet élet, lélek, személy), a másik a ‘rúach’. A nepes szót az európai gondolkodásban életerőnek, azaz ‘vis vitálisnak’ nevezik. A legkorábbi időkben az isteneknek is lelket tulajdonítottak és a vándorló nomád törzsként élő héberek korában az isten-fogalom még korántsem volt azonos a későbbi zsidó teológiában egyeduralkodó Jahve isten – fogalommal. Ábrahám istene azonban, már személyes isten volt, mivel az istennel kötött szövetség gondolata amely végigvonul az egész Ószövetségen csak a vándorló héber törzsek sajátossága volt.[104]

A héber gondolkodás szerint az emberi élet úgy keletkezett, hogy az Isten a porból, sárból, agyagból gyúrt testbe saját lelkét lehelte, és így lett az ember a léleknek és a testnek az egysége, s ez a lélek halálakor elszáll, kiszáll belőle, hisz az ember egyik legszembevetőbb élettevékenysége, a lélegzés: megszűnik.[105] Ez a ‘nepes’ szó azonban nemcsak az életerőre utal amely az emberi életet jelenti, hanem a testbe költözött lélekre is vonatkozik. Ez a szemlélet még nem beszél a test és lélek kettőségéről és egységéről. Erre utal egy Jób könyvbéli részlet (Jób 21.25): meghal lelkében: lázad.[106] E kettő különválása csak a késői judaizmus bölcséleti irodalmában és megszilárdult teológiájában fog megjelenni. Mózes[107] az áldozati állat vérével hinti meg a szövetségi jelképeként a népet, az istennel kötött szövetség magát az életet jelenti, ily módon is válik a vér az élet jelképévé. A mózesi törvények és előírások között rengeteg utalást találhatunk az áldozat vérének felhasználásával kapcsolatban. A régi keleti felfogás szerint az élet hordozója a vér. Ezért kell például kifolyatni mind az áldozati, mind az étkezési célokra szánt állatok véréit[108].

Mint azt láttuk eddig az élet és az élet elmúlásának szinonimás, vagy metafórisztikus formáit vettük sorba az Ószövetségi szövegekben. Az izraeli Ószövetségi történelem bővelkedik tragédiákban, véres harcokban, így tehát az elmúlás számos formáját olvashatjuk ki belőle, amire a héber nyelvnek is számos kifejezése van.

A kor halálszemlélete.

De mit érthet a halál fogalmán az ószövetségi időkben a kor embere?

A héber kultúra számtalan elemet vesz át a környező népek halott kultuszaiból és halál koncepciójából. Ilyen pld. az előzőekben elemzett vér, áldozati vér kultusza is, vagy a vérnek az élettel való azonosítása. A halál tapasztalata nem ismeretlen előttük: a 89. Zsoltár is megfogalmazza – “hol van élő, ki nem lát halált?” Tehát tisztában volt vele, hogy a halál természetes, vagyis inkább törvényes velejárója az életnek.

Lényeges az is, hogy a halál – a természetes halál – közösségi, családi aktus volt[109]. A halál előtti apai áldás egyébként általánosan kötelező jellegű volt az Ószövetségi korban. Részben a búcsúzást volt hivatva kifejezni, részben pedig az emberben rejtőző életerő, akarat és cél továbbhagyományozását jelentette. A törzs tagjaihoz való halál utáni visszatérés[110] a legősibb szemlélet volt a halál utáni életről más sémi népeknél is. A halál utáni életet a nemzetség, vagy az igazhitűek táborába való visszatérés jellemzi[111]. A halállal szemben támasztott elvárások mindig és mindenhol kifejeződnek a halál

kultuszokban, a temetkezési és gyászszertartásokban. A halottkultuszoknak mindig a legizgalmasabb problémája a *temetkezési szokások* milyensége, alakulása. Az archeológusok bizonyos kultúrákra vonatkozóan csakis a feltárt sírokból tudnak alapvető következtetéseket levonni. Az emberiség egyik legősibb szokása halottainak földbe való temetése, vagy valamilyen védelme[112]. A temetlenség a keleti népeknél, különösen a hébereknél a legnagyobb szégyen. Erről olvashatunk Jeremiás próféta könyvében. “nyomorúságos halállal hálnak majd meg...” A nyomorúságos halált azonosítja a temetlenséggel és azzal, hogy nem siratják el a holttestet, vagyis az előírt gyászszertartásokat nem tartják meg a holttest felett.

De vizsgáljuk meg, hogy is nézhetek ki a temetési szertartások az Ószövetségi kultúrában. A kánaáni és föníciai civilizációban legtöbbször a holttest elégetésével távolították el az elhunyt földi maradványait. Ez ősi perzsa behatás eredménye lehetett, ami számtalan egészségügyi követelmény, vallási, rituális szabályban realizálódott. A halottégetés viszont nem volt megengedett a hébereknél, mert a lélek megnyilvánulásai erősen vitális formákhoz kötődtek s a test megsemmisítésével azt érték volna el, hogy az elhunyt nem tud majd a túlvilágon valamilyen formában létezni. Így a héberek leginkább barlangokban, később sírkamrákban temetkeztek[113]. A barlangba temetkezést bizonyítja a héberek ragaszkodását atyáik sírhelyéhez, és a “megtérsz törzsed tagjaihoz” formula is egy lokális visszatérést jelentett a korábbi időbe, de ezzel a gondolatmenettel paralel vált a másvilági élet kifejezésének egyfajta módozatává.[114] A temetkezés másik fajtája, mely valószínűleg a későbbi korokban vált elterjedté, a mesterségesen ásott gödör, vagy a sziklába vágott kamraüreg.[115] Ez akkor válhatott szokássá, mikor kevésbé volt már fontos, hogy az emberek a családi temetkezési helyen hantolhassák el hozzátartozóikat. Persze ez a hagyomány-tisztelőkből nem kis felindulást válthatott ki[116].

A temetés még a halálozás napján történt napszállat után közvetlenül.[117] A mirha felhasználása áldozati szertartás része lehetett, hiszen az illat áldozatot, melyet a mózesi törvénykönyvek rendeltek el, mindig mirhával és tömjénnel végeztek. Más népekkel ellentétben azonban nem volt Izraelben aktív halottkultusz, netán a halottak tisztelete, esetleg imádata. Ez inkább a dél-sémi[118] népeknél volt szokásban. A mózesi törvénykezés ezt burkoltan tiltja is[119]. A tilalom ellenére szokásban lehetett ajándékoknak a sírba tétele, mint ahogy olvashatjuk Tóbiás könyvében: “Tedd kenyeredet és öntsd borodat az igazak sírjára és ne add a bűnösök számára.”[120] A nagy zsidó gyászünnepek melyeken megemlékeztek a halottakról, a Capta Iudea[121] után terjedtek el a zsidó diaszpóra köreiben. További közös gyászszertartások, közös halotti fesztumok keltek életre a különböző nagy pogromok, erőszakos antiszemita megnyilvánulások után.

Ha a temetkezéstről beszélünk feltétlenül szólnunk kell a temetést megelőző gyászszertartásokról, rituálékról, melyeket még a mózesi törvényhozás alkotott és annyira megszilárdultak, hogy még mai is élnek a zsidóság kultúrájában néhány elemtől eltekintve. A keleti ember tapasztalatai alapján hamar felismerte a haldoklás mozzanatait embertársán. Ezért a tulajdonképpeni gyászszertartás már a halál bekövetkezése előtt kezdetét vette. Jób 2.12-13-ban olvashatunk erről: “Amikor ráemelték távolból

tekintetüket, nem ismerték meg. Hangos sírásban törtek ki, megszaggatták ruhájukat, és hamut szórtak a fejükre. Hét nap és hét éjjel mellette ültek a földön, és egyik sem szólt egy szót sem.” Érezhetjük a szövegből, hogy a haldokló, vagy a súlyos beteg látványa a héber emberből egyszerre részvétet és riadalmat váltott ki. A sírás és kiabálás már a tényleges szertartáshoz tartozik. Ilyenkor mezítláb, fedetlen fővel jártak az emberek. Fízett siratóasszonyok sirató dalokat énekeltek, feltehetően a sírhalom-zsoltárokat, melyek általában a halára, a haldoklásra koncentráltak.

Keleten a nem sémi népeknél elterjedt volt gyász esetén, hogy a gyászolók önmagukat sebeztek meg, a zsidó törvények viszont kifejezetten tiltják ezt[122]. Lényegük, hogy pogány halottkultuszok elemeit semmiképpen ne vegyenek át a héberek.

A jutalmazásos-büntetéses halál- és túlvilág kép

Azt is célul tűztem ki, hogy ez a fejezet megvilágítsa, felfedje a kereszténység jutalmazásos-büntetéses halál- és túlvilág képének ókori közel-keleti eredetét, gyökerét.[123] A biblia az a lenyomat, amely leghívebben tükrözi vissza az ókori, Ószövetségi zsidóság gondolkodását, életérzését és azt, hogy hogyan dolgozhatott fel az Ószövetségi ember egy olyan fontos egzisztenciális problémát mint a halál. Felmerülhet, az a kérdés, hogy *mi a relevanciája az Ószövetségi zsidóság halál és túlvilág képének korunk vallásosságára, az újra-újra visszatérő, fel-felerősödő misztikus transzcendens halál szemléletére?* A válasz erkölcsi-teológiai síkon ragadható meg leginkább. Korunk egyik kiemelkedő filozófus-teológusa Karl Rahner kifejti, hogy a halál valóban misztérium, titok, s csak annyit tudunk róla, hogy a halál erkölcsi katasztrófa következménye. Pál apostol Rómabeliekhez írt levelében így ír: “amint egy ember által lépett a világba a bűn, majd a bűn folyamánként a halál, és így a halál minden embernek osztályrésze lett...” Ez az okfejtés Mózes első könyvében készen található tóraisztikus elemet használ fel: a paradicsomi bűnbeesés mítoszáét.[124] A morális vétség, az erkölcsi hanyatlás, a bűn, tehát igen korán összekapcsolódik a halál, a pusztulás gondolatával. Az ember bűne, istennel való szakítás következményként jelent meg.

Hogy megérthessük az ilyen morális karakter kialakulását, meg kell vizsgálnunk: *mit is jelentett az Ószövetségi ember számára a halál, az elmúlás, a lélek, a bűn és hogy ezek milyen módon, milyen kontextusban kapcsolódnak össze?* Szinte kizártnak tekinthető, hogy bármely vallás ne hordozna az azt megelőző s azt körülvevő kultúrák vallásaiból származó elemeket. Ezek inkább a világ-szemléletben mitológiai rendszerekben, kifejezés módban, szakrális nyelvhasználatban követhetők nyomon. A ókori közel-keleti vallások nagy részét az un. sémi típusú vallások közé soroljuk. Ide sorolható az izraeli törzsszövetségi vallás is, mely számtalan nála sokkal régebbi sémi típusú vallásból származó elemet hordozott. Érdeemes áttekinteni a mezopotámiai vallások halálra, túlvilágra és lélekre vonatkozó nézeteit, ami mögött egy fatalisztikus “ananké-szerű” sorskonceptió áll, melyet a simtu elv kifejezésben összegezhethetünk. A túlvilági létezés az evilágihoz képest minőségében alacsonyabb rendű, kozmológikus szerkezetében is a héber Seol hasonlítható hozzá.

A ószövetségi zsidó halálkép vizsgálatát a halál szó tartalmi, etimológiai és nyelvtani vizsgálatával érdemes folytatni. A halál héberül 'máveš'.^[125] Ugyanazokat a gyökhangzókat tartalmazza, amelyre a halál – ó-héber, és később kvadratikus-meruba – írásképe épül.^[126] A főnévként, fogalomként való használat ritkasága arra utal, hogy a kor embere a halál tényét inkább szerette különböző eufemizmusokkal, szinonimikus kifejezésekkel körbeírni, sem mint a halál tényét egyszerűen megállapítani. A szinonimikus kifejezések jelentései: kilehelni, megtér népéhez, betölti napjait. Máshol a kiment belőle a nephes (a lélek) terminust használják. Ez a nyelvi jelentéstartalom az ószövetségi zsidó ember élet és lélekszemléletére is utal, mert szemében az élet, amelytől valakivé lesz az ember, az az isteni eredetű nephes, amely halálakor távozik az emberből. Tehát a nephes sokszor személyt és személyiséget is jelent a lelken kívül. Felismerte tehát, hogy a halálban a személyiség minden attribútumával együtt elveszik.

A zsidó halálképben megjelenő újszerűséget a kihangsúlyozott morális karaktert egy nem szinonim, gyökazonos kettőzés nyelvtani elemzésével világíthatjuk meg a legszemléletesebben, a Genézis 2.17-ben ahol a szöveg alapján az emberi halandóság okát a teológiai értelmezések, az emberek bűnösségében keresik.^[127] A teljes halál feltételeként a szöveg az isteni parancs megszegését állítja fel. Nem sokkal később sommás teológiai konklúzióként fogalmazódik meg^[128]: az ember azért nem kapja meg az örökkön létező isteni lelket, mert testében bűnös, vagyis teste bűnei miatt. Ez konzekvensen végigvonul a különböző prófétai mozgalmakban is^[129]. Különleges szerepet kap a halál gondolata a bölceleti és a költészeti könyvekben, főképpen a Zsoltárokból. A Bibliában az emberi lét igazi színtere a jelenvaló fizikai világ, ebben a világban képes kapcsolatot teremteni istenével. Az ószövetségi gondolkodásmód szerint az embernek életében kell szembesülnie a végső valósággal, Istennel, oly módon, hogy megköti vele a Szövetséget. A halálban viszont elveszti ezt a kapcsolatteremtő képességet, ezért a halált az Istennel való folyamatos egzisztenciális processzust megszüntető eseményként éli meg, mely riasztó és elrettentő^[130]. A költészeti irodalomban a kapcsolatvesztés fizikai formája a halál, az válik a bűnösség állapotának metaforájává. A zsidó alvilág a Seol is ugyanennek az életérzésnek a kifejeződése lesz, amellyel, hogy kozmológiailag a babiloni- és mezopotámiai alvilág tökéletes másolata. A kapcsolat másik elvesztési módja – mint azt a paradicsomi bűnbeesés mítosza sejteti is – a törvények be nem tartása, az etikai vétés, egyszóval a bűn.

Végül szólnom kell a zsidók *túlvilágképéről* és azokról a kezdetleges tendenciákról, melyek a feltámadás és a jutalmazás elképzelésétől a büntetés gondolataig jutottak el, mely később a kereszténység nézetrendszerében teljesebbé válik. A Seol szó radixa: elveszni, elhagyatva lenni jelentéssel bír, ami jól megvilágítja az ószövetségi alvilág tartalmát. Az ószövetségi irodalomban helyel-közzel feltűnik a *túlvilági üdvözülés*, jutalom gondolata, de korántsem olyan karakterisztikusan megfogalmazva, mint az újszövetségi és a korai keresztény – eszkatológikus istenvárás korban.^[131] Aki betartja a törvényeket az élni fog, amely ugyanolyan nyomatékosági eljárással van megoldva, mint a Gen. 2.17 textusának központi ígéje. A bölceleti könyvekben is felfedezhető a túlvilági jutalmazás gondolata^[132]. Feltehetően a qumrani közösség az egyik csatorna, amelyen keresztül befurakszik a zsidóságba és a korai kereszténységbe a misztikus eszkatológikus

istenvárás, a földi szenvedésekért kapott dicsőséges örök élet eszméje. ”...és állandó lesz az örvendezés az örök életben...[\[133\]](#)”

A zsidóság, a többszörösen szétzilált zsidó állam ekkor egyre sűrűsödő politikai, társadalmi válságokat él át. Először a Nagy Sándor-i utódállamok gátlástalan hódító törekvéseivel, fosztogató hadjárataival kellett szembenéznie, (ebből a korból származik Dániel könyve is), majd a Római Birodalom fenyegető veszélye az, ami a zsidó társadalomban legkönnyebben előhívhatta a már némi hagyományokkal rendelkező (Izajás, Jeremiás) politikai-nemzeti apokaliptikát, eszkatológiát. Egy ilyen zűrzavaros társadalmi és vallási hangulatban megfelelő táptalajhoz jut az a jézusi eszmerendszer mely később végképp megszilárdítja a jutalmazásos-büntetésese halál és túlvilágkép eszméjét, mely az igazaknak az örök világosságot, a bűnösöknek örök számkivetettséget ígér.

A mezopotámiai vallások nem tekinthetők az izraeli vallás és a hitvilág közvetlen előzményének. Mozaisztikus vallás és judaizmus időben is, teológiailag is messze van már a mezopotámiai vallásoktól. A judaizmus és az egész izraeli vallás azonban ugyanúgy magán viseli a mezopotámiai kultúra nyomait, mint ahogy az európai kultúra abszorbeálta a latin és a görög civilizáció elemeit oly módon, hogy hatását még ma is érezzük. Feltételezhetjük, hogy az izraeli vallás nem lenne olyan amilyen, ha a gyökerei nem egészen a mezopotámiai kultúráig, vallásig nyúlnának vissza. A héberek vallása egy bizonyos korban valóban teljesen egyedi színezetet ölt, azonban a vallás lényegének a vallási élmény affektív és kognitív tükrözésének kifejezésében illetve a halálról alkotott elképzeléseikben tagadhatatlanul jelen vannak olyan mezopotámiai nyomelemek, melyeknek eredetét egészen az Eufrátesz és Tigris völgyi kultúrák megjelenéséig vezethetünk vissza.

“Filozofálni annyi, mint a halálra készülni. Halni tudni annyi, mint élni tudni.”[\[134\]](#)

III. A halálhoz való viszony a vallásokban, filozófiai rendszerekben

Ebben a fejezetben jórészt a vallások vannak csoportosítva bizonyos attitűd szerint, amelyek tükrözik az adott társadalom fizikai és lelki struktúráját is, hiszen ezek óhatatlanul kihatnak egymásra. Persze vallásokról, és emberekről lévén szó, nem kapunk steril képet, de érdekes megfigyeléseket tehetünk bebarangolva különböző vallási irányzatok elképzeléseit.

Előjáróban annyit szeretnék elmondani, hogy a kulturális jelenségek tipológiai vizsgálatakor lehetőleg időben, térben, sőt etnikailag is távol eső kultúrák jelenségeit szükséges összevetni. Nemcsak felépítésüket, vagy a jelek egymáshoz rendezésének szabályait, de azok jelentését is megpróbálom vizsgálni. Ezt követően társadalmi funkcionálásuk rendszerét is, mert a közösség viselkedését szabályozó jeleket használatuk szabályaiból érthetjük meg legteljesebben. A formák és típusok gazdag és

változatos átmeneteket alkotnak, mert a népi alkotókedv és fantázia kihasználta a plasztikai képformálás adta lehetőségeket. A társadalmi használatban (népi vallásosság) minden jelrendszer humanizálódik, idomul és átítatódik általános emberi vonásokkal, ahogy ezt a mítoszok kapcsán láttuk. Az ember maga képére formálja istent (antropomorf istenek), emberléptékűvé alakítja, hogy megértse, kapcsolatba kerülhessen vele.

A mítoszok halálképe

A mitológia nem csupán elbeszélések gyűjteménye, hanem természetes velejárója a mindennapoknak, meghatározója a gondolkodásnak, érzelmeknek, viselkedésnek, akár csak a vallások. Ez töltötte ki (be) a korai kultúrák embereinek világképét, így lehetett teljes a világuk.

Néhány igen elmaradott törzsnél még nem alakult ki differenciált kép a túlvilágról. A holtak egyaránt benépesíthették a pusztaságokat, erdőket, a vizeket és az eget. A holtaknak az a kettőssége, – hogy tartózkodhattak az élők világában és a másvilágban – hatott oda, hogy az embert mitológiaiul különválasztották testre és lélekre. A temetési rítus elvégzése során a test megsemmisülésével a lélek útnak indul a túlvilágra. A túlvilági út nehéz és veszélyekkel teli, folyók és hegyek választják el az élők világától. Szigeten vagy a föld mélyében ill. az egekben terül el. Az út megtételéhez csónakra, lóra, lábbelire, útravalóra van szüksége és ezt általában betették mellé a sírba. Útján természetfeletti akadályokkal találkozott, pl. tüzes tavak, mély szakadékok, amiről ha valaki lezuhant, arra végleges halál várt. Ezek leküzdésében a lélekvezetők segítettek (kutya, ló, sámánok és istenek). A túlvilág bejáratát az indoeurópai népeknél kutya szörnyek őrizték vagy maguk a holtak birodalmának urai. Azokat engedték be, akik betartották a törzsi szokásokat (temetés, áldozat) vagy megtudták fizetni az öröket. A többiekre örök bolyongás vár síron túli nyughely nélkül.

Olyan ez, mint amikor az ismeretlenben letelepedők berendezkednek egy földdarabon, szigetszerű világukat (kozmosz) körbe veszi a parttalan, negatívan határolt ismeretlen: a káosz. A szent Kozmosz körül van a profán világ és ez a profán életvilág is szent körzetnek számít az ismeretlen Káosszal szemben. E rendszert a világon több helyen függőlegesen is kivetítették a térben, kialakítva ekképp a hármas világ szinte egyetemesnek mondható elképzelését. E három világot (vagyis az eget, a Földet, a föld alatti birodalmat) rendre az Istenek, az emberek, illetve a különféle alvilági lények lakják, ami szintén mitológiai univerzálénak tekinthető. A Káosz az alsó világharmadban uralkodik, és itt van a halál fészke is, mert ide már nem ér le a gyakran az égi világban megszülető és a Földet kormányzó nomosz. Itt van a pusztítás, rombolás, minden irracionális központja, az agresszióval, halálösztönrel és libidóval zsúfolt freudi 'Es' (Ö), amelyet az emberi 'Ich' (Én) köt össze, egyfajta terminus médiumként, a törvény és így a büntudatot meg a szokásokat képviselő égi 'Über-Ich'-el. Egy ilyen értéktipológiai váz mellet természetesen érdemes még megemlíteni az idő tengelyét is, amely az univerzális archívumokat felfűzi egy rendszerré. A három világban szokásos élettartam is mind rövidül: az égi örökléttől, a határolt tartamú földi életen át, a pokolban uralkodó örök halálig[135].

Hogyan strukturálódott az a másik világ? A túlvilág általában egy távoli másik világ amely ellentéte az élők világának. Látható a korai kultúrákban, hogy a lényege szerint leírhatatlan halál területén az életvilág legfőbb szabályozói érvényesek lesznek – ha olykor fonákjukra fordulva is. A halál ekképp elveszíti a Renddel összemérhetetlen vonásait: leírhatóvá válik. Ezt segíti elő, a jelenségeknek ellentétpárokba való rendezése, amely az emberi gondolkodás egyik lényegi jegyének mondható. A halál sötét, hátsó északi, nedves, hideg, stb. tulajdonságokból egybeálló nyaláb, szembekerül mindezek ellentétbe állított halmazzal, és így mindkettő a rendszer egymást feltételező része lesz, ha ellenkező előjellel is.

Milyen tendenciákat figyelhetünk meg a túlvilágképek vizsgálata során? Azokban a mitológiákban melyekben a Nap mutatta meg a holtaknak az utat, a túlvilág Nyugatra a Nap földalatti tartózkodási helyére kerül. Ritkább eset, hogy az égbe képzelték, ahová a világfán vagy egy hídon (szivárvány, tejút) lehetett eljutni. A túlvilág lehetett teljes egészében a valós világ kópiája, benne falvak, törzsek ahol vadásztak és házasodtak is. Azokban a rendszerekben ahol a túlvilágot a földi lét egyszerű folytatásának rajzolják, nem alakult ki a szellemi és a testi princípium ellentéte. Ehelyett kifejlődött az élők világának és a másvilágnak a fizikai szembeállítás [\[136\]](#). Az oda eljutó élők láthatatlanok, ahogyan a szellemek is ezen a világon, stb. A túlvilági élet milyensége sokszor a halál módjától függött. Az egyszerűbb társadalmakban a közösség világi céljainak figyelembe vételével kiemelt helyük volt a másvilágon a törzs védelmezőinek, fajfenntartóinak. A rossz emberek nemcsak a gyilkosok vagy hazugok, hanem a közösség nem teljes értékű [\[137\]](#) tagja voltak. Kutatók megkülönböztették az öléből élő vadászok halál-felfogását, a földművelők halál-szemléletétől. A vadászok számára a halál erőszakos halál, amelynek legfőbb okozója a mágia, míg az utóbbiak szemlélete – a növények pusztulásának és feltámadásának örök körforgásától megigézve – az élet és halál misztikus egységében gyökerezik. Végül a halál külön lexikalizálódott istenei természetesen csak a fejlettebb, kibontottabb mitológiák munkamegosztásos panteonjaiban bukkannak elő. Gyakoribb a minden gonoszt és rosszat együtt, egy tulajdonság-halmazban megszemélyesítő istenek, akik e tisztjukbe leggyakrabban funkcióváltással kerülnek. [\[138\]](#)

Hogyan alakult a differenciáltabb társadalmakban a túlvilágkép? Az erősebb rétegződést mutató társadalmakban a mitológia már következetesen tükrözi a társadalmi struktúrát, így a holtak vagyoni és társadalmi helyzetét egyszerűen áttették a túlvilágra is. A világmodell és a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyzet vertikális szintjeinek topográfiai azonossága mutatja a mitológiáknak azt a tendenciáját, hogy kapcsolatot teremtsenek a kozmosz és a szocium között. Ahogy a társadalmak rétegződtek, a feszültség egyre élesedett a társadalmi csoportok között, így idővel már az antik világ mitológiáiban az ellentétek túlvilági megoldásának tendenciája is kitapintható lett. Ahogy az Óbirodalomban [\[139\]](#) csak a fáraónak volt joga a túlvilági gyönyörökre, a Középbírodalom [\[140\]](#) idejében már minden halott Ozirissel vált eggyé, részesülve sorsában. A görög mitológiában az arisztokratikus Elüziónt a Dionüszosz kultusz [\[141\]](#) váltotta fel, ahol a misztériumok minden közreműködője jogot nyert a síron túli boldogságra [\[142\]](#). Az olyan túlvilág képzete, melyben nincs különbség gazdag és szegény között, a túlvilági megjutalmazás is más elveket követelt. Megszületett a

túlvilági ítélőszék, melyet legcizelláltabban az egyiptomi mitológia dolgozott föl, ahol nemcsak a rítusok betartását kérték számon, hanem a túlvilági bírák döntöttek a halott további 'élete' ügyében.

Mítoszok halálképe bizonyos jellemzők szerint alakul, mert a mítosz egy sajátos kulturális produktum, mely egy nép kollektív eleven lelkületét jeleníti meg, mely hagyományokat őriz és hagyományokat teremt. Elválaszthatatlanul beleszövődik a mindennapokba (rítus), érthetővé és értelmezhetővé teszi az élet eseményeit, szervezi a hétköznapiakat és az ünnepek idejét, és mindig kész az új meg új tartalmakat magába fogadni. Ez az eleven nyitottság az oka, a mítoszokban tapasztalható gyakori inkohereciának, de ez a funkcióiban nem okoz működési zavart. Európa, mint kulturális közösség tükröz egy bizonyos világlátást és világértelmezést is, mely alapszókincsét, képeit, hasonlatait a sumér-egyiptomi-görög mitológiából merítette. Ha kellő alázattal és érzékenységgel közelítünk e mítoszok világához, kitűnik hogy a képek mögött örök önmagunkkal találkozunk. Saját kimondott vagy kimondatlan kérdéseink, félelmeink, vágyaink szólalnak meg bennük. Gilgames csaknem 6000 év távlatából szól hozzánk, szól rólunk felmutatva és ékirásos táblákon megőrizve az azóta számtalan formában megismételt ős-életérzést a halálfélelmet. Tán korábban nem tudták, hogy minden ami él, meghal? Persze Gilgames is tudta, de magára nem vonatkoztatta, tudta, de nem hitte – akárcsak mi. És Gilgames elindul megkeresni a halál ellenszerét, ezáltal megvalósítani a haláltudattal küszködő emberiség ős-vágyát megszerezni a hallhatatlanságot. Mi is induljunk el, nézzük meg, hogyan keresték a halál 'ellenszerét' különböző kultúrkörök elképzeléseiben, milyen hozzáállást igényel a méreg hatástalanítása és az élet valamilyen formában való megőrzése.

1. 'Gnózison' keresztül túljutást ígérő elképzelések

(Pl. egyiptomi és tibeti hagyományok)

Mit is értek az a cím alatt, hogy 'a gnózison keresztül' túljutást ígérő elképzelések?

A túlvilágról alkotott elképzeléseket tanulmányozva megállapítható a vallásokban az a tendencia, hogy egy másik hely ami odaát, alatt vagy felett található, oda különböző módokon lehet eljutni. Az egyiptomi és tibeti hagyományokban a belépést (a fénybe, avagy bardóba) egy bizonyos transzcendens tudáshoz kötötték. A gnosztikus nem az emberi világ ismeretét és ennek felhasználásának tudását jelentette. Hanem különböző kérdésekre kell megfelelni, ismereteket szükséges tudni, azaz birtokolni kell a gnózist.[\[143\]](#) Erre adott útmutatást a halott mellett elhelyezett írás, illetve Tibetben a halottaskönyv instrukcióinak folyamatos felolvasása a láma segítségével. Ez segítette az eltávozót abban, mit kell csinálnia, amikor egy számára ismeretlen birodalomba jut. [\[144\]](#)

Egyiptomi túlvilágkép

Egyiptomi mítoszokban rendkívül sokat foglalkoztak a halál utáni létezéssel, helyszínéit és történéseit gazdagon kidolgozták. A halottak könyve minden tudnivalót tartalmaz,

lehet rá készülni. Amilyen az élet, olyan a halál, egy ismert világból egy ismerős túlvilágra készülhettek, bizonyára kevesebb szorongással, mint mi.

Nézzük egy kicsit részletesebben, hogyan gondolkodtak a meghalásról és a túlvilági életről Egyiptomban, melynek lenyomatát a piramisok leletei alapján rekonstruálhatjuk. A halottkultusz témája pedig azért is érdekes, mert véleményem szerint semelyik más vallás nem állította tanai és kultusza középpontjába, illetve nem írta le annyira cizelláltan a halál utáni életet, mint az egyiptomi.

A héliopoliszi mitológia szerint Alsó-Egyiptomban[145] volt Ré (nap) isten kultuszának központja, ő volt az első isten aki egyetemessé vált az Óbirodalom idején, aki mindig ott található az égbolton. Más hiedelem szerint volt egy ég istennő, aki reggel megszülte a napot (s lön világosság), este pedig felfalta azt (s lön sötétség), és másnap reggel ismét megszülte. Az egyiptomi képek és feliratok arról tanúskodnak, hogy a föld alatti világ a föld feletti fordított mása. A nap tehát folytatja útját az alvilágban (Duat) amikor a nyugati horizonton a nappali bárkájából átszáll az éjszakaiba. Duat kapuit félelmetes tűzkigyók állják el, de Ré legyőzi őket. Még tizenkét termen kell keresztülmennie (az éjszaka 12 óráját szimbolizálva), melyet hasonlóan írnak le Dante pokolbeli utazásához. A régi egyiptomiakat tehát a nap teljes 'élete' érdekelte[146], akárcsak az emberek mindennapi életében is a teljesség foglalkoztatta őket. A kozmikus, isteni visszatérés állandóságát bizonyítja a fentiekben összefoglalt Ré története is. Ez az állandó születés és halál, melyet a sírfeliratok is alátámasztottak más népek mitológiájában is megtalálhatóak.[147]

A középbírodalom korára a memphiszi mitológia szerint a Ré tisztelete helyébe fokozatosan Ozirisz került. Ozirisz a földművelés istene, a túlvilági bíró, a halottak királya volt, akinek alakja köré egy teljes mítosz szövődött. A *halotti irodalom* kifejezett halálhitről tanúskodik. A szövegeknek három csoportja van. Az első a királyi piramisszövegek és szertartási szövegek, amelyek az uralkodó temetésére és halotti kultuszára vonatkoznak. A piramisszövegek alapján három különböző lélekformára lelünk: 'ba', 'ka' és az 'ah'[148]. Azt eddigi tanulmányaink során már megszokhattuk, hogy az európai nyelveken a lélekre szegényesebb a szókínálatunk, mint bármelyik más ősi civilizációé, de körül tudjuk írni, hogy mit is jelent. Ismerve a három lélek funkciót érthetővé válnak temetkezési szokásaik is. A sír volt az a hely, ahol az emberrel egyesülhetett az ember 'ba' és 'ka' lelke. A túlvilággal kapcsolatban az egyik igen népszerű nézet az volt, hogy az emberek a sírjukban tovább folytatták az életüket, ezért élelemre és használati tárgyakra volt szüksége az elhunytak[149]. A holttestet különleges módszerekkel mumifikálták, mert fennmaradását elengedhetetlennek tekintették a túlvilági élet szempontjából, de ezt elsősorban a gazdagok engedhették meg maguknak. Az Ozirisz körhöz tartozik a sakál- vagy kutyafejű *Anubisz*[150], a halál- és temetőisten, a halottak balzsamozója, aki szintén jelen volt annál a bizonyos ítéletnél, vagyis a szív megmértésénél[151].

A szegényebbek Oziriszba vetették reményüket, s bíztak benne, hogy haláluk után azonossá válnak Oziriszsal. Az elhunyt mellé tették a halottaskönyvet, amely személyre szólt, s eligazította az alvilági veszélyek között, s hitték, hogy az elhunyt belépve a

Holtak Birodalmába “látja az éjszaka közepén ragyogni a napot”, ami maga Ozirisz, s nevével együtt azonosul sorsával is, azaz meghal, s feltámadva örök életet nyer. Az eligazodáshoz szükség volt a halottak könyvében leírt tudásra, máskülönben nem végződik szerencsésen a sorsa.

Az új lét legnagyobb próbája a 42 tagú *bíróság elé állás*.^[152] A ‘kettős igazság’ termében kimondott nemleges vallomás után, mint például az, hogy nem követtem el igazságtalanságot..., hozzák meg a döntést a halott további sorsáról. Ezek a vallomások a gyakorlati életben parancsokat jelentettek, s ezeket az erkölcsi maximákat tudhatjuk a héber Tízparancsolatból is, sőt lehetséges, hogy Mózes Egyiptomból ismerte őket. Ebben a fent említett csarnokban áll egy hatalmas mérleg, az egyik serpenyőjében a halott szíve, a másikba Maat (igazság istene) hieroglifája, a strucctoll kerül. A 42 tagú démontestület előtt kell magát tisztáznia az érkezőnek, hogy tiszta életet élt. ” Nem követtem el bűnt az emberek ellen, nem nyomorgattam háznépem...stb.”.^[153] A kérdésekre szívből kell válaszolni, és a szív, azaz a pillanatnyi tudat kerül a serpenyőbe, amely magába foglalja minden eddigi előző állapotait, tetteit. A mérleg egyensúlyi helyzete bizonyítja az elhunyt igaz életét. Ezért van szükség a buddhizmusban oly sokat emlegetett tiszta tudatra, hogy a megmérettetésnél ne terheljen minket semmi, ami nyomná a szívünket.

Megfigyelhetjük a mitológiákban a tudomány és a mítoszok egybeolvadását, azt, hogy a társadalomban egy tudomány hogyan épül be a mítoszokba.^[154] Az *asztrológiai vonatkozását* és szimbológiáját is megtalálhatjuk a mítosznak. A szakrális társadalmak geometriai szimbóluma a háromszög^[155]. Nos, a piramis volt az a hely, amely az állandóság irányába jutatta a lelkeket. Ezt az állandóságot szimbolizálták a cirkumpoláris csillagok, és ezért mutattak a piramisok kijáratai mindig az Orion csillagkép felé. A cirkumpoláris csillagok a hallhatatlanság legfőbb jelképei, hiszen látszólag folytonosan az égi pólus körül keringenek, soha nem buknak a horizont alá, ahol a hold eltűnik, hasonlóan a halandó emberhez. A piramisok tájolása és méretei is tartalommal telítettek, de erről könyvespolcnyi irodalom írt már, és hely hiányában erre most nem tudok kitérni. Osiriszt a tündöklő Orion (sah) testesíti meg. Azért választották ezt a csillagképet, mert az ég déli felében aránylag távol van ellenségétől, Mesehtuától (Séth). Hű felesége (Isis) kíséri, akit Sothis (Sirius) csillagistennővel azonosítanak. Mint köztudott a Canis Major (Nagy Kutya) csillagképben a Sirius és az Orion egymás közelében van mint a férj és jó felesége. Érdekességként megemlítem, hogy a túlvilágot jelentő ‘duat’ hieroglifa körbe írt csillagot ábrázol. Az állandótlanságból az állandóba jutni a cél. Ezt pedig nem a profán szférán keresztül lehet elérni. Törekedtek arra Egyiptomban, hogy a szentben, vagy a szent tárgyak közelében éljenek, hiszen a szent egyet jelentett az erővel és végső soron a valósággal^[156].

Az újbirodalom idejére^[157] Ozirisz mítoszáat a termékenységsszimbolikával kapcsolták össze. A kicsírázó gabona az élet legyőzhetetlenségét, a halál utáni lét bizonyosságát jelentette. Később templomi misztériumok középpontjába kerül szertartás formájában. Oziriszt azonosíthatjuk a babiloni Nergál napistennel, aki a föld alatti világ és a holtak ura, illetve a csírázó mag istene is. De ha tovább kutatunk felfedezhetjük ezt a funkciót a sumér Istár, a föníciai Tammuz, a görög Perszephoné meghaló és feltámadó isteneinél, mely az indiai filozófiában sem ismeretlen létforogató, vagyis a természet évi

körforgását személyesítik meg. A szertartás emlékei a Római Birodalom közvetítésével még Pannóniába is eljutottak a savariai Iseum, az Egyednél talált kancsó és Balatonszabadinál talált hieroglif feliratos oltár révén. Míg a túlvilághitben az Ozirisz vallás nyert teret, addig politikai téren a napkultusz jelentősége növekedett. Az újbirodalom idején Ré tiszteletének központja Héliopolisz volt, ahol Ré napisten egyesült az új állami istennel, Amonnal, Amon-Ré néven[158].

Egyiptom kapcsán ismert, hogy az arisztokrácia tagjai nem evilági szférákba utaztak, és ott úgy éltek mint az istenek. A hozzátartozók különböző szertartásokat végeztek, hogy a lelke áldott és élvezetes létbe folytathassa életét: máshol. Ha az átlagemberek élet utáni életéről olvasunk szövegekben, akkor kiderül, hogy nyugaton kívül az égbe is, de néha még a föld alá is helyezték a halált. Ezt a régiót Ozirisz irányította.

A gnoszticizmus egy érdekes aspektusa ennek a kategóriának. A rossz az istenek miatt van, de az ember helyrehozhatja (gnózis révén). De akiknek nincs birtokukban a gnózis, azt újból visszalökik a világfolyamatba, addig, amíg el nem jutnak a felismerésig.

A tibeti buddhizmusban

Tibetben a buddhizmus megjelenése nyomán bukkantak fel elképzelések a pokolról, annak uráról[159], illetve a holtak bírójáról[160], aki kezében a 'karma tükrével' meglátja az elhunytak cselekedeteit, és a vétségek mértékének megfelelően mérget, illetve pokolbeli helyet kap[161]. Erre az elképzelésre ráépült a bardó[162] tanítása. A bardo a halált követő maximum 49 napig tartó állapot, amelyben a 'bla' életerő tartózkodik. A halál pillanatában az önmegvalósított személyek lelke kiröppen a homlokcsonton, mint egy fény-nyílvesztő, és eltűnik az "Ég Füstlyukán" át.[163] A közönséges halandók számára pedig a láma vezeti ki az életerőt: üt egy nyílást a fejtetőn, hogy megkönnyítse a lélek elröppenését. Egy láma a haláltusa utolsó szakaszában és a halál bekövetkezte után több napig a Bardo Thödolt (a tibeti Halottak Könyvét) olvassa az elhunytak, melyben elmagyarázza a bardo-beli látomásokat az elhunytak. Figyelmezteti, hogy hirtelen vakító fényre fog ébredni: ez a találkozás saját énjével, aki egyben a végső valóság.[164] "Ne félj, ne rettegj, ez saját természeted ragyogása". Ugyanígy, folytatja a szöveg, "mennydörgés és más rettentő jelenségek sem tudnak ártani neked. Képtelen vagy meghalni. Elegendő, ha felismered, hogy ezek a jelenések a saját gondolatformáid. Ismert föl, hogy ez a Bardo[165]". A szamszárából való megszabadulást az ősfény felragyogásának első pillanatában lehetséges. Karmikus helyzete által – ugye látjuk, hogy az indiai hatás érvényesül – meghatározva azonban az elhunyt nem tudja a gyakorlatba átültetni ezeket a tanácsokat. Bár fokozatosan észreveszi a tiszta Fényeket – amelyek a megszabadulást, a Buddha lényegével való azonosulást képviselik-, végül mégis hagyja, hogy a tisztátalan fények vonzzák magukhoz, amelyek a továbbélés, másként szólva a földre történő visszatérés valamilyen formáját jelképezik.

Minden embernek megvan a lehetősége, hogy halála pillanatában elérje a megszabadulást, elég ha magára ismer a fehér Fényben, amit ebben a pillanatban megtapasztal. Ebben segít a Halottak Könyvének hangos felolvasása, az utolsó felhívás, de azt tudni kell, hogy mindig az elhunyt dönt saját sorsa felől. Neki kell tudnia és

akarnia a tiszta Fényt választani, és kell, hogy legyen elég ereje ellenállni az újabb testi születés kísértéseinek. Más szóval, a halál újabb lehetőséget kínál a beavatódásra, ám ez, mint minden más beavatás, egy sor próbatételt foglal magában, amelyekkel szembe kell szállni és le kell győzni. A post-mortem (halál utáni) Fény élménye az utolsó, és talán a legnehezebb beavatási próbatétel. A halál pillanata nagyon erőteljes pillanat. Ha a halál pillanatában tiszta az elménk, szeretet, odaadás és bizalom jár át bennünket, az nagyon pozitív hatást gyakorol újjászületésünkre. Ha viszont a halál pillanatában negativitás van jelen, zavaros érzelmek, elutasítás, elutasítottság, harag, félelem vagy cserbenhagyottság, az negatív hatást gyakorol következő életünkre[166]. A halál pillanatakor meglévő tudatállapot tehát fontos tényező a reinkarnáció során, viszont tudatállapotunk saját döntésünk, munkánk eredménye.

A közönséges emberek halálát általánosan két csoportba lehet osztani, de nem szabad elfelejteni, hogy mindenki más, és a saját történetünk alapján tapasztalják meg halálukat. Az első csoportba az olyan természetes halál tartozik, mikor a halál pillanatában nem történik pozitív vagy negatív behatás, egyszerűen elalszunk. Nincs haláltusa és rettegés, de nincs hit és odaadás sem. Az újjászületést a múltban megteremtett karma tökéletesen irányítja. A tudatpillanatok zavarmentesen folynak át a létezés új formájába, mert a halál pillanatában nem volt különleges behatás. Ez egy tudattalan (automatikus) folyamat, ami a hindu szemléletben gyökerezik.

A második csoportba az olyan halál tartozik, mikor a halál pillanatában pozitív vagy negatív gondolatok hatása alatt vagyunk, és azok irányítják elménket kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb újjászületésbe[167]. Ezért fontos nagyon, hogy milyen lelkiállapotban (értsd tudatállapotban) halunk meg. Ha életünkben sok rossz karmát teremtettünk, de halálos ágyunkon szívből meg tudjuk bánni vétkeinket, meg tudunk nyugodni, hittel teli, világos lelkiállapotban, a megbocsátás és feloldottság örömeiben tudunk meghalni, az nagymértékben befolyásolja a következő újjászületést. Itt már megjelenik a buddhista tudatosság szerepe.

A tibeti buddhizmusban igen részletesen megfigyelték és leírták a halál stádiumait. Először a halál külső jelei állnak be. Általánosságban, a lények teste az öt elem által alakul ki. Később azok által marad fenn, és végül azok feloldódása által szűnik meg. A tibeti buddhizmus szerint az élő testben áramló életerő energiacsatornában kering[168]. A halál folyamata során mindez szertefoszlik.” A halál elérkeztekor a test csatornáiban keringő életerő, vagy szél áramlásának iránya megváltozik, az energiaközpontok szétfoszlanak, ami által a külső, belső és rejtett elemek feloldódnak egymásban. A szellem anyagba kötött energiái elszakadnak az elemektől. Megszűnik az emésztés képessége, és a végtagokból kiindulva a meleg kezd visszahúzódni a test közepébe.[169] Elménk elhomályosul és zavarossá válik. Képtelenné válunk a széklet ürítésére, étel és ital lenyelésére. Fulladozunk, képtelenné válunk végtagjaink használatára, az erek zsugorodni kezdenek.[a]

A bardo jelentése: köztes, közbeeső, átmeneti állapot. A tibetiek sokféle oldalról közelítik meg a bardót, azaz a két állapot közti állapotot, ami lehet: a születés és halál között, halál és az új létezésbe születés között, két pillanat között, tiszta és nem tiszta között, kilégzés

és belégzés között. A tibeti felosztás szerint hat bardóról beszélünk, ami magába foglalja a lét szamszárikus és spirituális folyamatainak összes aspektusát: Születés bardó, Álom bardó, Meditáció bardó, Halál pillanatának bardója [b][170], Végső természet bardója [c], Létesülés bardó. [d]

Amikor újjászületünk, akkor az a reinkarnáció folyamatának anyagi manifesztációja. Ez az élet időszak, s minden tanítás arra biztat, hogy készüljünk fel ezekre a pillanatokra. Erre szolgál többek között a halottaskönyv, amely eligazít a halál bardójában a megfelelő lépéseket megtenni a megszabadulás érdekében, mert ekkor vannak a legjobb esélyeink a megvilágosodás elérésére. Még ha nem is tudunk megszabadulni az első tiszta fény állapotában, lehetőségünk van megfelelő, pozitív inkarnációt találni, ha érdemteli karmákat teremtettünk a jelen életünkben folytatott gyakorlásunk révén. A halál a születés természetes eredménye, ezért nagyon fontos, hogy megfelelő módon kezeljük, mikor eljön. A halál pillanata bizonytalan, ezért arra biztatnak a tibeti írások szüntelenül, hogy meditáljunk a mulandóságon.

Tehát a gnóvizt igénylő vallásoknál megfigyelhetjük, hogy rendelkeznek lélekhittel, de természetesen más értelemben, hiszen a buddhizmus inkább tudatállapot kifejezést használja, de a közhasználatban ezt nehéz elfogadtatni, így a bardó tanítás a lélekvándorlás folyamatát írja le. Ez az embereknek könnyebb hozzáállást biztosít az utolsó órák nehézségeiben és reményt ad, hogy az ő kezükben van a sorsuk és csak rajtuk múlik, hogy mi lesz velük ezután.

2. Tett vagy hit révén megváltást elfogadó halálképek (Pl. hinduizmus, mahayana buddhizmus, az iszlám, illetve a kereszténység)

Ebben az alponban az olyan vallásokat kötöttem egy csoportba, amelyekben nem feltétlenül egy ezoterikus tudás birtoklását feltételezik a 'túléléshez', hanem úgy mond mindenki hozzáfér a 'megváltáshoz', (megváltódáshoz), egy jobb élethez. Azért fogalmaztam így, hiszen itt a processzus automatikus voltára szeretném felhívni a figyelmet, mert ehhez az egyének csupán bizonyos meghirdetett szabályokhoz kellett alkalmazkodnia, erkölcsi normáknak megfelelni, és ennek következményeképpen automatikusan történik meg a megváltás. Tenni és elkerülni kell dolgokat az életben. Ebben a pontban összegyűjtött vallásokban különbséget érdemes tenni az alapján, hogy az egyik a hit jelentőségét emeli ki, a másik inkább a tettek helyezi a hangsúlyt a cél elérése érdekében.

Kereszténység

Milyen szerepet tölt be a hit, lélek és a túlvilág a keresztény gondolkodásban az Újszövetség alapján? A kereszténységben természetesen igen lényeges eleme a megváltódásnak a hit, mely a cselekedeteink koordinátora lehet. A teológia és a vallásbölcselet idevonatkozó hitbeli megállapításai nem tartoznak a természettudományok rendszerezett igazságainak érvényességi körébe. [171] A kereszténység halállal és az utána következő léttel kapcsolatos kijelentései teljességgel a

hit talaján állnak, a következtetések pedig szotériológiai eredetűek. Leglényegesebb magyarázó elemük az emberré lett istenfiú, Jézus Krisztus halála és feltámadása, ami egyben csúcspontja és sarokpontja a hitüknek, a megváltásnak. A hívő embereknek polgárjoguk van az égi hazában. [172] Az alábbiakban össze lesz foglalva, mit tanít ma a római katolikus egyház a halálról, a meghalásról, a halál utáni létről.

Honnan ered a halál? A halált az emberiség erkölcsi katasztrófájából vezetik le a teológusok. [173] Első interpretátora Szt. Pál, aki kijelentette: “Ahogy az ember által jött be a bűn a világba, és a bűn által a halál, így minden emberre átszállt, mivel hogy mindnyájan vétkeztek.” [174] Lényeges a sorrend: ember – bűn – halál. Az ember szabad akarattal rendelkező lény, létében ab ovo benne van az a lehetőség, hogy elutasítja Teremtőjét, tehát vétkezik. Létében, levésében, implicite benne van a bűn és büntetéseként a halál is. Isten potenciálisan hallhatatlannak teremtette az embert, ám a térben és időbe helyezett emberben a Gonosz is működik, és az ember ebből a potenciális halhatatlansági helyzetből (paradicsom) kibukik, s a tudás és a tapasztalat gyümölcseként a térbe és időbe helyeztettség bizonytalan és szorongató, számára félelmetes “koordinátáit” kapja meg. Ezt a korlátozottságot legegyszerűbben és legvisszavonhatóanabbul a halál jelzi. Így a halál, a Gonosz valamiféle uralma az emberben. Ez a büntetés nem járulékos, nem Istennek kívülről adott válasza a bűnre, hanem a bűn lényegéből eredő automatikus következményként kell értenünk. Ez nem a szabadság megszüntetése, hanem feladat, hogy a szabadság és a kiszolgáltatottság egységében jusson el a végleges tökéletességhez. A keresztény teológia szerint a halál ugyan a bűnnel járó büntetés, de aztán hangsúlyozzák, hogy az örök élet kapuja is egyben. A halálnak ez a hitbeli értékelése ugyan nem szünteti meg a biológiai halál kényszerét és borzalmát, de relativizálja és enyhíti. A halált a hívőknek is el kell viselnie, de ez a passzivitás nem a végzet ereje előtt való kapitulálás, hanem – jobb esetben – lehet a mindenható Isten akaratának elfogadása, illetve alkalom a teljes engedelmességre és önátadás kifejezésére. [175] Ugyanakkor ha a meghalás nem egy fásult beletörődés, hanem szabadságban megvalósuló keresztény cselekvést jelent, akkor nem lehet az ember utolsó óráira elhelyezni a halállal való szembenézést, hanem mint folyamatot meg kell ismerni, amely az egész életben az eredeti szabadság más intenzitásával és mindig új közegben valósul meg, és amely a halált az életben elfogadja. Tehát saját halálomat, mint szabad cselekedetemet fogadom el, amely cselekedet megközelítőleg rezonál Isten magamra irányuló önközlésével. Lényeg az, hogy a szabad cselekedet jobb ha már az életben megszületik [176].

Milyen a halál, mint a személlyel történő esemény? Ha elfogadjuk azt, hogy a test a lélek formája, akkor az ember mint szubsztanciális *egység* ab ovo kapcsolatban van a világ, a kozmosz egészével. [177] Ily módon a lélek a halálban feladja ugyan testi alakját, de megmaradva emberi léleknek (anima humana) szorosabb kapcsolatba kerül a kozmoszsal. Az emberi lélek közelebb kerül a világ egységének ahhoz a nehezen megragadható, de nagyon is reális alapjához, melyhez a világ dolgai már egymásra gyakorolt kölcsönhatásuk előtt is érintkeztek egymással. [178]

Most a halál és túlvilág kép szemszögéből tesszük fel a kérdést: *mi történik az emberek lelkével a halál, a földi testi létezés befejezése után?* Ahogy a közeli feltámadás – amint a

történelem mutatja – egyre jobban elmaradni látszott, úgy a kereszténység is rákényszerült arra, hogy a neoplatonizmussal megtámogatva képletesen kezdje értelmezni az Újszövetségben megígért Isten dicsőségében való örök életet.^[179] Mint tudjuk, a vallások egyik legfontosabb eleme a halál és túlvilág kép, ami a kereszténységben sokáig “jutalmazásos túlvilágkép” volt. A bibliában nagy hangsúlyt kap a lelki halál. E konstrukcióba első sorban a bűnben leledző és az Isten számára elveszett lélek tartozik. A halott lélek az, amelyik elveszti istennel való kapcsolatát. A kapcsolatfenntartás módja az Atyában és Fiúban való hit. “Bizony, bizony mondom néktek: aki hallja szavamat és hisz annak, aki küldött az örökké él; nem esik ítélet alá, hanem már át is ment a halálból az életbe.”^[180] Ez az átmenés az életbe nem a halál utáni közvetlen létre vonatkozik. “Mert elérkezik az óra, amikor sírokban mindnyájan meghallják az Isten Fia szavát és előjönnek. Akik jót tettek, hogy feltámadjanak az életre, akik gonoszokat tettek azért, hogy feltámadjanak a kárhozatra.”^[181] Tehát az örök életre jutás feltétele a Fiúban való hit és a Fiú követése, vagyis a Fiúban való élet^[182]. Viszont a túlvilági megítélés szempontjából kategorikusan szétválasztja a jót és a gonoszokat cselekvőket. Ez az amiért – még ha kritizálható módon is, de jutalmazásos világképnek nevezném a kereszténység túlvilágképét. A bűntől való megváltás hasonló konstrukció. Aki hisz abban, hogy Isten igazzá tesz, annak az embernek ő saját hite tulajdoníttatik néki igazsággul.^[183] Azért hitből, hogy kegyelemből legyen a megváltás. Megváltás a haláltól, mely azokon teljesedik be, akik máris a hit időtlen jelenében élnek. “Jézus Krisztusban, az ő halálában keresztelkedtek meg. A régi ember bennünk azért feszítettett vele együtt a keresztre, hogy a bűnös test elpusztuljon, és ne szolgáljunk többé a bűnnek. Aki így meghalt, megszabadult a bűntől. Ha pedig mi Krisztussal meghaltunk, hisszük, hogy vele együtt élünk is.”^[184] Szt. Tamásnál a lélek és a test nem válik külön, a lélek a test formája. Az emberi test és a lélek nem választhatók el egymástól sem tapasztalati alapon, sem logikai úton, hanem olyan logikai egységet képeznek, mely teljességgel nem érthető, s valamelyest a teremtés titkai közé tartoznak. Krisztus halála szükségyszerűség, – így nyújt elégtételt az emberiségért, továbbá krisztológiai fontosságú – így mutatja ki felvett emberi testének valódiságát, kiemeli, hogy: “halálával megszabadított bennünket a halál félelmétől, ugyanis legyőzte az ördögöt, aki a halálon uralkodik.”^[185] Krisztussal jelképesen a testben haltak meg a hívők (kereszttség) a merőben emberi dolgok számára. Az új élet viszont, amit kaptak, szellemi, isteni élet.

Milyen módon lokalizálta Jézus a másik világot? Jézus gyakran beszélt Istennek országáról. Nem arról beszél, hogy mi fog történni, hanem a jelen pillanat jelentőségét és követelményeit próbálja megértetni. Felszólít bűnbánatra, de mindig a mostról beszél, arról, hogy itt a korfordulat, az Ország elérkezett és nem megy bele a jövő világ leírásába. Jézus nem csapongó, mint a korabeli apokaliptikusok, nem spekulatív, józan, “csak” annyit mond: Legyetek készen! – mert nem tudni mikor jön el az óra ^[186].

Azt hirdeti, hogy valami már történt^[187], közel jött, elközelgett, máris jelen van, akkor is ha csak most veszi kezdetét, s ez a jelennek ad új minőséget. Talán erre lehet kihegyezni a tanítását. Nem az idő ismerete, vagy számíttatása a fontos, hanem annak felismerése, hogy Jézus küldetése, eljövetele a fordulópont, mert rajta keresztül, az ő segítségével Isten helyre akarja állítani uralmát. Jézus szempontrendszere teljesen theocentrikus, s ebből a nézőpontból az is érthető, ha hangsúlyozza, hogy Isten országa

nem konkrétan a Törvény betartása miatt jön el[188], hanem az Isten-ember közvetlen viszonyon alapul, s ehhez nem kell a külső körülmények megváltozása.[189] Nagyon helyesen tapintott rá, hogy miután helyreáll az eredeti rend Isten és az emberek között, a külső társadalmi, történelmi helyzet ennek következményeként fog megváltozni. Jézus ezért beszélhet az Ország jelenben történő eljövételéről, jóllehet az éhség és halál még mindig fönnáll. Tanítása szerint az általa hirdetett Ország üdvöt hoz, melyet ítélet követ, s nem az ítéletet következménye az üdv, ahogy ezt a zsidó hagyományban elgondolták. Példabeszédei szerint mindenki – értsd bárki, a bűnösök is – részese lehet ennek az üdvnek, ha felismeri az Isten által adott lehetőséget és eszerint cselekszik, s nemcsak azoké, akik a világítélet után méltó életük jutalmaként fennmaradnak a rostán. Arról, hogy Jézus mit gondolt az Isten országának tartalmáról leginkább a boldogságmondások beszélnek.[190] Az Ország vigasztalást hoz, minden fájdalmat legyőz, mindenfajta éhségnek véget vet. Jézus az éhséget és szenvedést tágan értelmezi, lefedve az ember teljes egzisztenciáját, s így az ígért üdvösség a testi és szellemi beteljesedést hozza: egy hiány és szenvedés nélküli világot, hol a béke és igazságosság uralkodik, hol látható lesz Isten feltétlen szeretete mindenki iránt, hol az emberi dicsőség semmivé válik[191], hol nem lesz határ igaz és bűnös között, hol minden megszokott erkölcsi érték átértékelődik[192], hova egy belső átforduláson, megtérésen keresztül vezet az út.

Mint láttuk a keresztény halál-szemlélet kérdése az Abszolút Létezőbe vetett ösbizalmon (hit) dől el, mert egyfajta kinyilatkoztatáson alapulnak. Anélkül, hogy Jézus gondolkodásának megkülönböztető jele volna, a túlvilágra vonatkozó elképzelés gyakran fejeződik ki az “örök élet” kifejezéssel, semmint a “holtak újjáéledése” képpel.[193] Hangsúlyozni kell, hogy az örök életről szóló teológiai eszmefuttatásból leszűrt gondolatok az egyes hívő tudatában nincsenek így meg az elmúlással való szembenézés pillanataiban. Az egzisztenciális krízis-szituációban egyedül a személyes hit, a személyhez szóló Isten adhat erőt és vigasztalást. Karl Rahner szerint, a vallásnak nem a teológiája a lényege, hanem a személyiség – és közösség formáló hit és bizalom – a teológia ennek csak keretet szab, vagy inkább jelleget ad. Ugyanígy a halállal való találkozás felfokozott léthelyzetében is a legfontosabb szerepet, az ember és Isten közötti személyes kontaktus kapja.

Valószínűleg az ember semmilyen pillanatban nem birtokolja olyan erősen, nincs tudatában annyira saját személyiségének, mint amikor átéli annak elvesztésének lehetőségét: vagyis az intenzív halál félelemében. Ez a pillanat, amikor legteljesebben képesek vagyunk koncentrálni az énré, és mindarra, ami abban vele a külvilággal, a külvilágból azonossá vált. A halálfélelemben tehát a személyiség intenzív, utánózhatatlan abszolút egyedi megélésével találkozhatunk. Ezért a katolikus hittudomány nem a filozófiai, vagy szaktudományos megokoláshoz folyamodik, hanem a hagyományra és a kinyilatkoztatásra alapozva, az etikai illetve a morál teológiai indokláshoz.[194]

Az örök élet felfogása tartalmazza, hogy a halálon túl valami olyan idő kezdődik meg, ami valamiféle folytatása a tapasztalati időnek, csak nem e világi folyású. “Ez a szemlélet a pokolnál is szörnyűbb volna, mivel felfoghatatlan az olyan idő, amely mindig újat hozó és a régít örökre megsemmisítő üres haladásában vég nélkül váltogatná egymást a pillanatok, akkor épp úgy foglya marad tapasztalati időbeliségünk szemléleti

modelljének, mint az, aki a lélek időbeli fennmaradását tételezi fel.”[\[195\]](#)A halál nem a létezés vége, hanem egy “másik” lét kezdete. Ezt az örök életet érthetjük ugyanis az örök életben a lélek kiszabadul az időből, abból az időből, amely ideiglenesen azért lett, hogy szabadon megvalósíthassunk valami végérvényeset. A lélek a jelenbe megy át, s a jelen valójában csak az időn kívül létezhet. Az idő nem tartalmazza a jelent. Ezért írhatta le Wittgenstein tulajdonképpen örökké él, aki a jelenben él. [\[196\]](#)

Megoldódik e bármiféle rejtély az által, hogy örökké élek? – merülhet fel többekben a kérdés.[\[197\]](#) E kérdéstről a keresztény teológia és filozófia is csak képekben, szimbólumokban beszél. Valódi tartalmát, megoldását a titkok és a misztériumok közé sorolja. Az emberi élet egyszeri isteni ajándék, melynek halállal való lezárása Isten akarata és rendelése szerint következik be. A halál az emberiség kollektív büntetése, amely az első emberpár engedetlensége miatt súlyt minden megszületőt. A halál csupán a test számára pusztulás, az Istentől való lélek halhatatlan. Jézus Krisztus által végbevitt áldozat nyitja meg az utat a lélek örök üdvözülése felé. S az idők mélye még egy ígéretet rejt: a testben való feltámadást.[\[198\]](#) Az ezt követő végítélet a tiszta lelkűeknek paradicsomi körülményeket kínál lakhelyül[\[199\]](#), míg a vétkezőkre a szenvedés vár.

De visszatérve a korai kereszténységben a lélek kérdéséhez: Szt. Ágoston az neoplatonizmus és a kereszténység összefonódásának ragyogó példája, mivel hisz a lélek halhatatlanságában és abban, hogy az eljövendő halál utáni ítélet pozitív kimenetele erkölcsi korlátokat, feladatokat, teljesítményeket ró az emberre. A testi kívánság még mélyebb örvényétől nem más tartott vissza, csupán a haláltól és a jövendő ítélettől való félelem. Tehát Ágoston felfogása szolgált alapjául a múlandó testtel szemben a lélek elsőbbségét hangsúlyozó keresztény-középkori gondolkodásnak.

Ennek a művészetben lecsapódó ábrázolása a késő középkori haláltánc víziójában csúcspontot ér. A mai “általános haláltáncfogalom” szerint minden művet “haláltáncnak” nevezhetünk, amely tragikus halállal végződik, még akkor is, ha az illető műben sem a Halál, sem halottak nem jelennek meg, és ha a tánc motívuma is teljesen hiányzik. De a középkorban a haláltáncban az emberi mulandóság a Halálnak vagy halottaknak gyilkos hatalmában személyesül meg. A keleti varázslók kultusz-táncának alkalmazásával a haláltánc a halál beálltának időpontját gondolja megjósolhatónak. E jóslatban a haláltánc mint műforma a középkornak ezoterikus, a nagy nyilvánosság előtt titkolt és még a gnosztikus világszemléletéből átplántált azon hite támaszkodott, hogy a tánc és a zene mágikus hatásában, a Halálnak és a halottaknak mindent magával ragadó ördögi erejében, az ősi természeti erők törvényeinek szükségszerűsége nyilvánul meg.

A középkori halál-képzet rendkívül egyoldalú volt, mert a középkor elgondolásaiban a büntetés dominál, azaz inkább elrettent bizonyos dolgoktól, mintsem ösztönözne más dolgok megtételére. Mintha perifériára kerülne az Aquinoi Szt. Tamás által megjelenített másvilági boldogság. Azt a boldogságot felejtik ki, amely Isten látásából ered: az igazság megismerésének vágya, elismerésre való vágyakozás, jó hírnév, gazdagság, gyönyörök és nem utolsósorban a fennmaradásra való vágyakozás[\[200\]](#).” Ezzel a végső és tiszta boldogsággal ebben az életben semmi sem annyira rokon, mint azok élete, akik a földi élet lehetőségei szerint szemlélik az igazságot.”[\[201\]](#)

Hinduizmus

A hinduizmus abba a csoportba sorolható, ahol a hitük a tett, vagyis tetten keresztül realizálódik. Ez sugárzik át szertartásaikon és filozófiájukon. Vizsgálati szempontunkból a hindu világszemlélet legfontosabb eleme a karma tana és a reinkarnáció. A karma egyik jelentése sors: amit általában elszenvednek. Ha már valamennyire befolyásolják sorsukat, aktívabban állnak hozzá életükhöz, akkor eljutunk a tett fogalmáig. Erre alapozódik világszemléletük és erkölcsük, hiszen az akció-reakció törvénye értelmében, amit teszel, annak hatása és visszahatása van (lesz). Bármi történik, azt lereagáljuk, vagyis hat ránk. Benne találjuk magunkat egy rendszerben, amiből kikászálódni lehet, de azért erőfeszítéseket kell tennünk. Erre születtek különböző tanítások, iskolák és filozófiai rendszerek. Végül így jutottunk el a karma szó harmadik jelentéséhez, ami rituális cselekedetet takar. Kapcsolat keresés az örökkévalóval, ami náluk a korai elképzelésekben a Brahmannel való eggyé válást jelentette, azaz istenivé válni.

Persze a cselekedeteink megmaradnak a második értelmezésnél, a tettnél, és így a velünk kapcsolatban minden felvetődő kérdésre megkaphatjuk a választ: azért vannak így a dolgaid, mert korábban tettél (elkövettél) valamit, és ez annak a gyümölcse, még (ha keserű is). Ha ideges vagy, akkor a világ is ideges. Ha békés tudatállapotod van, akkor az körülötted is meg fog nyilvánulni. Tehát dolgok, állapotok születnek és elmúlnak. Hasonló módon a természetben is megfigyelhető ez a ciklikusság. A reinkarnáció, avagy ahogy a hinduk mondják, újraszületés (újrahalás) nem más, mint ennek térbeli és időbeli kivetülése, kiterjesztése. A lélekvándorlást felfoghatjuk úgy, mint egyfajta megoldása a halállal szembeni győzelemnek. A reinkarnáció tana úgy gondolta hogy a túlvilág nem utolsó állomása a halottnak, hanem kikerülhetetlen szakasz a halálon át megvalósuló újjászületés szakadatlan körforgásában[202]. Tehát a hindu ember elfogadta helyzetét a világban, hiszen saját tetteinek következményét látta megtestesülni, és igyekezett úgy élni, úgy tenni, hogy jobb létben születhessen újjá. Ez a hétköznapi életükben és a vallásos hétköznapijaikban is áthatotta őket, így igyekeztek mindennapjaikban is rend szerint élni, a halott hozzátartozókat is megfelelően ellátni, és a szertartásokat elvégezni egy jobb jövő reményében. Ha valaki eltávozott, az nem jelentette azt, hogy nem létezik többé. Azt, hogy nemlét, nem ismerik a hinduk, ők inkább a megnyilvánult és megnyilvánulatlan ellentétpárban gondolkodnak. A halál után a Brahmanba tér vissza minden, ő az aki tiszta esszenciális része a világnak, aki teremtette azt. Az újjászületés tana egy stabil elképzelés, így egy követhető cél, ezért életvitelükkel és szertartásaikkal is ezt szeretnék elérni. Amikor viszont a szertartások kiüresedtek, a bűnöket üres áldozati attitűddel megváltani próbáló korszak lett, akkor ezt a nézetet érték kritikák buddhista részről, ahogy azt a Dhammapada verse is kifejti[203]: A brahmani szertartások, minthogy erkölcshez semmi közük, teljesen hiábavalók és fölöslegesek. Ha lehetséges lenne a bűnöket a brahmanok módjára lemosogatni, akkor mennybe jutnának a víziállatok.. Helyette a buddhisták azt vallják, hogy: magad készíts menedéket magadnak, távolíts el magadból minden tisztátalanságot.

Természetesen az erkölcsstan érdekében ott is kifejlődött idővel az alvilág gondolata, de a védikus hivatkozásokban nem sok szó esik az alvilágról: a Rigvéda 7.104 verse, az

Atharva véda 8.4 verseiben kivehető egyfajta pokol képzete, amely a három világ alatt és a teremtett rend felett helyezkedik el. A túlvilágot egy hatalmas alja nélküli szakadéknak jellemzik, ahonnan nincsen visszatérés, nincsen fény[204]. Ez az abszolút csend birodalma ahol elviselhetetlen forróság, és kibírhatatlan hideg van.[205] Ennek a legalján van egy kígyó.[206] Ide azok jönnek akik szándékosan és tudatosan követtek el rossz tetteket. Akik kereszteték a nagy rend ('rta') útját. Itt laknak a démonikus, istenellenes erők ráksaszák, démonok, aszurák. Tehát a pokol a rendetlenség állapotában van, nincsenek istenek, nincsen éltető nap és víz. A védantában[207] később a poklot sokkal szigorúbban vett filozófiai értelemben képzelték el, úgy mint egy tiszta, nemlét állapotát.

A hinduk felfogásában az időben zajló létezés ontológiailag nem létezés (asat), nem realitás. Védanta szerint ez a világ csak csalóka látszat, maja. A dolgok hétköznapi értelemben léteznek, csak a végső valóság szempontjából nem léteznek. Viszont a végső valóság megismerése segítheti abban, hogy megszabaduljon a látszattól. Ez a valóság a lét (sat), a lélek birodalma. Az upanisádok a boldogok és a szerencsétlenekhez vezető ösvényt az ősök vagy az istenek útjának képzelték el, és igen kis szerepet játszott a pokol[208]. A pokol lehetősége helyett inkább az újjászületések koncepciójára tették a hangsúlyt, mely a rosszaknak a végzete. Ezek mind a múltbéli élet következményeinek tekintették. Később a puránákban (vallási elbeszélések, mítoszok, legendák gyűjteménye) már a pokol úgy van ábrázolva, mint egy szörnyű szenvedéssel teli hely,[209] változatos képet kaphatunk túlvilági szörnyekről, testekről stb. Kumbipáka ennek a földalatti világnak a neve ahol a bűnösöket forró olajban megfőzik.

Az iszlám

A muzulmán halálkép a zsidó-keresztény tanítások jelentős hatása alatt formálódott, így annak jó néhány vonása is megjelenik, többek között a feltétlen hit Allah-ban. A lélek halhatatlan, tehát a halálnak nincs hatalma felette viszont a halál után a lélek megítéltetik, és a jók jutalma, hogy bepillanthatnak a mennyországba, de belépniük csak a végső ítéletkor lehet. A gonoszokra kárhozat és szenvedés vár – a klasszikus forgatókönyv szerint. A végítéletet egy meghatározott koreográfia vezeti be, majd minden ember testben feltámad, összegyűlnek és mindenki megkapja jó és rossz tettei könyvét. A kegyelem tanítása is felbukkan, hisz Allah mérlegén a hit minden bűnt kiegyenlít.[210] A korai iszlám vallásnak a kozmológiája csak elvi keretet ad az emberi felelősség felfogásához. Maga Mohamed, nem határozta meg a halál birodalmának az egzakt képét. Viszont a korán szerint a föld felett elterülve hét rétege van a mennyeknek, mely az istennek lakhelye. A legfelsőbb birodalmat egy híd köti össze az e világgal, amelyen keresztül a lelkeknek át kell menniük a végítélet napján. Mind a paradicsomnak, mind a tűzbirodalomnak hét rétege van. A két birodalom között van egy fa, amely elkülöníti ezt a két világot. A gyehennába – a poklok tüze jelzővel is szokták illetni, melyet egy négy lábú vadállat képében szokták ábrázolni – tettüktől függően kerülnek az emberek. A lélek halál utáni utazásában Gábiel arkangyal működik közre (mint lélekvezető). A Koránban történetek utalások a purgatóriumra, ahova azok kerülnek, akik semmi különösen jót, illetve rosszat nem tettek. A muszlim teológusok elkezdtek nyomatékositani az isteni halát, és *kegyelmet*, ahol a tisztítás közben Gábiel arkangyal közrejár a bűnösök tűzből kiszabadítása érdekében, tehát akik jók voltak (nem hitetlenek), azok a végítélet napján

bemehetnek a paradicsomba, akik a hitükért haltak meg (jihad), azok rögtön és automatikusan bekerülnek, míg akik rosszak voltak, azok pedig Allah kegyéből.

Most lássuk az ókori görög elképzeléseket is. Az élet nehéz és szenvedésekkel teli, de a halál nem old meg semmit, mert a halál lecsökkent és megalázó továbbélést jelentett a Hádészban. Az ókori görögök is hittek a túlvilági életben[211], a tettek szerinti ítéletben, hiszen az étel, ital, a ruha amit melljük temettek ékes bizonyítékai eme ténynek. Természetesen voltak filozófusok, akik a túlvilágról másként gondolkodtak, de velük a következő pontban fogok foglalkozni. Már az i.e. VIII. században az Iliászban is[212] szó van arról hogy az istenek megbüntetik vagy megjutalmazzák a lelket a halálban. De ez nem a földön elkövetett tettektől függ, hanem életüket a végzet, sors (moira) határozta meg, amit Zeusz szabott meg. Az ember kötelessége az igazság és tisztesség, aminek a bizonyítéka az isteneknek bemutatott áldozatok. Vagyis ha elvégzi a kirótt feladatott, akkor automatikusan elkerüli a rossz sorsát, mert az istenek nem sújtanak ok nélkül az emberekre. Az önnön létmódjuk által megszabott korlátokat kihasználva kell élvezni az ifjúságot, örömeiket, és erényesen cselekedni.[213] Az Iliászban [214]és az Odüsszeiában [215] található a lélek halál utáni útjára vonatkozó passzusokat, amelyben le van írva, hogy a halál pillanatában a lélek, azaz a psziché, elkülönül a testtől és átalakul egy kettős szellem-emberré, eidolonná és így megy le a Hádészba. Ez az a hely, ahol a hideg halál van, és egy örömtelen terület. A görög kozmológia szerint a Hádész az óceánban fekszik állandóan felhőbe és ködbe burkolva, ahol nincsen napfény, így ott örök sötétség honol. Melankolikus és fájdalmas hely, ahol azok szenvednek, akik nem lettek megfelelően eltemetve és nem csinálták meg a megfelelő felajánlásokat[216]. A holtak sem könnyű bejutni, csak egy odaút lehetséges a szennyesszakállú Kharon ladikján a Styx folyón keresztül, mely 9-szer keríti körül Hádész birodalmát. Aztán a mocsaras terület túlsó partján a Kerberosz (kutya) várta a közeledőket. A holtakat Hermész kalauzolja az alvilág bejáratáig[217] s oda bejutva a lelkek isznak a Léthe (feledés folyója) vizéből, hogy ne fájjon az elveszített élet. Természetesen Vergílius is említést tesz Radamanthys-ról és Minosról, akik a földalatti világban uralkodnak és ítélik az elhunyt tettei szerint. Különböző testi, mentális és spirituális büntetéseket oszt ki azok között, akik valamilyen bűnt elkövettek a felső világban[218]. Különböző absztrakt entitásokkal jellemezték ezeket a büntetéseket, mint például szenilitás, betegség, félelem, éhség, sok munka, háború, éhség és viszály. Tantalosz szenvedései is itt történnek.

A sötét alvilági képek mellet a mítoszok egy ősi vonulatát is felfedezhetjük, amely az úgynevezett Boldogok Szigetéről, a Héroszok örök honáról beszél. E mitikus föld az eltűnt aranykor hőseinek lakhelye, ahol Kronosz isten uralma alatt boldogságban és gazdagságban élnek. Itt található az Elysioni mezők, ahol a paradicsomi boldogság vár az érkezőkre. A görög mitológiából ismerjük Thanatosz (a Halál), és testvére Hüpnosz (Álom) Isteneket egy egyetemesen elterjedt szimbolizmus megtestesítőit. Az álom leküzdése egy avatási próba volt sok népnél, de Gilgames is elbukik a próbán, ahogy Jézus tanítványai is, de Szókratész kakasa éberségre figyelmeztet. Tehát látjuk, hogy ébren lenni nemcsak fizikai megpróbáltatás, hanem egy szellemi erőpróba. Ébren (éberen) lenni szinonimája a jelen lenni a (szellemi) világban. Az ébredés magában foglalja az emlékezés visszanyerését, a lélek igazi kilétének fölfedezését. És ezek ellentétei képviselik a tudatlanságot, a halált.

Milyen mítoszok kapcsolódnak az alvilághoz a korai görög elképzelések kapcsán?
Kövessük végig röviden Perszephone történetét, aki lejut az alvilágba, mert Hádész – a halál ura – elrabolta feleségnek Déméter (a termékenység istennője) karjaiból, mire Déméter gyászában terméketlenné teszi a földet, míg vissza nem kapja a lányát. Kompromisszum születik: az év egy részét Perszephone az alvilágban tölti (terméketlen a föld) de tavasszal visszatér és anyai örömeiben virágot és kalászt fakaszt. Így kötődik egybe a természet meghalása és megújulása a mítoszokkal. Orpheusz is kísérletet tesz kedvese, Eurydiké kiszabadítására, de kudarcot vall mert zenével ugyan mindenkit megszelídített, csak eggyel nem bírt: saját emberi természetével.[\[219\]](#)

Empledokész[\[220\]](#) szerint is a psziché, azaz a lélek a bűnöknek a viselője, és az értekek világa az, ami miatt az egyén szenved a Hádészban.

Platón szerint az ember halhatatlan része a lélek. Nála jelennek meg a lélek hallhatatlanságáról és a halál utáni ítéletről szóló teóriák, “A lélek pedig, a láthatatlan, mely egy ilyen másik, nemes, tiszta és láthatatlan helyre, Hádészhez költözik, valójában a “láthatatlanhoz”, a jó és bölcs istenhez” [\[221\]](#) amelynek hatására az emberek jó vagy rosszabb életbe kerülnek. Szerinte Hádész nem egy fizikai hely, ahogy azt a mítoszokban leírják, hanem egy tudatállapot[\[222\]](#).

Az itáliai népek túlvilágról alkotott elképzeléseit kiegészítette a hellenisztikus hatás, többek között az égi halhatatlanságról szóló pithagoreánus felfogások, melyek az i.e. I. századra váltak népszerűvé. Az azt megelőző kor etruszk elképzeléseiről a sírokon található festményekről tájékozódhatunk: az elhunytakra örömeiben gazdag túlvilági élet várt.

Konklúzió: a megváltás mint olyan, jórészt a kinyilatkoztatott vallásokban szerepel, mert gyakran nincs arányban a büntetés az elkövetett bűnök nagyságával, és így miért szenvednének a végtelenségig az emberek (lelkek), tehát Isten kegyelméből a jók megjutalmazódnak. A görögök elképzelései már átmenetet képeznek a harmadik kategóriába (a halál a jelen szolgálatában), mert ugyan a sors, törvény szabja meg végzetüket, de ezt tudva már a jelennek élhetnek.

3. A halál a jelen szolgálatában

(Pl. konfucianizmus, korai buddhizmus, zen és csan, egzisztencializmus)

- Mi az örökkévalóság? – kérdezte egy szerzetes.

- Ez a pillanat. – mondta a mester.

Ezen részben olyan irányzatokat vázolok fel, melyek a túlvilági életet nem feltétlenül tagadják, de a nyomatékot inkább a jelenlegi életükre helyezik. Azok a vallási és filozófiai irányzatok amik a jelen fontosságát hangsúlyozzák ki, többnyire most oldják fel ezeket az életre és halálra vonatkozó egzisztenciális kérdéseket, így nem kell nekik ezt a terhet cipelni az elkövetkezendőkben.

Korai buddhizmus

Nézzük meg először, hogy is van ez a korai buddhizmusban. A korai buddhizmus tanításaiból e szempontkör kapcsán szeretnék egy részletet kiemelni Buddhának egyik példázatából[223] és ennek nyomdokában feltárni a minket érdeklő válaszokat: Vannak olyan tanítások, amelyet a magasztos nem fejtett ki. Elkerült, mellőzött. Mint ezek: a világ örökké való, vagy nem, a világ véges, vagy végtelen. A lélek azonos a testtel, vagy nem, stb. Vagy más a lélek és más a test? A beérkezett létezni fog-e a halál után, vagy nem stb.? Ezeket a kérdéseket a magasztos nem győzné kifejtetni mielőtt az illető élete lejárna. Ezt egy hasonlattal világította meg; “olyan ez, mintha valakit egy méreggel vastagon megkent nyílvevő sebezne meg, s barátai orvost hívatnának, ő azonban így kezd el beszélni. Addig nem engedem ezt a nyílat kihúzni, amíg nem tudom ki volt az az ember aki meglőtt: nemes volt-e, vagy pap? Milyen nemzetségből származik? Magas, vagy alacsony? Fekete vagy barna, stb.? És akár az a tétel áll fenn, hogy a világ örökkévaló, akár az, hogy nem, egy bizonyos: van születés, van halál, van szomorúság, fájdalom és én csak azt hirdetem, hogy mindezeknek már ebben az életben véget lehet vetni.” És azt már én teszem hozzá, hogy nemcsak lehet, hanem véget is kell vetni ezeknek a problémáknak. Azért nem beszélt ezekről a metafizikai kérdésekről, mert ebből nem származik haszon, azaz nem vezet vágytalanságra, megnyugváshoz, felismeréshez, megvilágosodáshoz, kialakváshoz. Ezért nem beszélt erről tanításaiban Buddha, viszont feltárta a módszert, ami a felismeréshez vezet.

Azért ezt a részt emeltem ki a Buddhái tanítások csokrából, mert általában azt vesszük alapul a jeles gondolkodók elméleteinél, amit mondott. Itt pedig Málunkjáputta pont arra kérdez rá, amit Buddha szándékosan került, amit nem fejtett ki, mellőzött, ami pedig minden vallási tanítás tengelypontja: lélek, halál, túlvilág. Érdekes, hogy erre a példázatára építettem a támaszát kifejtéseimnek, de mi sem beszél szellemesebben és világosabban a jelen valóságra való figyelésről, mint a fenti gondolatsor. Ez tükrözi Buddha tanításának lényegét, miszerint ha problémánk van (szenvedés a létben), akkor azt nem máshol és máskor kell megoldani, mint itt és most. Meg kell keresni a szenvedés okát, azt ki oltani (szomj), és ehhez ajánl egy módszert. Jórészt erről beszél tanításaiban, ez maga a tanítás. De ez nem dogmatikus metódus, hanem mindig az aktuális valóságra reflektáló tanítás, és éppen ettől van ereje és hitele mondandójának. Figyelembe veszi a hozzá forduló helyzetét, akárcsak egy orvos, és aszerint nyújt segítséget, adja a gyógyszert, ami éppen megfelelő az adott helyzetben. De pont ez a hajlékonysága adta a buddhizmus tanainak azt a sokféle módosulását, amit ismerhetünk, hiszen térben és időben mindig alkalmazkodott a körülményekhez. Ezért ha buddhizmusról beszélünk, akkor nem egy steril teológiai rendszerrel találkozunk (jó esetben), hanem egy eleven élő tanítással.

Ennek egyik példája volt a buddhizmus terjedésével máshol is termékenyítő talajra hulló tanítás két mahayana változata, a csan és a zen. A csan jelentése elmélyedés és ennek japán átírata a zen. A csan szekta és Japánban a zen változatának népszerűsége úgyszintén a XII-XIII. századra teljesedett ki. A mahayana buddhista irányzatoktól eltérően a csan elutasítja a klasszikus szövegek tanítását. A szószaporítás helyett minden eszközzel arra ösztökélik tanítványait, hogy befele forduljanak. Élő dialógusokat produkálnak, és ezekben a példázatokban paradoxonok, rejtvények, verbális és képi szimbólumok, agyafúrt módon bújtatott célzások és homályos utalások vannak, melyek elmélkedésre, tudatszint váltásra, és ezáltal a megvilágosodásra ösztönöznek. Megfejtésre váró kérdést adnak a tanítványok kezébe. A megváltást kizárólagosan cselekvéssel, illetve a nem cselekvés útján tartják megvalósíthatónak. A legfontosabb módszer a meghökkentő gesztus, illetve annak szóbeli megfelelője a koan, amely az egyéni rögtönzésre épül.[\[224\]](#) A kérdésre a pillanat szülte spontán válasz és gesztus az üdvözítő megoldás. Ez is a jelen pillanatban levőségnek a kihangsúlyozására mutat rá a csan-ban és a zen-ben. De szeretném idézni az egyik híres zen mester, Taiszen Desimaru[\[225\]](#), a mokuso irányzat gyakorlóját, aki könyvében szellemesen és elmésen fejti ki a zen attitűdöt a halállal kapcsolatban.

Kérdés: – valójában mi a halál a zen szerint? A tűzifából hamu lesz, a hamuból nem lehet újra tűzifa. A tűzifa nem láthatja meg saját hamuját. Azok kapcsolata ugyanaz, mint az életé és a halálé. Hozzáteszem, hogy a Zazen ugyanaz, mint a koporsóba való belépés, az élő Nirvána. Olyan mint a halál. Nirvána mindennek a vége.

- A halál azonos a satorival?[\[226\]](#) Igen pontosan. A nirvána kifejezés is halált (ellobbanást) jelent, a tökéletes satorit. Két elmélet létezik, az egyik azt mondja minden véget ér, a másik szerint a karma[\[227\]](#) folytatódik. A test és a tudat egységet alkot. Így ha a test meghal a tudatosság úgyszintén megszűnik. A zazenel elmetszheted a test és a beszéd tudat karmáját. A halállal úgyszintén.

- Úgy gondolja a lélek tovább él a halál után? Azt gondolni, hogy a mennybe jutunk és újra a családukkal leszünk pusztá képzelődés. De azt válaszolni, hogy ostoba vagy, mert hiszel benne, szintén nem helyes. Jobb semmit sem mondani. Mint látjuk, a zen nem nyit a túlvilági életről vitát, nem ad helyt spekulációknak, hanem a jelen valóságra próbál fókuszálni. Nem kell kategóriákat alkotnod – folytatja Desimaru – , a probléma mindenki számára más és más.[\[228\]](#)

- Mi a menny és a pokol jelentése? A tudatunkban hozzuk létre a poklot és a mennyországot. A zazenben a mennyet kell megteremtenünk itt és most. Ha szenvedünk, ha kételkedünk, akkor minden pokollá válik, ha tudatunk békés akkor a minket körülvevő légkör mennyországgá válik.

- Megmarad a lélek a halál után? Ez az egyéni tudatosság problémája. És ha nincsen reinkarnáció, akkor miért olyan fontos az ember tudatosságának az utolsó pillanata? Ha bármit gondolsz a halálkor, azaz vágyakozol, akkor még az elmúlt létezésedbe kapaszkodsz.

- Mi az élet? A halálban a test fizikai működése ér véget, viszont a tudat nem válik el tőle. A zen-ben a lényegiség problémáját és a metafizikai kérdéseket nem magyarázzák. Pld. ha a test meghal, meghal a tudat is? A test alkotó elemei megmaradnak a hamvasztás után is, csupán fizikai aspektusuk változik meg (por és hamu), mivel az anyag és a szellem egységet alkot, van valami, ami megmarad és örökké reinkarnálódik. Így is el lehet képzelni. Tehát a test sem szűnik meg teljesen a halál után. Mintegy buborék feltűnik a horizonton, és aztán kipukkad, eltűnik. Valójában folytatódik.

- Hogyan élhetünk itt és most, ha állandóan a halálra gondolunk? Az élet és a halál azonos, ha itt és most elfogadod a halált, életed sokkal elmélyültebb lesz. Nem szabad ragaszkodnod az élethez, a halálhoz sem. Amikor itt az ideje, hogy meghalj, visszatérsz a kozmoszba. Amikor tevékenységünk befejeződik, akkor életünk véget ér, meg kell halnunk. Meg kell értened a halált.

- Ma reggel azt mondta, hogy a zazenben tapasztalatot szerezhetünk a halálról. Mit jelent ez? Mindenről megfeledkezni, feladni az egódat úgy, ahogy lemondasz a testedről amikor a koporsóba kerülsz. Ha meghalsz semmi sincs többé.

- A zenben hogyan élhetünk erkölcsös életet? Az erkölcs csak a test és a beszéd tetteit veszi tekintetbe. Azonban a tudatosság tettei ennél tovább mennek. Nem szabad a végletekbe esnünk, de aggódnunk sem kell a végletekbe esés miatt. Az egyensúly fontos, ez az amit tanítok nektek.

- Hova jutott Bodhidharma mikor meghalt? Már nincs itt, most ez számít. Ne gondolkozz azon, hogy hova kerülsz a halál után. Az itt és mostra gondolj, az a fontos. Ha itt és most minden pontra koncentrálsz, akkor a pontok egy vonallá állnak össze.

Kínai gondolkodásban

Hogyan ragadták meg Kínában a jelen problémájának kérdését a halállal kapcsolatban?
A kínai elképzelések nem tagadják a túlvilági létezését, azt az ősök életterének tekintik, de a kínai vallás kevésbé foglalkozik a halál utáni történésekkel, azaz csak annyiban, amennyiben ez az ő életükre kötelességet szab és hatással van. Mert az élők számára nagyon is szigorúan írják elő a temetés és a gyász rítusait, s mindenek felett a holtak[229], a családi emlékezetben őrzött ősök szellemének tiszteletét. A holtak e hit szerint ha kellő tiszteletben részesülnek, jó szellemként óvják az élőket. Haláluk után a ház körül maradnak, őrzik a kapukat, hártják a rosszat, s pár generáció múltán[230] elenyésznek, vagy valamiféle boldogok szigetére távoznak.

Az ókori kínaiak mitológiai képzetei zavarosak a feljegyzések alapján, de azt lehet tudni, hogy az emberek lelke a halál után a sárga forráshoz (Huanguan) kerül, a holtak birodalma pedig nyugaton található. Az időszámításunk kezdetére a holtak birodalmát már a Tajshan-ra (Nagy-hegy) helyezték, ahol a hegy ura döntött az élők és a holtak sorsáról. Kínában úgy hitték, hogy a halál utáni életben, az ősök odaátról tudják befolyásolni az itteni életet közbenjárásukkal. Ezért áldozatokat mutattak be az istenek és az ősök tiszteletére. Ezen kívül az ország vallási kultuszrendszerében továbbra is

uralkodott az ősök kultusza, tehát mindenütt aggódó igyekezettel gondoskodtak a halottak sorsáról, jövőjéről. Kínában az *ősök tiszteletének* fő mozzanata volt az idősebbek, vagy a családfő halála és temetése, az érte viselt gyász, és a tiszteletére hozott áldozatok. Tehát a gyász már a Konfuciusz előtti Kínában fontos része volt a halottkultuszoknak. A szertartások feljegyzések című műben több száz oldalt szenteltek a gyász leírására. A rítusok és szertartások könyvében részletesen kidolgozták az ehhez kapcsolódó szertartásokat és ceremóniákat. Annak ellenére, hogy illetlennek tartották a halált emlegetni, jóval a halál előtt kezdtek gondoskodni a leendő halotról. Volt egy olyan szokás is, hogy kb. 60 éves korban egy koporsót kapott a családfő ajándékba, amelyet maga díszített fel, vagyis maga készült fel a halálra. Akinek volt koporsója, nyugodt lehetett a jövője felől, tudta, a halál után is megőrzi a testét. [231] Az elhunyt körül az étkezési korlátozások voltak érvényben a gyász idejére, és a ház népe hosszú időre lemondott minden örömről és mulatságról. Egészen addig volt a halott siratás, részvétnyilvánítások, amíg a testet el nem temették. És innentől kezdve (temetés utántól) tekintették valóban halottnak. Úgy gondolták: ezen idő alatt, amíg a holttest nincs eltemetve, mindent érzékel és minden földi dolgról tudomással bír. Miután elvégezték a földi szertartást, a fiú egy beszámoló imát mond, amelyben felsorol minden körülményt – szertartást látogatást, ami kapcsolatos volt a halálával és a temetésével. Itt kértek tőle bocsánatot, amiért kiviszik saját házából.

Az áldozat magából a jóslás szertartásából sem hiányozhatott, az áldozat fizetség volt az ős vagy a szellem jóindulatáért. Eleinte a jóslást végző személyek mutatták be az áldozatokat. [232] Később az áldozatokat bemutató papok hivatalnokok voltak. Az Ég, a Föld és az arisztokratikus ősök kultusza volt a legfontosabb. Vidéken a falu legöregebb családfői [233] végezték el elsősorban az ősöknek ill. a helyi földistenség (*she*) szertartását. [234] A *Shang-yin*-korhoz képest [235] megnövekedett a rítusok száma. A ceremónia (*Shang-yin*-korral ellentétben) ekkor már rendkívül pontos és szigorúan meghatározott rituálé alapján zajlott le. A *Zhou*-korban [236] az emberáldozat gyakorlatilag teljesen megszűnt. *Zhou*-kor átvette a *Shang-yin*-kor hagyományát, de csak ekkor dolgozták ki részletesen az elhunyt ősöknek járó áldozatok rendszerét. Ekkor szilárdult meg az az elképzelés, miszerint minden embernek két lelke van: egy anyagi (*po*), amely a fogamzás pillanatában jelenik meg, és egy szellemi (*hun*), amely a születéskor, az első lélegzetkor kerül a testbe. A *po* lélek az ember halálakor a testével együtt a földbe kerül, és átváltozik *gui* lélekké, amelynek szüksége van a sírba helyezett tárgyakra (ez a lélek, ha elégedetlen valamivel, nagy károkat okozhat). A *hun* lélek az égbe száll és *shen* lélekké alakul, így ő lesz a közvetítő az emberi és a természetfölötti világ között.

A konfucianizmus megerősödésével ugyan nem hal ki ez a gondolkodásmód, de központi kategóriái kicsit átszínezik ezt a képet, és egyre erősebben hangsúlyozzák a jelen valóságunk fontosságát. Ezek a kategóriák: a ceremónia, áldozat, mérték (*li*, ami meghatároz minden létet, ereje alakítja az állam rendjét), ebből adódik az erény (*de*), emberségesség (*ren*), fiúi szeretet (*xiao*, mely meghatározza az emberközi és családi kapcsolatokat), melynek folyománya a nemes ember (*junzi*), és eredménye a helyes kormányzás. Konfuciusz 'Beszélgetések és mondások' könyvében is számos bölcsességet oszt meg az emberekkel, amely a jelen életünkre való odafigyelésre ösztönöz. Ebből

idéznek fel egy szellemes tanítást *Zilu* megkérdezte, hogyan kell szolgálni a szellemeket. A mester így felelt: “Aki az élőket nem tudja szolgálni, az hogyan tudná a holtakat?” “Engedd meg, hogy megkérdzzem – folytatta *Zilu* – mi a halál?” A mester azt felelte: “Aki még az életet sem ismeri, hogyan ismerhetné a halált?” [237]

Milyen általános következtetéseket vonhatunk le a kínai gondolkodás jellemzőiről? A kínai kultúrában inkább az etika és a szertartás kerül előtérbe, mint a metafizikai spekulációk. Gondolkodásuk haszonelvű és racionális, elsődleges a világi, társadalmi-etikai rend, utána a vallási kötelesség. Ezért is volt vallási türelem, és a mindent beolvasztás eklektikus képessége. Alig van tisztán mítosz, minden a történelem színpadán zajlik, onnan vesznek példákat. Nem áll szemben a világi és az egyház, hiszen a szertartást végzők magas rangú hivatalnokok voltak, élükön a császárral. Más vallások bánat és szenvedésszméjével, túlvilági élettel szemben, – a konfucianizmus az ember, a közösség, a társadalom, az evilági helyes és rendezett élet kialakítását tanította, a belső erények fejlesztése és az állandó öntökéletesítés volt a világképük központjában.

Ezen jellegzetességeknek milyen következményük volt a túlvilági képzetek átalakulásában? A fentebb említett vallási toleranciának folyománya, hogy a buddhizmus gyökeret verhetett Kínában, és hogy a kínai pokol elképzései a buddhista pokol mintáját vették át. De a kínai elképzelés szerint a pokol nem a földi életben elkövetett vétkekért járó örök kínok színtere, hanem a megtisztulásé. Tehát mindenki annyi időt tölt ott, amennyit megérdemelt és utána feltámad egy új életben, esetleg a mennyekben. A legrégebbi időkben úgy gondolták, hogy két lelkük van, az egyik a holttesttel együtt a sírba száll, a másik átköltözik a lélek táblába a halál után, azaz az ősök templomába. Mivel ehhez az egész képhez hozzá társultak az ősi kínai és taoista képzetek, ezért szükség lett egy harmadik lélekre is, és ennek a léleknek kellett keresztülmenni mindazokon az átváltozásokon, amelyet a pokol és az újjászületés jelentenek. Az emberek halála után ez a lélek kerül a föld alatti birodalomba. Ennek bejárata a Tajshan hegy üregéből nyílik, és e helyen az összegyűjtött adatok és értesülések alapján a pokolbeli ítélőszék elé kerülnek, ahol meghatározzák további sorsukat a pokol bírái. Tíz osztálya van a pokolnak, a tettek súlyosságától függően kerülnek valamilyen szintre és miután végig járja a lélek a rá kirótt termeket ott rendelkeznek majd az újjászületéséről. A buddhizmussal összhangban hatféle újjászületési döntést ismernek: a paradicsom, a föld, a víz alatti démonok világa, a pokol szolgáinak, az éhes szellemeknek a világa, akik nyugtalan és otthontalan bolyonganak a világban, és bajt hoznak az emberre. A hatodik színhely az állatok, növények, rovarok világa. Aztán az ember újra meghal ismét a pokol bírái elé kerül és előlről kezdődhet az egész folyamat. Az ötödik szint ura Yanlou wang ítélőszéke döntött az ügyekről. De a vétkes már jó előre gondoskodhatott a bűnbocsánatról is, a megfelelő időben tett fogadalmi esküvel, melyben megígéri, hogy elkerüli a rossz tetteket. Egyébként Jade császárt tartják az universum urának, aki egyben a földalatti birodalom legfőbb ura is. A túlvilág szervezetéről egyes istenek tevékenységéről és jelentőségéről természetesen sohasem voltak egységes elgondolások Kínában, ezek az eltérések mindig a helyi szokásokkal összefüggésben keletkeztek, de ez a túlvilági elrendezés jellemezte nagyjából az egész országot.

Judaizmus

Vizsgáljuk először a judaizmusban azt, hogy honnan ered, hogy a vallásuk mindennapjait a szabályok tömkelege hatja át, ezzel szorítva rá a hithű követőket a ‘megfelelő’ cselekedetekre, és hogyan alakult a túlvilágképük. Az ítélkezést illetően kijelenthetjük, ha adott egy Törvény, akkor van mihez alkalmazkodni, így adott esetben a túlvilági ítéletnek van miről döntenie. A zsidó halál és túlvilágkép sokkal közelebb van a régi mezopotámiai és kánaáni túlvilágképhez, mint akár a korai, akár a későbbi keresztény elképzelésekhez. Rá kell jönnünk, hogy több szellemi-vallási és filozófiai folyamat, irányzat bonyolult összefüggésbeli egymásra hatásáról van szó, melyeket utólagosan igen nehéz szétválasztani. A judaizmus bizonyos vonatkozásaiban tovább él a korai zsidó-kereszténység szellemében.

Az Ószövetségben elég korán találkozhatunk azzal a meggyőződéssel, hogy az ember a halál után nem hull a semmibe.[238] Ahol a ‘nem létről’ esik szó, ott csak a földi életet kérdőjelezi meg, nem pedig az abszolút létet. Fel-fel villan benne egy jobb túlvilági lét gondolata, feltárja a halál és a bűn összefüggéseit[239] és bemutatja a halálon túli létezés egyik lehetséges konkrét formáját: a Seolt. Sok terminust használnak az árnyékvilágra, egyike a legnépszerűbb a Seol, illetve a Gyehenna.[240] A Seol terminus utal a halálra és a sírra is[241] – ami azonban, ha nyelvészetileg vizsgáljuk inkább az Istentől való teljes elhagyatottságot szimbolizálta. Az Ószövetség sok szerzője lévén, nem egyarcú a túlvilágképe. A korai bibliai szövegek a Seolt az összes halott lakóhelyének tekintik. Később kialakul, hogy a halál után a lélek visszatér Istenhez, vagy a test tovább él a Seolban[242], ami a Gyehenna legfelső barlangja. A mitológiában a Gyehenna a föld alatt volt, vagy egy hegyvonulat alján[243], vagy a vizek alatt a kozmikus óceánban.

A korai bibliai szövegek a Seolt az összes halott lakóhelyének tartották[244]. A Seol más szavakkal halál utáni birodalmat, vagy más kifejezéssel, egy föld alatti lelki világot jelölt, ahol a jóknak és a rosszaknak, a becsületeseknek és gonoszoknak a végzete ugyanaz. A Seolt – egy későbbi elgondolás alapján – egy sötét gödör fenekére, az universum legaljára tették, és elterjedt az az elképzelés, hogy a bűnös lelkek fogvatartásának és büntetésének a helye, amelybe azok az istenkáromlók kerültek, akik isteni mivolta törekszenek, vagy egyéb bűnöket követtek el. Az Isten által teremtett univerzumban a héber írások megkülönböztetnek felső világot, (shamayn) mint Jahve lakóhelye, a Földet, melyen életünk zajlik, és az alvilágot[245]. A Seol föld alatt van, máskor pedig a sötét és homályos, árnyékos része a világnak, ami csaknem olyan vigasztalan világ, mint a hellének Hádésza[246]. A Septuagintán gyakran fordítja a Seolt úgy mint Thanatos[247]. A Seol úgy volt ábrázolva, a mezopotámiai gondolkodásmódokhoz hasonlóan, mint a sötétségnek és a pokornak a helye. A babilonival ellentétben, a héber alvilágot és a mennyt, ugyanaz az isten irányította áthatva az egész universumot.[248]

A Henoch apokalipszisében[249] a Seol nemcsak az a hely, ahol a lények mindenféle individuális karakter nélkül csak bizonytalan árnyékfigurákként léteznek, hanem egy olyan terjedelmes valóság, amelynek három alrésze van: az egyik azoknak akik igaz módon éltek, és igazolva voltak az életben. A másik rész a bűnösöknek van fenntartva,

akik nem lettek megbüntetve a haláluk előtt. De van egy olyan rész is, ahol ugyan már megítélték a tetteiket, de ez a túlvilágon hiányosnak találtatott, így ide kerültek.

A poszt-biblikus zsidó apokaliptikai tradíciókban megjelenik a hét menny gondolata, amely a föld fölött terül el, ahova a bűnösöket bezárják egy második mennybe, ahol várják a végső ítéletet. Tehát a Seolt a Gyehennával azonosították[250], amelyet később átvett a keresztény pokol koncepció.

Tehát észrevehető, hogy idővel cizellálódik az alvilágképük, leképezve ezáltal a világában betöltött szerepüket. Az izraeliták felfogása szerint ők az életükben szenvedik el a büntetésüket, viszont haláluk után paradicsomi örömeket örökölnek. Ezt már Josefus Flavius is megírta a Zsidó háború című könyvében, ahol kifejtette az igazak megtérnek a nyugati területre, ami békés, eső- és hidegmentes, míg a bűnösök folyamatos kínzásokat szenvednek a hideg, sötét pokolban. Az élők és a holtak végső megmértetése az idők végezetén egyenlít ki majd minden adósságot.

Ami bizonyos, hogy a zsidóság életét meghatározta a törvény, mindennapjait átjárta a szabályok betartása, mert ezeken a tetteken keresztül jutott kifejezésre Isten iránti elkötelezettségük, és rendezőelve lehetett evilági teendőiknek.

Egzisztencializmus

Mit gondol az egzisztencializmus a halál, szorongás és végesség kapcsán? A XX. században Heidegger[251] óta a filozófiai kérdés feltevések legközpontibb problémájává vált a halál kérdése. Mindenek előtt meg kell említeni Parmenidés hatását és a nemlét szerepét Heidegger és egzisztencialista követőinek filozófiájában. A halál egzisztenciális fogalom, mondja Heidegger[252] és nem értelmezhető biológiailag. Természetesen Heideggert nem könnyű érteni, mert egy sajátos nyelvet teremtett, de megpróbálom röviden összefoglalni a gondolatait az életről és halálról. A halál az az egzisztencia kinnlevősége, nem az ittlét végét, hanem a létezőnek a végre irányuló létét jelenti. Az ittlét a halállal szemközt valósul meg, a halál elválaszthatatlanul keveredik az étellel. A halál az egyetlen kikerülhetetlen, a halál színe előtt való lét az ember tulajdonképpeni létformája, mert az nem léphető át, nem szüntethető meg[253]. Heidegger nem a halál gondolatára hanem állandó jelenlétére akar figyelmeztetni. A halál a lét legbiztosabb pontja, ezért nem véletlen, hogy Heidegger a lét meghatározásának kísérletében a számára egyetlen autentikus megközelítésként a halál felőli megközelítést választja: “A halál világossá teszi az ittlét ama struktúráját, hogy az ittlét mindig az enyém. A halál az ittlét módja, melyet – mihelyt már van – magára vesz.” [254]Az ember megteheti, hogy gondolkodásában kitér a vég elől, hogy elfedi a mindennapok gondjával és fecsegésével. A kitérés azt eredményezi, hogy nem hitelesen él a halállal szemközt. A halál heideggeri választása nem a létezés megszüntetését, hanem az élet olyan tervét jelenti, amely számol a halállal, mint folytonosan ittlévővel,[255] a végső döntés és választás lehetőségével. Ez megóvja, szabadabbá teszi az embert. Így lesz a szabadság a halálra a leghitelesebb létlehetőségünk. A halál állandó lehetőségében nyilvánul meg egzisztenciánk alapvető végessége.

Heidegger az emberi létezést “halál-felé való Létként” határozza meg és kijelenti, hogy a halál az “ittlét” legtisztább, legkizárólagosabb és legvégső potenciális lehetősége. A halál, mint a nemlét szentélye magában rejtje a Lét jelenlétét. Úgy véli, hogy az ember, csak a halál igazi megértésén keresztül válik önmagává, és tudja ezáltal önmagát megnyitni a létnek. Valójában a lét akkor válik igazán autentikussá, amikor az ember a halál elkerülhetetlenségén keresztül rádöbben a “halál-felé-való szabadság” létre, de minthogy a halál “önmagába rejtje a Lét jelenlétét” Heidegger gondolata úgy is értelmezhető, hogy az ember a halál aktusában találkozik igazán a nagy Lét-tel.

A lét kezdetében és lezártságában kap egész jelleget. Ha valami jellemző az emberi létre az az, hogy kezdete és vége van, vagy hogy a matematika nyelvét használjuk: a lét igazsághalmazát teljesen kielégítő elem, annak kezdete és a vége. Ám ez az okoskodás sem nyugtatja meg a tudó embert, mert az egyén szempontjából tekintve a létezés és a halál többnyire feloldhatatlan antitézisben van. A lezártság a gondolkodásban, a teljesség érzésével jár együtt. Heideggernél a halál az itt-létező beteljesülése, a halál el nem érkeztsége pedig a hiánya, mely a halál elérkeztéig beteljesíthetetlen. Az ember mivel jövőre nyitott lény, valamilyen formában mindig a létének megvalósítását tervezi és hajtja végre, ha a körülmények engedik. A halál esetében el kell búcsúzni számításainktól, csak belenyugodni lehet a megváltoztathatatlanba, vagy reménykedni valami másban. Heidegger pontosan tárja elénk a halál azon attribútumait, melyek az emberből a szorongást kiváltják, és a mindennapi életben a halállal való találkozáskor az elfedő – kétértelmű fecsegést előidéznek. Az ‘ittlét’ pusztán és egyszerű lehetetlenségének lehetősége váltja ki a szorongást legerősebben. Tehát a szorongást a Semmi váltja ki az emberben. Vagyis a Semmi a rettegés tárgya. [\[256\]](#)

Paul Tillich [\[257\]](#) ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy “a lét kérdését a nemlét sokkja váltja ki”. A lehetséges nemlétezés nézőpontjából szemlélve a lét titok. Az ember nincs hozzákötve a létezőséghez, ezért képes feltenni az ontológiai kérdést. A két kérdés az emberi gondolkodás kezdete óta együtt halad először a mitológiai, aztán a kozmogónia végül a filozófiai fogalmak mezsgyéjén. Az embernek – mert létező -, valamilyen módon el kellett különülnie önmaga lététől, hogy képes legyen azt szemügyre venni, mint valami idegent és kérdéset. Ez az elkülönülés tényleges, hiszen a nemlétben is részesedik. Tehát az a szerkezet, amellyel negatív ítéletet lehetségessé teszi, azt bizonyítja, hogy a nemlétnek ontológiai jellege van. Ha nem részesednénk a nemlétben, akkor semmiféle ítélet nem lenne lehetséges róla.

Végességnek a nemléttel korlátozott létet nevezzük [\[258\]](#). A végesség tudatosulása a szorongás. A szorongás független minden sajátos objektumtól ami kiválthatja. Egyedül a nemlét fenyegetésétől függ, amely azonos a végességgel. Ebben az értelemben helyes az állítás, hogy a szorongás tárgya a semmisség. Félni valamilyen konkrét dologtól félünk, (fájdalom, veszély, ellenség) de ez legyőzhető a cselekvéssel. A szorongás mindig jelen van, noha csak rejtőzködve. A pszichoterápia azért nem tudja megszüntetni a szorongást, mert nem tudja megváltoztatni a végesség szerkezetét. A szorongást kiváltó készlet formákat megszüntetheti, és csökkentheti a félelem gyakoriságát és intenzitását, de magát a lényegét nem.

4. A túlélést tagadó elképzelések (pl. ateizmus)

Mind az ókorban, mind az újkorban voltak gondolkodók, irányzatok, akik tagadták a (lélek) tovább létezés gondolatát. Ez is egy attitűd, aminek szintén van következménye, de arra nem a mítoszokból (őshagyomány) kapjuk meg a választ, nem egy isteni kinyilatkoztatás révén jön el az üzenet, hanem saját élmény kapcsán.

Az i.e. IV század közepén élt Kínában Yang Zhu, aki műveiben sorra veszi a konfuciánus szenteket és gúnyolódik életmódjuk illetve erényük felett. Azt mondja, hogy a halállal lezárul minden: túlvilági élet nem létezik. Ennek a filozófiának semmi köze sincs a valláshoz, teljesen elszakad tőle, és egy materialista irányzat képét vetíti elénk. Jang-csu a világtól és a közélettől visszavonult és nem törődik a közösség dolgaival, ezért az egoista jelzővel illették. Tanítása életfilozófiává alakul, amely a magánéletbe menekült, kiábrándult arisztokraták falusi nosztalgiáját tápláló, életérzését fogalmaz meg. Párbeszédes formában osztja meg gondolatait[259], amelyben kifejti, hogy: Amiben minden dolog különbözik az élet, amiben pedig megegyezik a halál. Az életben vannak bölcsék és ostobák. Ebben különböznek egymástól. A bölcsesség és az ostobaság nem a képességektől függ, ezért az élet nem az élettől, a halál nem a haláltól függ. Úgy van az, hogy minden létező egyformán él és hal. Ugyanakkor bölcs és ostoba. Sietve ragadjuk hát meg a jelen életet és ne törődjünk azzal, mi lesz a halál után. Van egy régi mondás, hogy az életben szeretjük egymást, a halálban elhagyjuk egymást. A kölcsönös elhagyás elve nem azt jelenti, hogy nem bánkódunk egymásért, hanem az, hogy nem teszünk a halott szájában jáde követ, nem öltöztetjük selyem ruhába és nem teszünk a sírba lélektárgyakat.

Az ember elvesztegeti az életének nagy részét. Tehát akkor miben is találjuk az örömet? Az ember lélekszakadva küzd az egy óráig tartó üres hírnévért, hogy megteremtse a halál utáni fölösleges dicsőségét. Elvesztegeti a jelen élet legnagyobb örömeit és sohasem képes a maga ura lenni. Régmúlt idő emberei tudták, hogy az élet nagyon rövid, ezért mindig a szívüket követve cselekedtek, nem fordítottak hátat annak, ami természetben szeretni való. Nem vetették el azt, ami a testüknek gyönyörűség volt. Ezért nem a hírnév után, hanem a természetes hajlamaik után mentek. Nem helyezkedtek szembe azzal, amit minden létező jónak tartott. A halál utáni hírnévvel mit sem törődtek, azért büntetés nem is érte őket.

Hogyan kell az étellel bánni? Annyi az egész, hogy szabadjára kell engedni, engedni kell, hogy azt hallgassa, amire a füle vágyik, azt nézze, amire a szeme vágyik stb. Aki megbilincseli természetes hajlamaikat az zsarnok. Aki ezt a zsarnokot eltávolítja magától az vidáman várhatja a halált akár egy nap múlva, akár tíz év múlva következik be. Ezt nevezem az étellel való helyes bánásmódnak.

Az örök életről pedig azt mondja: A természet törvénye nem tűri az élet meghosszabbítását. Az életet nem tudjuk megőrizni, azzal, hogy nagyra becsüljük, testünket nem tudjuk egészségesen tartani azzal, hogy szeretjük. De mire is volna jó a

meghosszabbított élet, ha már élünk, becsüljük sokra azt, de legyünk türelmesek vele. Figyeljük a kívánságait, úgy várjuk meg a halált.

Hogyan kell eltemetni a halottakat? A holtak eltemetése mellékes dolog. Mit is lehetne mondani róla? Mi közöm van nekem a temetéshez? Elégethetnek, vízbe is dobhatnak, hagyhatnak az út szélén is stb.[\[260\]](#)

Kínában élt az i.sz. 450-510 között egy Fan Zheng nevű anti-buddhista filozófus, aki híres vitáirában a lélek halandóságáról írt. Konfucianus nevelést kapott, szókimondó ember, és felülmúlhatatlan vitatkozó volt.[\[261\]](#) 507-ben nyilvánosságra hozta a lélek halandóságáról írt művét. Ez a mű válasz volt a nagy hírű Hui Yuan[\[262\]](#) 'A lélek halhatatlanságáról'[\[263\]](#) című művére, ami természetesen vita volt a misztikus és vulgáris neotaoizmus felfogásával is. Párbeszédes formában íródott, vitát provokálva beszélgető partneréből, aminek keretében kifejti gondolatait[\[264\]](#). "A lélek nem választható el a testtől és a test nem választható el a lélektől." Ezért amíg a test él, a lélek is él, és ha test elpusztul, elhal a lélek is. Azt írta, hogy a test a lélek anyagi hordozója, a lélek pedig a test működése. A testnek és a léleknek csak a nevük különböző, a lényegük egy és ugyanaz. A léleknek és anyagi hordozójának kapcsolata olyan, mint az élességnek a kés pengéjéhez való viszonya. Az ember anyagi hordozója olyan anyagi hordozó, amelynek tudata van. A fa anyagi hordozója olyan, aminek nincs tudata. De a halott ember teste valóban nem tudattalan anyag? És ha megértjük, hogy a lélek elpusztul van-e annak valami előnye, vagy haszna? Itt kifejti, hogy másokon nem szívesen segítenek az emberek, viszont a gazdag szerzeteseknek rengeteg rizst ajándékoznak, ennek örülnek, és ezt azért teszik, mert a szerzetesek életük meghosszabbítását ígérik nekik. Ezek a szerzetesek beszámolnak poklokról, mennyországról.[\[265\]](#) Ami jön azt nem érdemes akadályozni, ami megy, annak nem érdemes utána menni. Mert ha az égi jelet követjük akkor mindannyiunknak békében kell lennünk a dolgok természetével. Ezt az alapelvet alkalmazva, biztosítani lehet az életet táplálni lehet a szülőket, tenni lehet az emberekért, jól lehet az országot kormányozni és jó főnök lehet a fejedelem.

Korai görög gondolkodók és tanaik hatására napjainkig sokan azt a nézetet vallották, hogy nincs tovább létezés a halálon túl. A filozófiai bizonyítás elvonatkoztatott, így a halálon túli létezésünkre vonatkozólag képtelenek vagyunk operálni vele. Ha az anyag az elsődleges, akkor a tudat[\[266\]](#) – mivel az teljesen az én ellen való, hogy ne tudjon magáról -, félelmet és tagadást vált ki az emberből. Magáról a halál lényegéről azonban kevés filozófia ad felvilágosítást, általában nem tudunk semmit az én állapotáról a halál pillanatában. Ha a saját halálunkra gondolunk, akkor nem helyettesíthetjük tapasztalati hiányainkat mások összegzett, rendszerezett tapasztalatával, vagy saját megelőző tapasztalatunkkal.

Epikurosz szerint pedig: amíg létezzük a halál nincs jelen, amikor pedig a halál megérkezik mi nem vagyunk többé.

Parmenidész felismerte[\[267\]](#), hogy amikor a nemlétről beszélünk valami féle létet tulajdonítunk neki, amely ellentmond a nemlét jellegének. Tudniillik annak, hogy a nemlét a lét tagadása. Kizárta azt a racionális gondolkodás területéről. Ezzel a levés

tudományát érthetelenné tette, és utat nyitott az atomisztikus megoldások fele, amely a nemlétet egy üres hellyel azonosította, és ezáltal mégiscsak valami létet tulajdonított neki. A görög nyelvben meg tudták különböztetni a nemlét dialektikus és nem dialektikus fogalmát. Az elsőt 'me on'-nak mondták, azaz a semmi ami kapcsolatban áll a léttel, a másodikat 'ouk on'-nak nevezték, melynek semmilyen kapcsolata sincs a léttel.

Demokritos úgy vélekedett: mulandó a lélek, mert a testtel együtt elpusztul.

Seneca pedig azt mondta, hogy esztelen dolog a haláltól félni, mert a biztosan bekövetkező dolgokat várni kell, csak a kétes dolgoktól szoktak félni.

De megtartva a területi sokszínűség elvét akár Indiából is vehetünk példát, mert az *adzsivika* iskola, amit Gosala alapított, és a buddhisták vetélytársa volt, tanításában hangsúlyozta, hogy a lények ok és mozgató nélkül romlanak. Nincs oka a lények tisztaságának, nincs emberi tett, minden élőlény csupán a végzet ereje, a véletlen önnön állapota miatt fejlődik. [268] Gosala elveti a karma egész Indiában elfogadott tanát szerinte minden lénynek 8400000 anionon át járnia kell az útját, a megszabadulás pedig végül magától, erőfeszítés nélkül bekövetkezik. Determinista felfogása a természeti jelenségek és az élet törvényeinek tanulmányozására ösztökélte követőit.

Indiában egy másik materialista irányzat is volt, a *Lokayata iskola* Csárváka nevéhez fűződik. Tanaikról keveset tudni, mert a buddhisták és a dzsainisták is hevesen támadták, ezért az ő forrásaik eltorzítják és nevetségessé teszik ezeket a tanokat. A lényeg ami ezeken átszűrődik: a testtel a lélek is elpusztul.

Marxizmus

A marxizmus a vallást társadalmi tudatformának tartotta, mely annak a kifejezője, hogy mennyire uralkodnak az emberen a természet és a társadalom idegen erői. "Az ember, mindig azt tartja a legfelsőbb lénynek, ami igazi lényege [269]". Ugyanez áll a halálfélelemre, mint a halhatatlanság kiindulópontjára is. Az állatot a félelem minősíti, s az olyan vallás, amely lényegénél fogva félelemre támaszkodik, állattá teszi az embert. Marx szorosan csatlakozik Feuerbachhoz a halál kérdésével kapcsolatban. A reflektáló egyén a 'nem' (emberiség) tudatát bírja magában, tehát túlléphet valódi létén. "Mit számítok én? Mit a halál? Ha már meghaltam, akkor elvesztem tudatomat és megszűnik a fájdalom." Materializmusa szerint a lélek testhez kötött, és ennek pusztulásával az is elmúlik. Marx hasonlóképpen érvel: a lélek halhatatlanságához, az individualitáshoz való ragaszkodás arról árulkodik, milyen fontos a földi élet, holott a halálban az egyén beolvad az általánosba, s megszűnik minden olyan meghatározása, amely nem örök és nem általános. Az idő és az örökkévalóság különbözősége nem abban áll, hogy az individuum (a mulandó) fennmaradjon, hanem hogy a mulandóval ellentétben megmarad az öröklét. [270]

Természetesen a marxizmus a XX. századhoz köthető, amikor is a tudomány elképesztő léptékű fejlődésnek indul. A Tudomány érájában a halálhoz fűződő korábban kialakított viszony bizonytalanná vált, azon remények miatt, amelyeket a tudomány fejlődéséhez

fűznek. A tudománynak viszont nem annyira az emberi életet, mint inkább az öregkort sikerült meghosszabbítania. A tudománytól várták a megváltást, az lett az isten. A tudomány (biológia, fizika) nem foglalkozik a lélekkel, mert tudományos módszerekkel nem megközelíthető, így a semmi birodalmába számúzi, nem foglalkozik vele érdemben. Hovatovább nem ismerünk haldoklót, csak beteget és halottat. A köztes állapotot szükségszerűen a kórházakra bizzuk. A halandóság az élettapasztalattól elidegenedett lett, medikalizálódott. Ezzel egyidőben viszont a mulandóság külsődleges idegenszerű szemléletére ösztönöz. Az technikai civilizáció nem igyekszik szembenézni a mulandóság visszavonhatatlan tényével és e helyett kialakította a maga jellegzetes hiedelmeit.[\[271\]](#) A tudomány diadalának köszönhetően átvették a továbbéléshez fűzött remények éltetését (hibernálás stb.), amiket nem váltott be. Így a sok 'lelki' sérült ember a tudománynak (pszichológusoknak) ad munkát[\[272\]](#). Tehát a tudományos világképbe nem férnek istenek, poklok és efféle általuk csak mesékben, babonában megjelenő elképzelések, tehát mind kevesebben hisznek a különböző vallások túlvilág képében. Pedig a hallhatatlanság átvitt értelemben az ember alkotásának, munkájának maradandóságát is jelentené. Van aki a leírt szellemiségben, van aki az utódjaiban próbál a halhatatlanság felé törni. A jövő belátható egészében való gondolkodás, – mely a halál után létező világ időszakát is magába foglalja, a másvilágban való berendezkedést szolgálja, a racionalitáson túli biztonságot, egyfajta vallásos aktus, ahogy egykor a halottaknak odakészítették az ételmezt a hosszú útra.

De milyen konzekvenciái lehetnek az efféle hozzáállásnak? Ha kiszorítjuk a gondolkodásunkból a halált, akkor nem lehet feldolgozni a tudatalattiban rejlő és feltörő traumát. Ha nincs élet a halál után, akkor szabadon lehet cselekedni hisz nincs erkölcsi konzekvenciája a tetteknek. Ez ad egyfajta szabadságot, de hogy azt, hogyan használjuk fel, az már egy felelősséget ró ránk. A kérdés viszont az, hogy eléggé felnőttünk-e ahhoz, hogy ilyen felelősséggel a hátunkon éljünk, vagy csak egy könnyű utat szeretnénk és azért fogadjuk el? Ezzel a szabadsággal élni is lehet, de visszaélni is – figyelmeztet erre korunk társadalma.

Milyen általános következtetést vonhatunk le az eddigi áttekintésből? Megfigyelhettük, hogy különböző korok és vallások keresték az élet után következő dolgokra a választ. Megpróbálom különböző teológiai perspektívákból vizsgálni ezt a kérdéskört. Az első ilyen kérdés amit körül járok az isteni természetre vonatkozik.

Milyennek képzelték el Istent a vallási tradíciókban? Istent többnyire személyes alakban (antrpomorfnak) képzelték el az emberek, mert személyes formában közvetlenebbül tudott közelíteni az istenhez. A személytelen forma viszont már egy absztraktabb viszonyulást enged, ezáltal közelebb kerülve az amúgy is megnevezhetetlen (transzcendens, érzékeken túli) Istenhez, de természetesen ezen a meghatározásokon kívül rengeteg variáció létezik, pld. a misztikus megtapasztalások kategóriája, eggyéválás stb.

Második kérdéskör az isten látása. Azok a vallási tradíciók amelyek az isteneket politeisztikus formájában gondolják el azoknál gyakori, hogy az istent konkrét módon és

gyakran tapasztalják. Ha másképpen nem, akkor a halálban vizuálisan tudják látni istent. Tehát Egyiptomban a közép-birodalom korától a halott embert Anubis emeli ki a szarkofágból, majd elővezetik őt az ítélet termébe, ahol találkozik az istenekkel. A védikus irodalomban Jámát pillanthatják meg a négyszemű kutyájával, a hinduizmusban a halál utáni pillanatokban Rádhát és Krisnát csodálhatják a követők, a hithű buddhisták számára pedig a meditáló Buddha megpillantását garantálják a Tiszta Föld birodalmában (mennyország). Hasonló elképzelések a keresztényeknél is felbukkantak. De ez a momentum megtalálható a muzulmán vallásban szintűgy; az isten látása halál után nagy becsben van tartva és a paradicsomban megtörténik életük csúcs pillanata, az istennel való találkozás.

A harmadik pont pedig az isteni ítélkezés. Az istennek érzékelésére egyik első emlékek Zarathusztra vallásából maradtak fent, ahol az elhunyt Ahura Mazdával találkozott. ő lesz az, akinek a jelenlétében az igazaknak megengedtetik, hogy belépjenek az idők végébe. Úgy képzelték, hogy a lélek aki igazságos életet élt, annak privilégiuma lesz a tiszta fényre[273]. Az ókori egyiptomi szemléletben különösen érdekes volt, hogy mindig szükséges volt bizonyos fajta tudás vagy információ ahhoz (ezt neveztem gnózisnak), hogy válaszolni tudjanak azokra a kérdésekre, amelyeket a végső bírói döntésnél feltesznek neki. Az ítékezés sok társadalomban egy absztrakt elve, szimbóluma a rendnek, ami Egyiptomra különösen jellemző. Ez egyfajta etikai imperatívusként szolgált maguknak az isteneknek és embereknek is. A tudásuk révén a távozók felismerik az isteni természetet, így egyesülhetnek vele, vagy azzá válhatnak. Az iszlámban világosan le van írva, hogy mivel az isten igazságos, ezért az embernek is igazságosan kell élnie. A személy életének a minősége határozza meg a végső döntésnek az eredményét.

Várható módon a ótestamentumi Seolban hasonló módon értelmezték a túlvilági életet, mint Mezopotámiában Aralut. Jahve maga nem törvénykezett, viszont mind az igazak, mind a bűnösök hasonló módon szomorú körülmények közé kerültek. Viszont ha az isten mindenható és uralma kiterjed az egész földre, az összes időre, és valóban igazságos, akkor az nem következetes, hogy a rosszak és jókat hasonló módon keserű létezéssel sújt. Talán ez volt a gyökere a feltámadás gondolatának, mely a zsidó tudatból nőtt ki széles körben elfogadott nézetté, amelyet később a keresztény értelmezés Jézus feltámadásával beteljesített. A hindu és a buddhista gondolkodásban a karma fogalma töltötte be az ítékezésnek a szerepét. Itt nem egy szubjektív döntésre van bízva az embereknek (a lényeknek) a sorsa, hanem egy automatikusan működő ok, okozati törvény. Itt az ítékezés az universum kérlelhetetlen törvénye. A legegyszerűbb formában a karma elmélete abból áll, hogy amit most csinálsz, annak direkt eredménye van, egy későbbi létezésben. És az ami éppen veled történik, az a múltbeli karmikus cselekedeteknek a felhalmozódása. A körforgásból való kiszabadulást nem isteni kegyből kapja meg az ember, hanem egyfajta tudáson és tetteken keresztül, amit a lélek önmegvalósításának tartanak. Ez a védanta tradícióban olyan fajta tudást jelent, amelyben, az én (átman) és az egyetemes én, (azaz brahman) egyesül. Ez persze nem zárta ki, hogy az istenek folytassák az ítélező szerepüket. Erre példa a mahayana buddhizmus, ahol ott van a tíz ítélezője a halálnak, annak ellenére, hogy a buddhista filozófiában nincsen szó istenről, aki ítélezhetne vagy még akárcsak lélekről sem, ami az ítékezés tárgya lehetne.

Közbenjárás, és imádság az egyik típusa a halál utáni létünk bebiztosítására. Sokféle formája létezik ennek, kezdve attól, hogy végrehajtják a hozzátartozók a megfelelő rituálékat (a temetést), egészen addig, ahogy azt a muzulmánok gondolják, miszerint a próféta fog közbenjárni minden személyért. De a keresztények is hasonlókat tartottak erről, miszerint Jézus ott ül istennek a jobb kezénél, és maga intézkedik érdekünkben. A buddhizmusban a boddhisattva ideája egyfajta kiterjesztése ennek a gondolatnak. Persze az életben maradtak is tesznek valamit a jövőbeli elhelyezésért. Temetési szertartásokkal, lakomákkal, biztosítják azt, hogy az elhunyt ne térjen vissza az élők világába, illetve útja során ne szenvedjen hiányt. Tehát, ilyen szándékkal kezdték el Egyiptomban a piramisoknak az építését, tettek követ a sírra stb. [274]

Minden vallási tradícióban megfigyelhető az, hogy amint az egyének elképzelik az evilági életet, közvetlen determinálja azt a módot, hogyan fog gondolkodik a túlélésről és a halál utáni létezésről. Persze ezek az álláspontok nagyon sokfélék lehetnek a valláson belül is, kezdve azzal ahogy megkülönböztetik fizikai vagy nem fizikai aspektusát az embernek. Ez alatt érthetjük a test és lélek kettősségét, de gyakran a szellem és a lelek fogalmát különböztetik meg, sőt gyakran több lélekről is tudnak [275]

A másik kategória lehet az embernek a viszonya az istenekhez. Néhány tradicionális társadalomban nemcsak az emberiség különült el (idegenedett el, bűnbeesett) az istenektől, hanem maga az egyéni ember léte is; a halál után csak árnyéka az előző énjének. S az egyik tényező ami megkülönbözteti az embereket az istenektől az, hogy az istenek hallhatatlanok, míg az emberek nem. Talán az isteni létmód utáni vágyunk vezetett oda, hogy keressük az örök életet, az élet utáni létet.

A legtöbb nép mitológiájában hangsúlyos szerepet játszik a túlvilág, de ez nem feltétlen a túlvilág létezését bizonyítja, hanem az emberiségnek biológiai szükséglete a túlélés, a halálon túli létezés tudata, és a maga képzeletvilága szerint töltötte ki ezt az űrt mitológiai tartalommal. Viszont túlságosan egyszerű volna a túlvilágban a halál előli kibúvás módozatát látni. Túl ezen, az életnek számos olyan változata is van, amely kívánatos volna itt a földön, de elérhetetlen, vagy éppen ellenkezőleg: rettegett életforma. E két végletnek szimbóluma a menny és a pokol, mely majdnem minden rétegződött társadalom mitológiáiban megtalálhatók. [276] Ehhez szükségszerűen hozzátartozik egy célszerűen berendezett tartomány (túlvilág). Személyzetét istenek, ördögök, angyalok, jó és gonosz szellemek alkotják. Hatáskörük jól körülírt, tulajdonságaik az emberekéhez hasonlatosak, noha emberfeletti képességekkel is rendelkeznek. A legfőbb eltérésük, hogy az isteni lények halhatatlanok, de a túlvilágkép éppen ezt a különbséget van hivatva eltüntetni, hiszen reményt ad, hogy van tovább. [277]

De az megállapítható, hogy a túlvilági életelképzelések megegyeznek abban, hogy a pszichológiai tartalmuk a szorongásból és annak leküzdéséből fejlődik ki. A földi lét tárgyilagos félelmeit az a remény teszi elviselhetővé, hogy valahol van egy lény, amely megvéd, jóvátesz, kárpótol, az ellenség bosszút áll. Ebből fakad az ítélet, és a

megmérettetés, ami erkölcsi követelményeket állít az ember elé, pótolja vagy kifejleszti a lelkiismeretet, bűnbánatra késztet, vagyis etikai lényé tesz.

Ezeknek a következményei a menny és a pokol különböző megjelenései. A vallási tradíciókban szimbolikusan fejezik ki a vallásos látásmódnak e két sarokpontját: az egyik az áldás állapota, ahol az istenek laknak, tehát egy szent valóság, a másik oldal pedig egy spirituális elszegényedés, hiány. A túlvilág geográfiája, hogy térbeli elhelyezkedésileg a mennyország általában valami fölött van, kifejezve ezzel az emberek azon elképzelését, miszerint az távoli, és hogy ezért ami körülveszi a földet – beleértve a levegőt, a napot, a holdat és a csillagokat, oda helyezték az isteneknek élőhelyét. Ezzel ellentétben az alvilág általában egy föld alatti területre vonatkozik. [278] Ez gyakran a gonosztettek büntetése, a hitetlenek és elveszettek helye. Ezért a mennyországot fénnel, világossággal szimbolizálták, addig a poklot sötétséggel és árnyékkal jellemezték, amely aggódással és szenvedéssel van tele.

Az archaikus és primitív vallásokban a heroikus hős az alvilágban tett utazásokat, amit a közösség érdekében vállalt fel. Gyakran a túlvilági utazásokat, a cápa gyomrába teszi, valamilyen drága tárgy érdekében. [279] A hősnek rengeteg nehézségen kell átvergődnie, és speciális tudásra, bölcsességre van szüksége ahhoz, hogy sikeresen átjusson az alvilágba. A sámánok ilyen utazók, akik gyakran közvetítenek az élők és halottak között. Általában megidéznek egy szellemet, aki az útjuk során kíséri őket, majd a sámán pl. elhelyezi az elhunytat a rokonai között az alvilágban, vagy megküzd a rossz szellemekkel és gyógyulást hoz a fent maradtaknak.

IV. Egyéb elgondolások

Ebbe a fejezetbe olyan elgondolásokat gyűjtöttem össze, amelyek nem kötődnek szorosan semmilyen vallási tradícióhoz. A céljuk hasonló mint a vallásoké, de attitűdjük, megközelítési módjuk révén másként vesznek tudomást a halálról. Ezek a kifejezések már nem a vallás nyelvi készletéből kölcsönözték szavaikat, de tartalmukban hasonló szerepet játszanak, mint a vallási fogalmak. A cél az, hogy az értelem számára világos kategóriákat alkossanak azért, hogy megérthessük és felvázolhassuk a halálszemlélet megragadásán keresztül az ember- a társadalmi ember – léthez való viszonyát.

Hogyan szemléljük a halált, és fel tudjuk-e dolgozni a valójában? Az emberek szemlélete tartalmazza a halált, egyszer mint individuális történelem másokkal kapcsolatban tapasztalt eseményt, másodsor pedig mint jövőben biztos lehetőséget. Ez az amit a tudatalattink nem tud feldolgozni. Az első esetben a halál egészen másoké, a másodikban pedig egészen a sajátunk. Ezen jelentések sem egészen kifejezhető formában vannak jelen a tudatban, de a szociológia és a pszichológia egyes módszereivel exponálhatók és előhívhatók. Máskor pedig egy mindennapi történés – gyász, tragédia, betegség – csalogatja elő. Ahogy explicitté lesz a halálról alkotott képzet, úgy válik igazzá az a kijelentés, hogy a halálszemlélet kölcsönös viszonyban van az életszemlélettel! [280]

Talán ez az egyik lényegi mondandója ezen esszének, amire a kultúrákon keresztül tett barangolásunk során meggyőződhattunk.

Az emberi lét cselekvési és tervszerűségi komponenseire nézve a haláról szerzett tudás típusa negatív értékű és tartalmú. Nem tudjuk mikor találkozunk azzal az eseménnyel. Tehát a tudás semlegesítő stratégiákat dolgoz ki azon negatív-érvényűség ellensúlyozására, hogy mi e tudásnak az egzisztenciális bázishoz való dinamikus és strukturális viszonya. A halál óhatatlanul jelentéssel ruházódik fel.

Mik a jelentés és jelentés változás társadalmi, társadalmi-tudati determinánsai? Hogyan jelenik meg egy társadalom halálszemléletében az élet értékeivel szembeni állásfoglalást tükröző viszony, vagyis a morál? Ezt a középkori Európa áttekintése során láthatjuk, de ez egy igen szövevényes rács, hiszen mindegyikünknek megadatott, hogy egy bizonyos helyet elfoglaljunk az időben és egy bizonyos szerepet a történelemben. De a halálról vallott elvek, nézetek és szokások korszakonként és kultúránként változnak. Nehéz más korba belehelyezkedve hitelesen értelmezni ezt a viszonyt.

A halálhoz való attitűd is változott a történelem folyamán. Mint tudjuk a halál közösségi élmény volt hosszú évszázadokon keresztül és ezek a közösségi érzések olyan erősen hatottak, hogy a halált meg tudták szelídíteni. A XI. századtól a temetkezési szokások, a végrendeletek és a haldoklónak azon szándéka, hogy számára kedvezően befolyásolja az utolsó ítéletet arra utalnak, hogy a halál az egyén halálává vált[281]. A halál már láthatatlan, mivel e gyász olyan erős, hogy elrejtik a köz szeme elől és a haldoklót egy személytelen harmadik félnek adják át, aki medikalizálja a halált[282].

Most vizsgáljuk meg, hogy egy történelmi koron belül hogyan alakultak az attitűdök, és ez miként fejeződött ki a cselekvéseikben? A középkori európai halál-felfogás a szokásokon keresztül hatást gyakoroltak a korabeli szemlélőkre és alapjaiban határozták meg elődeink múlandóságáról, haldoklásról alkotott magyarázatait.[283] A középkorban a halál nyílt dramaturgiájú esemény volt, a haldokló köré nemcsak a család, rokonság tagjai gyülekeztek, (gyerekek is) hanem idegen emberek is. A haldoklásnál nemcsak a barátok voltak jelen, hanem odavitték a gyerekeket is, amit bizonyít az is, hogy a 18. századig a festészetben halotti szobát nem ábrázoltak néhány gyerek nélkül. A középkori exitus általában nyilvános, szervezett, rituális szertartás, amit a haldokló irányít, de a körülállók is aktív részesei. A világi teendők közül az *első* a testamentum (végrendelet) előkészítése[284]. *Második* teendő a haragosoknak szóló megbocsátás, erkölcsi szentenciák és a távozó élettapasztalatának összegzése is. A haldokló mentális hagyatékának eloszlása rituális megismételhetetlen pillanat, gyakran nonverbális kontaktus, hiszen a személyes jelenlétben a haldokló szavak nélkül is képes közvetíteni érzéseit. Ez egyfajta ‘mindenki iskolája’ szerepet töltött be. A *harmadik* feladat a haldoklóval kapcsolatosan már egyházi szertartás körébe tartozik: a gyónás és a bűnbánat. Az egyház a születéstől a halálig az élet minden fontos eseményén végigkíséri, támogatja, megerősíti a közösség tagját. Nincs elhagyatottság érzése, és mivel teendőit elvégezte, már békével távozhat. A halál tehát közösségi társadalmi esemény volt a maga szigorúan rögzített dramaturgiai és rituális szabályaival, előírásaival.[285] A középkori

szemlélő számára az agónia és a halál nem volt annyira feldolgozhatatlan, mert a szomatikus pusztulás különféle stációit számtalan csatornán keresztül érzékelték. A mulandóság tudata nem extremitás, hanem a halandó lépéseit körbevevő természetes közeg. A járványok és háborúk, hulladék és állati tetemek kikerülhetetlen látványa és kipárolgásai a pusztulás nyilvános iskolái. A bomlás tüneteivel való együttélés ezért elfogadottabb viszony mely jelen van az igazságszolgáltatás gyakorlatában (autodafék) ugyanúgy ahogy a prédikátorok erkölcsnevelő törekvéseiben is. A fertőző betegek és a járványok agonizáló áldozatainak látványa is tantételül szolgált.

A jól viselt élet és a példamutató halál kölcsönösen előfeltételezték egymást. Az üdvösség elnyerésének előfeltétele a fizikai fájdalommal szembeni alázat volt. “A test eszköz, amelyben a lélek átvészselheti evilági megpróbáltatásait” – volt az általános elgondolás. A középkori agónia gyötrelmeinek volt értelme: a példaadás (utolsó kenet felvétele, gyónás). A keresztény liturgia tradicionális világtagolása szerint a holtak és az élők társadalma együtt alkotja a világgént érzékelt mentális konglomerátumot. A köztük való átjárás üdvözülés esetében megengedett, egyébként elkerülendő. Az élőknek szükségük volt halott hozzátartozóik közbenjárására, de semmi sem félelmetesebb számukra, mint a visszatérő halott azaz a kísértet. Már az elhantolás pillanatában számtalan eszközzel igyekeznek megakadályozni az elhunyt váratlan visszatérését. [286]

Mint látjuk a középkorban a halál társadalmi esemény volt. *De ez hogyan nyilvánult meg a temetkezésnél?* A sír vagy temetőkert kultikus funkciója a földi egzisztencia és a túlvilági lét szerves összefonódásának eredménye. A szünet nélkül folyó temetések és exhumálások dacára a temető nyilvános sétatér és alkalmi gazdasági tevékenység színtere is [287]. A falu épületeinek a temetőkerttel való összefonódása a földi és a túlvilági kapcsolatának profán leképezéseként értelmezhető. A testi megsemmisülés nyilvános iskoláiként működő azilum leginkább a meditációra, a halálról való folytonos elmélkedésre ösztönözték látogatóikat. A halott teste memento mori: figyelmeztetés, felszólítás a penitenciák pontos betartására. A középkori oktató szövegek univerzálisként értelmezik a mulandóság parancsát, de személyes felelősség is fontos, hiszen az ember a végelszámolás pillanatában egyetlen személyként felel tetteiért.

A ‘jó meghalás’ életszemléletét népszerűsítették az ars moriendi, a haláltáncok. A meghalás művészetére számtalan szemléletes változatban tanító alkotások maradtak fent, mint pl. fametszetek, iniciálék, verses-világi szövegek a templomok és temetők falain, illetve a prédikációk. A haláltánc az exitus pillanatának didaktikus, színpadi játékra emlékeztető, elsősorban a halál és a halálra ítélt párbeszédének keretein belül történő leírása. Alapszituációja szerint az isten küldötteként megjelenő halál-alak végzetes táncba hívja a különböző rendű halandókat, a mulatság közben nyilvános lajstromot készít bűneikről és sorra veszi gyarlóságait megillető büntetéseket is, nem feledkezve meg a túlélők lelki épségét célzó szentenciákról sem [288]. Az ars moriendi történéseinek céljuk: útmutatással szolgálnak az erényes élethez a halál előtti egyenlőség és a földi javak mulandóságáról szóló tantételek hirdetése erkölcsnevelő szentenciák a haláljelenetek, haláltáncok elterjedése révén a meghalásról szóló szüntelen meditációra ösztönöznek. [289]

Milyen tényezők hatottak még az egyénre? A halálról való gondolkodást jelentősen befolyásolja, hogy a közösség hogyan viszonyul az öregedés folyamatához, milyen magatartás mintákat őriz az időséssel kapcsolatban. A középkori öregemberek élete kolonc és teherként [290] a közösség részére. A haldoklás rituális történet, az üdvözülés közvetlen kulcsa és előjátéka. A középkori gyógyítók természetfeletti magyarázataira az orvosi terápiák tudáshézagainak kitöltése miatt van szüksége. A *betegség*, mint erkölcsnemesítő mediátor jelenik meg ami transzcendens parancsokat közvetít. Aki a betegségekkel foglalkozik, nemcsak az anatómia jelenségeihez nyúl, hanem elsősorban teológiai kérdéseket érint. Ritka az olyan kór, aminek ne lenne mögöttes jelentése és amit ne hoznának kapcsolatba az erkölcs lazulásával, a fennálló szokásrend elleni agresszióval (pestis). A középkori embernél számít a számára mértékadó közösség visszajelzése énképe éppen abban a dialógusban alakul ki, amit az áthagyományozódó szokásrenddel folytat. A gyász munka [291] nagyfokú gyermekhalandóság következtében is rövidebb, hiszen a családszerkezet állandó instabilitása óhatatlanul nagyobb lelki rugalmasságot követelt meg a túlélőktől mint ma.

A keresztény eszmék népszerűségének elsődleges oka az üdvözülés lehetőségének felkínálása, még ha a megvilágosodás kapujának a lét legbizonytalanabb pontját – az exitus időpontját -, jelölték is ki. A paradicsom, mint pozitív szkepszis ellenes motivációja a távozonak módot ad beleszólni sorsának későbbi alakulásában (jó halál). Az ember Ádám és Éva óta bűnös és vétkeiért a halál gyötrelmeivel fizet, de ha élete példa értékű, ezzel a mennyei boldogságot készíti elő és Krisztus közbenjárása révén bűnbocsánatot és paradicsomi menlevelet nyerhet. Ezek miatt a földi élet csak zárandok út. A másvilági hatalmak pozitív jelenlétének tudata jelentette a biztonságot az ismeretlen démonokkal szemben és eme komfort-érzet annál kiterjedtebb, minél kevesebb szkepszissel fogadták el a kereszténység kitételeit. A kereszténység a halálgondolatot saját képére és hasonlatosságára formálja, így a halál ténye mielőtt kérdéssé, problémává tudatosult volna, már mint megoldott valóság került gondolkodásunkba [292]. Ilyen módon függ össze a vallás és az emberek hozzáállása a halálhoz.

De mi van a mai szekularizált világban? Ezek a hagyományos rendező elvek fokozatosan háttérbe szorultak, így felmerül a kérdés, *mi befolyásolta az emberek gondolkodását, milyen okok vezettek el a keresztény transzcendenciába vetett bizalom részleges megingásához?* Egészen röviden úgy foglalthatnám össze, hogy az elszaporodó csillagászati felfedezések, könyvnyomtatás és az urbanizáció. A csillagászati felfedezések megingatták a hitelt a tanoknak, a könyvnyomtatás révén a tudás könnyebben kikerült az egyházi ellenőrzés alól, és széles körben is ismerté válhattak más nézetek. A végső változást az urbanizáció térhódítása hozta, mert a közösséghez tartozás már nem olyan létszükséglet, mint az a korábbi időkben volt [293]. A világnézeti kánonnal szembeni szkepszis csökkenti a csoporthoz tartozásból származó komfort-érzet jelentőségét, annak ellenére, hogy így az egyén a hétköznapi problémáiban várhatóan egyedül, támogatás nélkül marad, s ezért halála előtt gyakran visszatér a keresztény megoldóképlethez.

A társadalmi halál és a fiziológiai halál között létezett egy semleges zóna ahol a távozó a közelgő elmúlásával kapcsolatos teendőkre gondolhatott. A társadalmi változásokkal a két krízis lassanként egyre közelebb kerül egymáshoz, míg végül egyetlen rajtaütésszerű

traumában jelenik meg. Az öreg ember, ha pozícióját képes megőrizni élete utolsó pillanatáig, akkor kollektív figyelemtől kísérvé létezhet, nyilvános példáját adva az emberi test hanyatlásának. Aki a társadalom aktív szférájából kilép, az a korábbi hittételekkel egyre kevésbé indokolható biológiai halál tényével szembesül: mindennél jobban vágyik arra, hogy meghosszabbíthassa életét. Az archaikus halálmodell a középkort követően már képtelen olyan spektrumban a mulandóságra adott megnyugtató magyarázatként funkcionálni. Ezt a bizonytalanságot igyekeznek felszámolni a 18. században népszerű kísértethistóriák vagy a temetőköltészet kultusza, mely a halálsóvárgás kacér gesztusa. A 20. sz. miszticizmusa a halál tényének elfogadhatatlanságára irányult, míg Hamlet korának kultikus érdeklődése a túlvilágra és az ottlakókkal folytatott párbeszédre figyelt. Egyfajta kontaktus keresés volt a 'túli'-val, hiszen a halál kérdése vallásilag megválaszolt evidencia volt. Ami ma hátborzongató, az korábban az öndefiníció egyik lehetséges eszköze volt.

Mivé alakul ez a viszony a XX. századra. A halál paradox módon a lét mibenvalóságára keresi a választ. A fogalmainkat a pszichológiából, antropológiából, filozófiából, szociológiából kölcsönöztük, mert a halál kérdésköre annyira sokrétű, hogy nem tűri egyetlen speciális diszciplína fennhatóságát sem. A halál várásával kapcsolatos rítus-torzók csak pusztá vázukat őrizték meg, kiüresedtek s a helyére lépő új rítusok még idegenebbek lettek. A XX. századi gondolkodásmód pl. a gyerekeket teljesen kizárta ezekből az eseményekből. Nemcsak fizikailag, hanem szellemileg, pszichikailag is. Ez megakadályozza a gyereket, hogy a maga szintjén, egészséges módján hozzászokjon és feldolgozza a halál gondolatát. A pszichológiában létrehozták a gyász különböző szinteken értelmezett lélektanát. Másodszor sikeresen írták le a meghalás lelki dramaturgiáját. Ezek a pszichológusok állapították meg, hogy a neurózisok, depressziók, sőt a skizofrénia egy-egy jól körülírható fajtájában, kialakulásában döntő szerepe lehet elaborálatlan gyászreakcióknak, feloldatlan halálfélelemnek és rosszul szocializált gyermekkori halálképeknek. Tehát a racionalizáló behaviorista tradíciókat követve a halál végül bekerült a pszichológia metrikus rendszerébe. [\[294\]](#)

Mint többször jeleztem már, a halállal szembeni emocionális viszony és a viselkedés társadalmilag is determinált formái között mérhető korreláció van, hatnak egymásra. Viszont a pszichológiai megközelítés nem tudja magyarázni bizonyos fajta személyiségrendszerek megoszlását a társadalomban és azt a tényt, hogy a személyiség jellemzőinek hasonló konstellációi különböző időszakokban, vagy különböző körülmények között más-más viselkedést eredményezhetnek.

A mindennapi cselekvésben és tudásban a halál meghaladására feltétlenül szükség van, hiszen ellenkező esetben semmilyen cselekvésnek nem lenne értelme és célja. [\[295\]](#) Meghaladásnak tartom a szorongás kiváltása szempontjából, akár a vallásos képzet kialakította halálszemléletet, akár a halál hallgatás tartományába kényszerítését. Ez az egzisztenciális szorongás kiváltotta félelemből eredő szükségszerű transzformáció, mely a halált átalakítja valami olyasmivé, ami nem a halál önmaga. [\[296\]](#) Ezeket az értelmezéseket strukturális halálszemléletként definiálom, kialakulásáért változásáért a tudás, hiedelmek, eszmék, elvek és normák 'felelősek'. A vallásos halálszemléletet, mint

ennek különleges fajtáját funkcionális halálszemléletként határozom meg. Ugyanis a halál ilyen jellegű értelmezéseinek aktív funkcionális szerepe van a cselekvés és a normák kialakításában, melyeknek sajátosságai a legjobban jellemzik a vallásokat. Viszont a legüdvösebb az lenne, ha mindenki maga találna meg a halál mibenlétére a választ saját szemléletén keresztül.

A jelenségek világában felmerül a kérdés: *benne van-e a mindennapi tudatban a halál? Felfedezhető-e a halál mindennapi cselekvésünk sokszor nem is olyan egyszerű és áttekinthető motívum rendszerében?* Természetesen erre a válaszom egyértelmű igen. Az ember legtöbbször úgy gondolkodott az életről és a halálról mint egymást kizáró állapotról. A halál abban a pillanatban kezdődik, amikor az élet megszűnik. A halál nem-élet, és az élet nem-halál. Ha ezt a két fogalmat nem egymást kizáró ellentétként határozzuk meg, akkor a világ úgy tűnik, hogy megismerhetetlen és megnevezhetetlen marad. Látszólag belekényszerülünk abba, hogy a dolgokat viszonyítva nevezzük meg. *Kérdés az, hogy csak ellentétesen kizáró viszonyba lehet erről a kettőről beszélni?* Ezeket az ellentétes állapotokat kétségbe lehet vonni mágikus praktikákkal, okkult buzgólkodásokkal, transzcendens technikákkal, extázis szerekkel, hipnózissal, révülettel, modern hiedelmekkel. A kétségbe vonás kibúvás keresése a természeti törvények ránk nézve kedvezőtlennek tartott igazsága alól, a világ alapigazságainak megkérdőjelezése egy számunkra kedvezőbb életkimenetelbe vetett hit igazolásáért. Az élet és halál kizárólagosságában kételkedni az életben maradás tudatának létszükséglete, maga a remény. Az életről való gondolkodásnak, hogy az életben maradást szolgálja mindenképpen ilyen hitre kell épülnie. Ez végső soron személyes vallásos érzés, és meggyőződés. Még ha bizonyos kultúrák és gondolkodók a halálba való beletörődést az életnek a halál általi értékességét vallják is, akkor sem tesznek mást, mint hogy feloldják a halál – élet kizáró szembenállását. Ezeket nevezhetjük kibúvó keresésnek is.

Ha elfogadjuk, hogy az élet és halál egymást kizáró ellentétes állapotok, akkor minden dolog a világon, amit még egymást kizárónak tartunk, az életnek és a halálnak a metaforájává tehető. Ilyen dolgok a férfi-nő, éjszaka-nappal, fényes-sötét, csönd és hang, mozdulatlanság és mozgás, álom és ébrenlét, múlt és a jelen, belégzés – kilégzés. Ilyen dolgokra épül legtöbb törzsi világkép és mitológia. Ezeket az analógia sorokat tovább vihetjük egészen a hétköznapi cselekedeteink legvégéig. Tehát minden egyes cselekedeteink ami az időt és a teret két egymást kizáró módon, egymástól ellentétes állapotra bontja, az közvetlenül a halál-élet szembenállásnak feleltethető meg. Ilyen események pld. a megnyitó ünnepségen átvágott szalag, a pezsgősüveg durranása éjfélkor, ítélethirdetés, keresztvíz alá merülés, határátlépés, koporsó szögelés. Mind olyan szertartás, amely egy folyamatot bezár, befejezettnek nyilvánít, halottá tesz, míg egy következőt nyit, új életre kelt és a váltást egy tettel egy pillanatra koncentrálna. Így az élet élményét és a halál tudatát is egy pillanatra sűrítse, ezáltal tegye a létezés élményét intenzívebbé. Ezek a mindennapi élet beavatási aktusai. [297]

A kettéosztás alapja az az emberi lényegünk, hogy van tudatunk az időről. Így magát a valóságos folyamatokat folyamatokként és váltásokként is felfoghatjuk. Mindig aszerint, amit épp jobb hinni. Sőt vélhetjük ezt a világ-átélés két különböző módjának: vagy folyamatos átalakulásokban élő és eleven örök áradásban fogjuk fel a valóságot, vagy

szüntelen átváltozásokban, amelyekben egymással ellentétes állapotokká változnak. Nem arról van szó milyen a világ valójában, hanem arról, hogy akaratunktól függően foghatjuk fel oszthatónak vagy oszthatatlannak. Valójában mindkettő igaz: egyrészt az élet folyamat, a születéstől tartó folyamatos átmenet a halálba. Másrészt nem folyamatos, hanem szüntelen átváltozások áradata, amelynek végén az élet egy pillanatban átvált egy önmagával ellentétes folyamatos állapotba: a halálba. Ez a két élettélmény feltételezi egymást, csupán egyik irányba tartó dominanciák különbségeiről beszélhetünk. A fontos az, hogy a tudat e két létélményt el tudja különíteni egymástól és egymás ellentéteivé tudja tenni.

Másik cselekvéstípus a kibúvó keresésének cselekedetei. Az élet-halál választóvonal közti esetleges harmadik állapot, vagy a keverék állapotok megfigyelése. Ennek alapja, hogy az életet folyamatos átmenetként észlelje az egyén, sose váltásként. Nem éjszakában és nappalban, nem csendben és zajban éli meg a világot, hanem naplementékben, pirkadatban, zsongásban. E szerint a halál csak meghosszabbítása az életnek. Az élet folyamat a halál felé. Az élőben egyre szaporodik a halál, és nem adható meg egy pillanat, amitől már valaki úgy halott, hogy előbb még élt. A hétköznapiakban erre példa a főzés, a forralás, a nassolás (ami nem vált át jóllakottságba), iddogálás, (ami nem a szomjoltásért van) a séta (amelynek nincs kijelölt végpontja, ami az utat egy odára és egy visszára bontaná). Egy ilyen jellegű nem véges folyamatban részt venni annyit jelent, mint az élet áradásának részévé lenni, feloldódni a természet végtelenségében, elfeledkezve egyéni létünk végességéről. Kijelölhetetlen az a pont, amitől hirtelen éjszaka lett, és nem nappal van még, a víz éppen forni kezdett, vagy a hús pont megsült, valami éppen akkor meghalt. A folyamat cselekedeteivel egyezik a folyamat megfigyelésének cselekvése. A forralás és a forrás megfigyelése a halál-vonatkozás szempontjából ugyanaz az élmény, mint az életnek, mint folyamatnak az aktív vagy passzív átélése.

Egy másik kibúvóra épülő cselekvés forma, amikor összekeverni akarja a kettőt, beáramoltatni az életbe a halált, és fordítva, vagyis bármilyen két egymásnak kizáró módon ellentmondó állapotot egymásba keverni. Például, ha ez a két ellentétes dolog a férfi és a nő, akkor a közösülés az élet és halál egyesítésének lehet metaforája.

Megtalálni minden tevékenységünknek a halál vonatkozását, érzelmeink megértéséhez szükséges. Cselekedeteinket érzelmi lelkiállapotok kifejezésére alkalmassá tenni nem más, mint annak a szemléletnek eldöntése, hogy érzéseinket változásonként, vagy folyamatos átalakulásként érzük-e meg, vagyis választó, vagy folyamatos cselekedetekkel jelezzük azokat. Például a düh folyamat-e, vagy olyan állapotváltás, ami kizárja a nem-dühöt. Nem-dühök vagyunk, amit elválaszt a dühös állapotunktól egy ajtó becsapása? Avagy dühösödésünk folyamat, ami egy kijelölő cselekedettel, a pohár összetörése egy olyan állapotot hoz létre, ami leválasztva, már kizárva mond ellent az a pohár összetörése előtti állapotnak? A düh érzelmi folyamata a halához kötött élményeinkkel lesz azonos szerkezetű, így metaforája lehet annak. [\[298\]](#)

A hirtelen dühbegurulást, vagy a meglátni és megszeretni érzése a halál és születés koncentrált pillanatait jelenthetik. Ezeknek a helyzeteknek az állapot-eltávolító időpont-és térkijelölő cselekvések felelnek meg. Ha viszont a szerelemet és dühöt folyamatoknak

tartjuk: beleszerelmesedésnek, elhidegülésnek, bedühösödésnek, lehiggadásnak, nem váltásoknak, hanem átalakulásoknak, akkor az életnek a folyamatosan halál felé tartó képzetét tartalmazzák.

A művészetekben legkiváltképp a színházi, azaz a testi ábrázoló művészeti műfaj alkalmas ennek bemutatására, mert ott az ábrázolás érzékelhető közege eleve az élő cselekvő ember, maga az emberi cselekvés. A színházban tökéletesen összhangban kell lennie a cselekvésnek és nem-cselekvésnek, a folyamatos átalakulás aktív és passzív akcióinak az állapotot egy adott térbeli és időbeli pontos elválasztó aktusoknak. Vagyis összhangját kell megteremtenie, minden emberi cselekvés élet-halál felfogásának. A művészi ábrázolásban is az adhat kifejező értéket, hogy metaforájává válik az élettől elkülönülő halálnak, vagy a halálba átfolyó életnek. Csak ahol összhangban vannak a halálról alkotható képzeleteinek különféle képpen megragadó cselekvéseink, ott képviselhetik a cselekedetek által hordozott érzések is igazi mélységeiket. A színházművészetben a japán 'no' színház színészeinek ez az átlényegülés, átélés alapfeltétel. Az összhangban levő cselekedeteink halál-vonatkozásukban az élet-halál megértésére irányulnak, így a cselekedetek által hordozott érzések minden konfliktusa az élet és halál titkának konfliktusa. Amikor szerelemről, vagy mosogatósról beszélünk, akkor a láthatatlant, a bennünk végbemenő átalakulásokat a cselekedetek halálszemlélet-szerűen összhangjában kell külsővé tenni, megmutatni. Anélkül, hogy ezeket a témákat szem előtt tévesztenénk, mindenképpen az élet és halál titkáról fogunk beszélni. A halálhoz vonatkoztatott létművészete a szerelem, a düh, a séta művészete is egyben – minden emberi érzésünk és cselekedetünk művészete. Tovább mehetnénk és megvilágíthatnánk, hogy a mindennapi élet számos gesztusa és aktusa hogyan vonatkozik szimbolikusan a halál bizonyos szintjeire és módjaira. A halállal való találkozást jelképezi a hegymászás, repülés, víz alatti úszás, idegenekkel való találkozás, hosszabb utazás, vagy ismeretlen vidék felfedezése.

Az idő múlását kifejezhetjük gyorsasággal, lassúsággal is. A gyorsasággal ellentétben a lassúság, a lassú helyváltoztatás az élethez mint alapvető értékhez való közeledés. Az ottlét a ráérés, nincs versenyfutásban az idővel. Az ilyen életet élő ember nem a halál ellenében él, hanem baráti viszonyban van vele, élete legalább olyan halott, megállapodott, mint amennyire élő lesz halála is. A lassúság a halálhoz, mint fokozatosan közelgő jó ismerőshöz, baráthoz szoktatja hozzá az egész életet. A gyorsasághit a természettel szemben harcot folytató, a természet erőiben legyőzendő ellenfelet látó, nyugati ember szemlélete. Addig a lassúság a természettel összhangot kereső keleti ember létének alapja.

De nézzük, hogyan is van ez a mindennapokban? A temetési menet, vagy a mise csak lassú lehet – a morál, etikett és szokás által szabályozva. A lassúság maga a szentség, áhítat, elgondolkodás mélysége. A lassúság tiszteletet követel azzal, hogy áldozatot kér, életünk idejéből. A lassúságra kényszerítés, mint pl. a várakoztatás a halálhoz való egyéni viszonyba való durva beavatkozás. A lassúságra kényszerítés semmivel sem kevésbé agresszív beavatkozás a személyes élet-halál szemléletben, mint a siettetés, a hajszolás. Mindkettő eszköze a személyes, vagy kollektív társadalmi befolyásolásnak. A lényeg az, hogy a manipuláció mindenképpen a tömegeknek, vagy a másik embernek a halálról és

az élet értékéről hallott szemléletét kell, hogy megváltoztassa, amivel hétköznapjaink – sorban állás, vásárlás, hivatali ügyek intézése közben, avagy tömegközlekedve – szembesülhetünk. A buszvezető egyéni mozgásideje érvényesül az általa üzött tevékenység kötelező mozgásidejének tűrészatárain belül.[299] Az ilyen pozícióban lévők saját mozgásigényüket kényszerítik rá a többiekre, más szóval rákényszerítik saját személyiségük halához és élethez való viszonyát másokra.[e]

Egy adott kultúra a kollektív cselekvések egyéni elvégzési ideje által érvényesítheti halálszemléletét. Minél kevésbé rendelkezik egy adott kultúra egy kialakult közös halálszemlélettel, életértékkal, annál nagyobb különbségek lesznek az egyéni mozgásidőben, annál inkább érzi kényszernek mindenki a többi emberhez való alkalmazkodást, annál több a konfliktus az emberek között[300]. A hangulatot befolyásoló tényezők – gyertyafény, térzene, mind annak kellékei, hogy az emberek könnyen össze tudják hangolni a halálhoz fűződő egyéni viszonyukat. Ez persze társadalmilag is determinált. Egy adott ország mozgásideje, közlekedése, sürgés-forgása az adott kultúra élet-halál vonatkozásáról vall, elárulja a korszak és kultúra viszonyát a lét alapjaihoz. A változatlansághoz és a változásokhoz való viszonyát a földrajzi adottságaira épülő életterei is mutatják – átutazóhely nyaralóhely – egy adott helynek. Az egyik nyitott a népvándorlásra, a másik zárt, letelepedett életformát tükröz.

A fogyasztásra épülő világ nemcsak az utazást, vagyis a gyorsaságban elnyerhető élettartalmat árusítja ki, hanem a lassúság által átélhető harmóniát is, megteremtve ennek titkos terepeit: bevásárló utcát, kávézókat, parkokat. Ez a lassúság általi üdvözülés is, a gyorsaság által válik elérhetővé, mert ez a lassúság már csak a nyaralás helyzetében élhető meg. Az emberiség utazik, hogy ott lelkiismeret furdalás nélkül élvezhesse idejének pazarlását. Szorongások nélkül élvezhesse a semmittevést, kiléphessen a halál feloldásának kényszeréből. Ha a rendezőelv – ami maga a halál vonatkozás – felbomlik, akkor az emberek elvesztik a helyhez való kötődésüket, azáltal önmagukhoz, a másik emberhez való kötődésüket, önazonosságukat, az élet tartalmatlanná és átláthatatlanná válik, a halál pedig ellenséggé. Így az utazás az ember elveszett élet értékének és önértetének visszaszerzési kísérletévé válik, annak megértésévé, hogy akár utazunk, akár otthon maradunk mindenhol a halállal kell találkozni. Az élet nem az utazás által válik értékessé, hanem a halállal való állandó találkozás megértése által. Ezt tartom követendő elképzelésnek, minek figyelembe vételével be'teljes'íthetjük életünket.

Miért figyelhető meg mégis korunkban eltávolodás a halál kérdésétől? A halál pszichológiája kapcsán ma sokat foglalkoznak a halálról alkotott képzetek és attitűdök változásával. A sok ismeretterjesztés után várhatnánk, hogy a halál ma humanizálódott, vagy pontosabban rehumanizálódott, és a társadalom valamiképpen újra utat talált a meghalás egyetemes és elkerülhetetlen eseményéhez. Sajnos nem így van, hiszen a halál napjaink embere számára is ugyanaz, mint az elmúlt fél évszázad során volt: rettenetes és rejtelmes dolog, amelyre gondolni sem jó, amely elől el kell bújni, el kell zárkózni. A halál különleges tabu-téma, mint a szexualitás volt régebben. Az ötvenes években figyeltek fel arra, milyen rideg és elszemélytelenedett a modern temetés, mennyire csak a külsőségek uralkodnak benne, milyen felszínes a gyász, és hogyan próbálják az emberek

magukat és szeretteiket távol tartani mindentől, ami a halállal kapcsolatos. Mind kevesebb ember hal meg otthonában, a kórház a halasztó nagyüzem, a halál felkészületlenül ér mindenkit, nincs rítusa, nincs lebonyolítási folyamata. A haldokló közeléből szinte menekül mindenki, amikor közel a halál, az ágy köré lepedőből függőnyt húznak, amikor pedig a holttestet elviszik, az ápolónők kínos gyorsasággal húzzák újra az ágyat – ‘az üzemzavar elmúlt, az élet folytatódhat.’ Ma ez a halál a kórházakban. A türelem, ismerős emberek és ételek helyettesíteni tudnak sok tasak intravénás folyadékot amelyet azon egyszerű okból adnak, hogy kielégítsék a fiziológiás szükségletet anélkül, hogy túl sok embert, vagy ápolónői gondozást kelljen igénybe venni. A beteget mint valami dolgot kezdik el kezelni, továbbá már nem személy, és döntéseket gyakran a megkérdezése nélkül hoznak. Pusztá tárgya lesz a nagy sürgés-forgásnak. Tehát a közvetlen viszony átalakul valami idegenné.

A halálról nem beszélünk, mintha ezzel el lehetne üzni fenyegető árnyát, ilyen értelemben tilalmas tabu a halál. A nemiség soha sem volt ennyire tiltott, csak a nyilvánosság előtt nem volt szabad beszélni róla. A halálról még a családtagok sem szívesen beszélnek egymás között, még a fantáziában is elkerülik a témát, mintha csak a serdülőkor szokott mágikus gondolkodásmódja uralkodna el a mindennapi tudatban is, az az érzés, ha nem gondolunk valamire akkor nem is következhet be. Furcsa módon a depressziós ember, vagy az öngyilkos sem szívesen gondol a halálra akkor sem, ha a tudatát a halálvágy hatja át. Ez a vágy nem a halál állapotának elérésére vonatkozik, hanem a menekülés szándékát tükrözi, a gyötrelmesnek vélt jövőt nem kívánja elvállalni.

A megszűnés, az elmúlás felfoghatatlan, ezért is kelt a halál gondolata szorongást még azokban is akikben él a túlvilág hite. Hisz már képtelen a mennyország, vagy a pokol képeiben őszintén gondolkodni. A gyász, az a veszteség sebének gyógyulásához szükséges, a személyiség reintegrálásához. Ha a gyász nem megy végbe, annak kóros lelki következményei lehetnek. Ma nagyon gyakori a gyász elfojtása éppen a halál gondolatától való félelem miatt is. Hamvas Béla ‘A halottasénekek’ című írásában érzékletesen szemlélteti, hogyan fogadták a halált a dél-amerikai indiánok, hogyan fejezték ki, adtak hangot a halál keltette érzéseiknek.

Ma még csak néhányan látjuk úgy, hogy a temetés és a halottra való emlékezés érzelmileg felvállalt és megfelelő ideig tartó rítusokban és szimbólumokban megfelelően megvalósuló folyamata mentálhigiénés szükséglet kell legyen. A halottkultusz és a gyász elhalványulása szervesen összefügg a meghalás, ma tipikussá vált személytelenségével. Azért tud eleve ilyen érzelemszegény lenni a halottal kapcsolatos események sora, mert már a haldoklásban sem veszünk részt, már akkor megkezdődik az elfojtás, az elhárítás. Történetileg a két nagy háború kezdte el a haláltól való elidegenedés folyamatát, részben a halál tömegesedésével és irracionálisával, de jelentős részben a halottak eltűnésével, távoli temetésével. Újabban pedig a szív és érrendszeri halálozások szaporodása járt azzal, hogy a leggyakoribb halálnemek egyike a váratlan hirtelen halál. A hozzátartozókra rászakad a veszteség, nincs idő adaptálódni hozzá. A halálra készülő embert saját életének tragikus befejezetlensége is gyötri és keresi a korábbi erőfeszítéseinek értelmét, hogy megbékélhessen. Ennek fázisait írják le Kübler-Ross megfigyelései[301]. Csak akkor következhet be megbékélés, ha ezt a szakaszt a haldokló

be tudja teljesíteni, önmagában viszont erre ritkán képes. Ezért kell manapság segíteni neki. A haldoklók különböző stádiumokon mennek keresztül, amíg a haláluk bekövetkezik. Stádiumunknak megfelelően kell velük foglalkozni, segíteni helyzetük megértését.

1. Nem fogadja el a halál tényét, elutasítja. (Biztos tévedett az orvos.)

2. A düh. (Avagy miért pont én stádium.)

3. Az alkudozás időszaka. (OK, de kérek még egy kis időt.)

4. A depresszió. (Mit is kellett volna másképp tennem?)

5. A halál elfogadása. A belenyugvás időszaka, a haldokló nem boldog, de nem is szomorú. Persze ez egy szubjektív interpretáció és indokolatlan általánosításokhoz vezethetnek, mert a végső állapot előtti személyiség jelentőségét fejlődési szintjét, etnikai helyzetét, szociális, fizikai helyzetét és más élettörténeti tényezőket nem mérlegel. Így esetleg nem figyelnek a beteg dühének valóságos okaira, hanem azt mondhatják, hogy most megy át éppen a düh stádiumán. Ezért szükséges neki segíteni őszintén, odafigyelve, a kommunikációt felszabadító módon. Ne a hallgatás tartományába kerüljön a téma, hanem mindennapjaink (utolsó napjaik) részévé. Ha ez sikerül, akkor nemcsak a haldokló békélhetne meg, hanem a hozzátartozók is teljesebben és egészségesebben élhetnék át a búcsút és a haldokló eltávozását. Az elhunytakkal kapcsolatos sok büntudat, önvád és önbüntetés mind feloldódhatnak. A haldoklás lelki fázisainak segítő végigélése, végigkísérése, tehát felszabadító erejű lehet, melynek révén a haldokló és az élő is kap valamit. Ezért lenne jó, ha a thanatológia ismerete jobban áthatná a köztudatot, melyre a Hospice mozgalom is egyre intenzívebben hívja fel a figyelmünket.

Milyen konzekvenciákat vonhatunk le az eddigiekből? A halál az ember számára mindig is rossz dolog volt, és ez nagyon is érthető, hiszen egyetlen ember sem képes tudatalattijában a halált önmagára vonatkoztatva lehetségesnek tartani. És ha mégis tudomásul vesszük, akkor valamilyen külső beavatkozásnak tulajdonítjuk, ahogy ezt különböző népek mítoszaiból is ismerhetjük. Másképpen fogalmazva, tudatalattinkban mi nem halunk meg, minket csak megölni lehet, s így magát a halált egy rossz cselekedettel, félelmetes történéssel hozzuk összefüggésbe, valami olyannal ami önmagában bosszút és büntetést kíván. Ezek olyan dolgokban nyilvánulnak meg, mint már elemeztem, hogy pl. a régi héberek hagyományában az elhalt személy tetemét tisztátlannak tekintették, amit nem volt szabad megérinteni. Az amerikai indiánok rossz szellemekről beszéltek és nyilatkoztak a levegőbe, hogy a szellemeket elűzzék. A hazajáró lelkeket igyekeztek újra megölni, megkötözni, elijeszteni. A síremlék-készítés szokása talán abból az óhajból ered, hogy a rossz szellemet mélyen lent a földben tartsák és azok a kavicsok amelyeket a sírra helyeznek eme óhajnak a szimbólumai. Tehát levonhatjuk azt a konklúziót, hogy a halállal szemben érzett pszichológiai félelem magában a halottban személyesült meg. Temetési szokásoknak az volt az egyik céljuk, hogy elszigeteljék a halottat, s vele együtt a halál ártalmas hatását. Más kultúrákban rítusokat rendeznek, hogy a rossz, halott

személlyel kapcsolatos érzések rendeződjenek. De a helyzet ambivalens, mert egyben volt arra is igény, hogy a halottal, mint pártfogó szellemmel megtartsák a kapcsolatot. Erre leghatékonyabb eljárásnak azt tartották, hogy útnak indítják a túlvilágra.

Milyen szerepe van a társadalomnak abban, hogy milyen halálképzett alakít ki az egyén? Mi történik az emberrel az olyan társadalomban, amelyik hajlamos arra, hogy ne vegyen tudomást a végről, illetve elkerülje a halált? A társadalom befolyásolja az embert, és emberek alkotják a társadalmat – hogy mi történik a halál rítussal, az a mi kezünkben is van. Emberek csoportjai az utcai galeriktól a nemzetekig, felhasználhatják csoport identitásukat, hogy kifejezzék félelmüket saját pusztulásuktól oly módon, hogy megtámadnak és elpusztítanak másokat. A háború talán nem egyéb mint a halállal való szembenézés igénye, hogy azt legyőzzük és úrrá legyünk rajta, hogy élve másszunk ki belőle. Az embereknek pszichológiailag sokféleképpen kell védenie magát a növekvő halálfélelemmel szemben, – pl. uralni azt – és azzal szemben, hogy egyre kevésbé látja előre a véget. Pszichológiailag egy ideig képes tagadni saját halálának lehetőségességét, viszont tudat alatt nem tudjuk elfogadni, felfogni a saját halálunkat és hiszünk önmagunk hallhatatlanságában, de ugyanakkor el tudjuk képzelni szomszédunk halálát, a híreket más emberek haláláról. Mindezek támogatják saját hallhatatlanságunkban való hitünket. Ha a halál tagadása nem lehetséges többé, akkor megpróbálkozhatunk a halál kihívásával azért, hogy végül is uralkodjunk felette. Azért ölünk, hogy kikerüljünk a valóságot és ne saját halálunkkal kelljen szembenézni. Ma már a Tv mögött ülve nem leselkedik ránk a valós halál[302], csak mi lessük azt. Hiányzik is a mindennapjainkból a halálfélelem, amiket pótolunk amikor átszaladunk az autók között az úttesten, 'raftingolni' megyünk, sziklát másszunk és gumikötélen fejjel lefelé leugrunk a szakadékba.

Milyen szerepet játszik a vallás a mai időkben? Korábban több ember hitt istenben, a halál utáni életben. Régebben volt a mennyországi jutalom. Ha már sokat szenvedtünk itt a földön, attól függően, hogy milyen méltósággal viseltük el a földi megpróbáltatásokat. A szenvedés gyakori volt ezelőtt, pld. a szülés hosszú és fájdalmas esemény volt, de az anya ébren volt. A szenvedésnek célja volt és jövőbeni jutalma. Most elkábítjuk az anyát és megpróbáljuk kerülni a szenvedést. Nem sok értelme van a szenvedésnek, hiszen gyógyszereket lehet adni a fájdalom enyhítésére, és rég kihalt az a hiedelem is, hogy a földi szenvedés elnyeri jutalmát a mennyben. A szenvedés elvesztette értelmét. Ez a változás azt eredményezte, hogy kevesebb ember hisz a halál utáni életben, ami pedig halandóságunk valóságos tagadását jelenti. A társadalomnak ezzel szemben a halál elutasítása sem célt, sem reményt nem nyújtott, csupán megnövelte szorongásainkat.

Mennyire tudjuk integrálni kultúránkba a halált? Korunk kultúrájában az elmúlás közeledése inkább megzavar és életünk nem befejezést nyer, hanem abbamarad. A kultúrából kiközösített halállal magát a haldoklót is megtagadjuk. Így marad külső és belső biztonság híján teljes magányban a haldokló és így kényszerül elfogadni az egészségügyi intézmények gépiesen levezényelt egyenhalálát. Ma a halott: hulla, tetem. Ismeretlen emberek öltöztetik, vagy csavarják lepedőbe, adnak rá egy inget, pijamát, míg a hamvasztás megtörténik, és azután már csak egy urnát láthatunk belőle. A halott körüli foglalatosság foglalkozássá vált, és nem is magas presztízsű foglalkozássá. A gyászszertartás is csak elválaszt a halottól, búcsúra, elmélyülésre nem ad módot.

Az átlag életkor gyökeres változása a halállal szembeni magatartást is alapvetően megváltoztatta. Úgy tűnik, a halától való félelem abban is megmutatkozik, hogy az emberek számtalan módon megpróbálják lassítani az öregedés folyamatát pld. kozmetikai szerekkel, sebészeti beavatkozásokkal vagy a beteg szerveit művileg is működésben tartják. Ma már számtalan szaktudomány próbál értelmes választ adni a halál és a meghalás dilemmájára, sőt már létrejött a haldoklással speciálisan foglalkozó elismert tudományág is, a thanatológia. Nyugati országokban több folyóirat is megjelenik a halálról és a haldoklásról, ezek közül legjelentősebb az 1972 óta megjelenő Omega – halál és haldoklás című folyóirata. A Hospice mozgalom próbálja – immár Magyarországon is – megteremteni a 'tisztességes' meghalás emberi feltételeit, ellensúlyozva modern világunk személytelen hozzáállását a haldoklókhoz.

A modern európai civilizáció életcentrikus, a pusztaság helyett a fejlődés értelmes és elfogadható képzetére alapul és nem tolerál semmit amit saját fogalmai szerint nem értelmes és nem elfogadható. A túlvilág likvidálása után – mely nem bizonyult racionálisan elfogadhatónak – a halál újra irracionálizálódott, tehát értelmetlenné és elfogadhatatlanná vált. A halál a személyiség aspektusából véglegesen irracionális állapot. A meghalás műveletét mégis kénytelen végrehajtani és mivel az irracionalitás szférájáról eleve lemondott, nem maradt lehetősége arra, hogy kapcsolatot építsen ki vele, familiarizálja, hatalmat nyerjen fölötte. A halál abszolút másság. Minden késő európai kísérlet, mely megpróbálta a halált integrálni, meg kellett, hogy álljon az értelmes halál pusztaság társadalmi demagógiájánál. Európa a halál élmény kiiktatására vagy legalább is semlegesítésére törekedett. Az utolsó céltudatos halál kultusz a dionüszosi orgiák és a korai görögség néhány egyéb vallási cselekménye volt. A kereszténység már nem sok említést tesz a halál fizikai élményéről, mert a halál utáni élet érdekli. A halál maga ellenséggé válik, a civilizáció valódi karakterével ellenkező rémképpé, mely időről időre átmenetileg megromlott idegállapotának tükré lehet, de folyamatos szublimálása nem beépítésre, hanem elkendőzésre szolgál.[303] Korunk halál-felfogására is jellemző képet nyújtanak a véggel kapcsolatos hírek, melynek hatásuk érdeklődést keltő, szenzáció, de rövid és megrázó tartalmuk nem annyira a mulandóságon való eltöprengésre ösztönöz, mint inkább a hallgató befogadó életkörülményeinek biztonságos, kellemes, végletes veszélyhelyzetektől mentes mivoltára figyelmeztet. A világháború után a halál felfoghatatlan absztrakció. A média által közvetített háborúk, természeti csapások legfeljebb egy laposan morális szinten mozgósítanak. Az egyedi partikuláris halálélmények pedig kommunikálhatatlanok, mert mint azt a dolgozat elején említettem Európának erre már nincs nyelve. Mivel a halálhoz kapcsolódó képzetek lényegüknél fogva elsősorban nem intellektuális, hanem élmény jellegűek, a közönségnek élményszerűen kell megélni saját, vagy más halálát, halálfélelmét és ennek különböző közvetett fajtái, hogy erről leszakadhatson az intellektuális és morális értelmezés.[304] A halál a másodlagos valóság szférájába kerül, elidegeníthetővé válik, és ha a halál elidegeníthető, akkor az élet is az. Ebben rejlik a veszély.

Hogyan állunk a jövőképpel? A túlvilág megszüntetése megrövidítette az életet, hisz csak a jelenlegire redukálta, ezért fokozott figyelem fordult a jelen felé. A jövő többé nem a jelen meghosszabbítása, a jövőt illetően az óvatos becslések is merészségnek tűnnek. A jövőképeket ezért egyfolytában átszövi a minőségi másság gondolata, hogy a jövő nem

a jelen módosíthatása (élek, de másképp), hanem kalkulálhatatlan, tehát idegen totalitás. A jövő irreális, a jövő a másvilág. Az embernek a jelenről bár rendezetlen, de átélhető fogalmai vannak. Minden ami ezután következik, potenciálisan egy másik világ. A futurológia, a science-fiction, és általában a jövőről való gondolkodás nem azért ingadozik az eufória és a depresszió között, mert erről a jövőről szóló kevéske ismerete racionálisan feljogosítja, hanem pusztán azért, hogy ezzel mennyország- és pokol szükségletét elégítse ki. Pszichológiai igényt elégít ki. A jövő a holtak országának aktuális változata a modern ember számára. Éppoly elképzelt és berendezett terület, mint a Hádész vagy az egyiptomi alvilág, csak itt statisztika és tudományos adatokkal írják tele a jövőt. Lakhatónak látszik, törvényei vannak, és a berendezkedés szokás szerint az ismerős elemek segítségével történik.[\[305\]](#) A science-fiction ragaszkodik a tudományhoz, mert az az elszabadult fantáziát a rend ígéretével kecsegteti. Ugyanez köti az utópiákat a morálhoz, a futurológát a statisztikához.[\[306\]](#) Mindegyik a rend fogalommal kapcsolatban álló területen keres szövetségest. A jövőképek különbözőek, de az egyes képeken belül maga a jövő egy működő rend, mellyel szemben az ember társadalmi rendje és globálisan rendezett képzelete áll, és ez a megtámadhatatlan, tehát racionális hierarchia rendje.

A haláltól való félelem jele vehető észre a halál szót helyettesítő eufemizmusokban is[\[307\]](#). Az anyagszemléletű civilizáció szerintem a halálfélelemre a korábbiaknál jóval rosszabb megoldást kíván: a lehető legteljesebb kiszorítását a mindennapi tudatból. A meghaláshoz kapcsolódó intézmények elkülönülnek, és maga a meghalás is legritkábban zajlik le otthon.[\[308\]](#) Halottal az utcán csak baleseteknél lehet találkozni, ugyanakkor a szórakoztató ipar nagy tömegben árasztja el a piacot termékekkel[\[309\]](#), amelyekben perverz formában habzsolhatják az emberek a halált. Csak éppen a hagyományok elvesztésével már nincs aki megtanítsa őket 'úszni a vérben'. A harci technikák fejlődésével szintén eltávolodtunk a szembenézéstől, mert a küzdő felek csak gépezeteket működtetnek és akár sohasem kell tudomást szereznie áldozatainak számáról, szenvedéseiről amiket kiváltott.

Mit és miként él át az ember a halál közelében? Az elmagányosodását, szeretet kötelékeinek elszakadását, a társadalom részéről pedig a halál és a haldoklás elfedését és a közönyt. Az erőszakos halál tapasztalatával a fejlett társadalmakon kívül ritkán találkozni. A civilizált államok által szervezett háborúkban a gyilkolást kivonták az egyes ember hatalma alól. Ennek a kétszínűségnek logikus következménye, hogy ezen államok a halálbüntetés eltörlésével saját bűnösségük látszatát igyekeznek eltüntetni. Ugyanakkor a gyilkolás finom technikáit, melyeket civilizációs ártalmaknak neveznek, pártolják. A haldokló kitalálása efféle hatalmi technika. A halál felforgató, a haldoklás emocionális mozgósító erejének semlegesítése az uralmi és alávetési technikák része lett. Mindennek központi felügyelete a szubjektum alakításának eszköztárához tartozik[\[310\]](#). A halál tapasztalatát körülvevő koreográfiának amelyet a megsemmisítő táborok jelentettek meg először, újraértelmezendővé teszi a civilizációs technikákat, akár csak a metafizikai kérdéseket.[\[311\]](#)

A halállal foglalkozni az nem pesszimista halálvárást nihilizmust jelent, ezt csupán az érzi, aki nem készült fel a halálra. Éppen ellenkezőleg: ez a valósággal való foglalkozás.

A halál pillanatával biztosan találkozunk kell egy nap, és ez lesz életünk legjelentősebb eseménye.

Természetesen ez a dolgozat nem ölelte fel a lehetséges kérdések mindegyikét, hiszen sok kérdést terjedelmi^[312] okok miatt nem tárgyalhattam, de felmutathattam az emberiség azon igényét és tulajdonságát, ami megismerni és megnevezni akar. Ez már csecsemőkorban a dolgok szájba vételével kezdődik, gyerekkorban az állandó kérdezéssel folytatódik, míg a felnőtt korban az élet nagy kérdéseire keressük a választ. Ez a mítoszokban teljesebb ki, melyet később a vallások ölelnek fel, amik szerepét korunkra már a tudományok sajátították ki. De mivel ezek a technikák nem képesek kielégíteni az egyén teljesség igényét, ezért az ember kiszorul a történetből, manipulált és talajt vesztett lett. A halálhoz való viszony elidegenedése áthatotta a modern társadalmak minden rétegét.

Meg fogunk halni, és ezzel a ténnyel őszintén kell szembesülnünk. Végző soron nem tudhatjuk biztosan, mikor fogunk meghalni, bárhol, bármely pillanatban véget érhet életünk. A halál pillanata nagyon fontos, mert ez vezet át minket ebből az életből egy fázisba, ami esetleg egy következő élethez vezet. Annak minősége a mi tetteinktől – azoktól az okoktól és feltételektől függ, amelyeket magunk teremtettünk a saját gondolataink, motivációnk és cselekedeteink által a múltban.

Mi lehet a mai kor emberének a megoldás? Erre válaszként megint a múltba kell visszanyúlnunk, ahol már ismerték azt a bölcsességet, miszerint ‘úgy élj, hogy akár még ezer évig is élhatsz, és élj úgy, hogy akár már holnap meghalhatsz.’ Ez a látszólag egyszerű mondás tengernyi bölcsességet rejt magában, egészen az erkölcs szférájáig. Arról is szól, hogyan rendezhetjük napunkat (pillanatainkat) úgy, hogy a pillanat élménye teljes legyen, miközben a tettünk (szavunk, gondolatunk) hosszú távú hatása is a jelenünk szabadságát támogatja. Ritkán fordul már elő velünk, hogy este elalváskor békében hajtsuk álomra a fejünket, azzal a tudattal, hogy a ma feladatait, történéseit lezártuk, és ne a mai nap elvarratlan szálai, a holnap gondjai gyötörjenek. Hasonlóan lennénk a halállal, halálfélelmeinkkel, mert ha minden pillanatunk teljes, akkor nem tartanánk a haláltól, és nem úgy lenne mint álmomban, hogy azért nem akarok meghalni, mert még annyi ‘dolgom’ van. Ha most nem vagyok ‘rend’ben, akkor ezer év múlva sem valószínű, hogy az leszek. Viszont ha minden pillanatom teljes, akkor ezer év múlva is az lesz ‘miként a mennyben, úgy a földön is...’

[1] Heidegger: Mi a metafizika?

[2] Lange: A lassú halál, in Mauzóleum: Halálirodalom, a halállal való foglalkozás, szerk.: Adamik, Jelenczki, Sükösd, ELTE bölcsész index 1987.

[3] Bár az okkultizmus vagy a parapszichológia és démonológia terén is történt ilyen jellegű próbálkozás.

[4] A tibeti buddhizmusban történnek erre vonatkozó erőfeszítések, – a Tibeti Halottaskönyv részletes útmutatást ad – hogy pont eme pillanat tudatosítása, kézbe tartása révén hogyan befolyásolhatjuk önmagunk jövőbeli sorsát. Erről később részletesen kitérek.

[5] A Szentháromság misztériuma, kozmológia stb.

[6] Amire alább még vissza fogok térni.

[7] Konzisztenciájára.

[8] Pl. mint adomány a kereszténységben.

[9] A testszemlélet, illetve a testhez való viszony.

[10] A halállal való kapcsolatának vizsgálata elengedhetetlen.

[11] Minderről bővebb információt lásd az irodalomjegyzékben.

[12] Ahogy ezt a későbbiekben példákkal illusztrálva tárgyalom.

[13] A nagyobb baj az, hogy legtöbbször fel sem merül kérdésként ezen összefüggések feltárásának problémája.

[14] Lásd Éden, Aranykor.

[15] Talán nem tévedek nagyot, ha feltételezem, hogy a brahmanista rendszerrel is ez történt, amire válaszul megszületett a buddhizmus friss tanítása.

[16] Ha lehetséges, akkor az élő és a végrehajtó emberrel együtt kell szemlélni.

[17] Ez a felosztás Andrew Lang “A halál osztályozása a mítoszokban” című könyvét, és Frazer “The belief in the immortality” című művét követi.

[18] A szavak – Ige! – teremtő ereje fontos már itt is.

[19] Az álom és halál kapcsolatára a 3. fejezetben még kitérek. Ennek alapján lehetnek előfeltevéseink a halál és az alvás kapcsolatát illetően, amelyre rábólint a görög hitvilág,

ahol Morpheus (az alvás) és Thanatos (a halál) testvérek voltak. Valószínűleg ők is felfedezték azt a furcsaságot, hogy álmunkban – habár testünk mozdulatlan, egészen máshol is járhatunk, mely élmény gyakran nem is konvertálható szavakká.

[20] Erre bővebb kifejtést a 2. fejezetben adok.

[21] Reinkarnáció.

[22] Mint fentebb pár példán keresztül érzékeltettem.

[23] Érdekes észrevenni, hogy ha az emberről van szó, akkor milyen gyakori, hogy férfit értenek alatta.

[24] Ezt követhetjük nyomon a hagyományos hindu életkor-szakasz felosztásban is.

[25] Lásd pl. a novíciusok esetében.

[26] Később még visszatérek ennek pszichológiai fontosságára is.

[27] Paradigmatikus.

[28] Vagyis a kinyilatkoztatott vallásokban.

[29] Ebben a témában különösen ajánlom Bóna László könyvet.

[30] Ez különösen a XX. századra jellemző.

[31] Ahogy az Orpheusz történetéből ismerős, aki a halott Euridiké lelkéért szállt le az alvilágba, hogy visszahozhassa kedvesét.

[32] Az óperenciás tengeren is túl, alvilág.

[33] A kutya vagy sakál szintén visszatérő motívum a halál és az alvilág kapcsán az indoeurópai kultúrákban.

[34] Pl. Driethelmus vitéz a jeges-tüzes pokolban.

[35] Vergilius: *Aeneis*, hatodik ének.

[36] Amennyiben léteznek ilyenek.

[37] Ezen belül megkülönböztetünk elsődleges és másodlagos funkciókat.

[38] A “vallási cselekvés” terminussal itt Boglár Lajost követem, aki *Vallás és antropológia* című könyvében az angol “worship” általános kifejezést próbálja ezzel pótolni. In: Boglár Lajos: *Vallás és antropológia*, Budapest, 1995, Szimbiózis; 39. old.

[39] Például: szent időponthoz kötött-e, szent helyhez kötött-e stb.

[40] Lásd Anthony Wallace: *Religion: an anthropological view*. New York, 1966, Random House.

[41] A fentebb összeállított szempontrendszer kicsit általánosabb, így egyetemesebb érvényű.

[42] Amelyeket fentebb már használtam, ahol ezek a fogalmak elsősorban nem a kultúrák, illetve vallások egyszerűségére utalnak, hanem korai kialakulásukra.

[43] (angol: *worship*)

[44] B. Malinowski, Radcliffe-Brown, Evans-Pritchard, Clyde Kluckhohn, Talcott Parsons, és Edmund Leach

[45] Eliade, van der Leeuw, Rudolf Otto, Wach

[46] Lásd Eliade, M: *Misztikus születések* Bp. 1999 Európa

[47] Ez a kínai gondolkodás sajátja is.

[48] A gyermekkor, a tudatlanság és a profán létmód végét szimbolizálja egyidejűleg.

[49] A beavatásnak három nagy kategóriáját különböztetik meg: kollektív rítus, (ifjú avatási rítus), második kategória a titkos társaságokba lépés rítusa, míg a harmadik a misztikus elhivatottsággal áll kapcsolatban, ahol a személyes élménynek nagy jelentőséget tulajdonítanak.

[50] Talán itt gyökerezik az élet és halál fogalmát ellentétesen kizáró gondolat.

[51] A világtéremtés előtti káosz kiegészítőjeként

[52] Síva – mint pusztító aspektusa a hindu isten-hármaságnak – leggyakoribb megjelenítési formája a nemzőszer – lingam -, ami ciklikus világszemléletük miatt érthető is, hisz az elmúlás egyben a teremtés csíráját is magában hordozza.

[53] Terjedelmi korlátok miatt itt csak egy módszert igyekeztem részletesen bemutatni, ami alapján megfelelő mélységű tanulmányt készíthet bárki, akiben elég kitartás és érdeklődés van.

[54] Egy vallásos jelenséget pedig egészben kell látnunk, összefüggéseit kell feltárnunk, lehetséges tartalmának minden jelentését ismertetnünk kell.

[55] A modern halálteológia Karl Barth ortodox pokol-doktrínája, illetve Karl Rahner személyiség beteljesedés elmélete alapján vázolódt fel. Karl Barth 1886-1968,

református teológus, az un. dialektikus teológia kidolgozója (dogmatika 1-12, 1932-59). Karl Rahner 1904-84, jezsuita teológus, a trad. kat. dogmatikát az újkori antropológiával ötvözte.

[56] Oppenheim, Leo Az ókori Mezopotámia Bp. 1982 Gondolat

[57] Viszont a tények tartalmával vissza lehet élni – itt jelentkezik a vallástörténezszer felelőssége, hogy ne tegyék.

[58] Lugal, mely nagy embert jelent

[59] Erre utal az istenek szájának kimosása, ruházása, etetése. Dániel könyvéből is jól ismert motívum Baál etetése.

[60] T. i. hogy uralkodják a földön (Gen. 1.26.)

[61] De persze ez a kijelentés így sarkosítva nem teljesen igaz, mert pl. Jahve nem mezopotámiai eredetű isten (habár sok jellegzetessége mezopotámiai gondolkodásmódot sejtet), illetve nem bizonyos, hogy az 'ábrahámí' törzsek egyenes ági ősei volnának az izraeli törzseknek.

[62] Az i.e. 2. évezred elejétől lakott, a Földközi tenger keleti partján fekvő terület, mely összekötő kapocs volt a mezopotámiai és kánaáni-héber kultúrák között.

[63] Feltűnik az 'Él' istennév is, melyet a héber szent iratokban is használnak. Kánaáni felfogás szerint a természeti és kultikus tárgyakat különböző 'Él'-ek népesítik be. Ez egyfajta animisztikus gondolkodásmódot tükröz, amelyet a mezopotámiai vallásokban is felfedezhetünk. Ugaritban 'Él' nem csak gyűjtőfogalom istenekre, hanem a távoli északon lakozó legfőbb isten, aki onnan irányítja az alája rendelt istenvilágot. Él panteisztikus főisten alakja és henoteisztikus vonásai a monolátria formájában felbukkan az izraeli vallásban. Az etimológiai folyamatosság ugyan nem kell szellemi és hitbeli folyamatosságot is jelentsen, de látni fogjuk, hogy az ugarit-kánaáni és a héber halálképnek sok közös vonása van.

[64] Ez az üzleti szellem érvényesülhetett a halott gondozásában is, amely Urukagina reformjaiban is napvilágot látott írásos formában.

[65] Ez a henoteisztikus vonás már feltételezhetően az i.e. I. évezred 2. harmadának terméke és valószínűleg a nagyon korai animizmusban gyökerezik, de a sémi típusú vallások korában már monolátrikus színezetet ölt magára.

[66] Marduk-ahhé-eriba, assur-bán-apli.

[67] Pld. Ashur szimbóluma a szárnyas korong, benne egy emberrel, aki íjjal és nyilakkal van felszerelve, mely a napot (isteni) az íj pedig hadisten jellegét mutatja.

[68] Amit leírunk az egyén vallásaként, azok inkább csoportos tudattartalmak lehettek, mert az individuum nem fejlődhetett ki olyan mértékben, hogy tudattartalmakat saját egyéni vonások jellemezték volna. Vallásuk, erkölcsük, életszemléletük tehát inkább csoportos tudattartalom volt.

[69] Az isteni erő általános szimbóluma a ragyogás, – foglalja össze Oppenheim. A ragyogás Utu isten – sémi néven Shamash – manifesztációja. A Nap kettős arculatú dolog volt, teremtett és pusztított, jó és rossz, születés és pusztulás eredője. A természet jelenségei közül a leglényegesebb a mozgás volt, amit az ember magában is felismert. Ezt az életerőt a természetben is tapasztalta, isteni adománynak tartották, ezért minden természeti tárgyat 'zi'-vel – szellemmel, lélekkel, étellel – ruháztak fel. Az isteni erő ezeken a 'zi'-ken keresztül manifesztálódik.

[70] Leggyakrabban a nemi aktus fogalmaival írták körbe a természet sok jelenségét. A mezopotámiai vallásokban mindig ott van az Isten, Anya motívum. A suméroknál Innin (az Ég úrnője, az akkádban az istaru szóval azonosítják, mely istennőt jelent.) Az Istár szimbóluma a csillag volt, mivel azonosították a Vénusz-szal.

[71] Urakagina törvényeiben szó esik bizonyos siratók honoráriumáról.

[72] Komoróczy Géza "Fénylő ölednek édes örömében." Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983.

[73] De ez a hajó szimbólum pld. Ur – Nammu temetkezési énekében is felbukkan. Ezt a valamin való átjutást a kapu is szimbolizálta (az Innini alvilág járása énekből ismerjük.)

[74] A térszimbolika másik iránya az Égi, az isteni erő eredetének színhelye. Az istenek lakhelye valahol a magasban van, melyet absztraháló képességének fejletlensége miatt hegyként jelképezi, akárcsak a görög mitológiákban az Olümpos. A zikkurátok építési technikája, szerkezete képezi le ezt a gondolkodást. Hegyet azonban a folyó völgyi civilizációban nem találunk, így ezt a szimbólumot a sumérok minden valószínűség szerint még az őshazájukból hozhatták magukkal, É-keletről. A hegy szimbóluma kapcsolatban van a pusztító viharral. (gondoljunk csak Adadra, és Ramanra, vagy az ugariti, kánaáni Baalra.) Említésre méltó, hogy Jahvéban is feltűnnek vihar-isten attribútumok.

[75] Ezekben a bűnbánó imákban az ószövegségi penitenciális irodalomban pld. egyes Zsoltárokban, vagy Jób könyvében lévő fordulatokkal találjuk szembe magunkat,

[76] A sors fogalmát hamarosan kifejtem.

[77] Ez utóbbinak nem volt istene, mert Nergál, Ereskigál nem kimondottan a halál istenei voltak, hanem az alvilágé, és inkább betegséget, háborút és katasztrófákat szimbolizáltak.

[78] A görög moira és a phüszisz kifejezésekhez hasonló.

[79] Érthető tehát, hogy a halál hírnökét Nantarnak hívták, ami a simtu megfelelője (namtar, azaz megszabott). Az ember végső élménye az alvilág démonikus ajtónállójában nyer mitológiai formát.

[80] A halálnak ehhez az értelmezéséhez két párhuzamot említek. A preiszlám 'manaja' -ról (sors) azt tartották, hogy készülségben várja az egyén számára halált hozó találkozást. A görög források pedig a 'kér' démonról beszélnek, aki láthatatlanul követ mindenkit születésétől a halála pillanatáig, amikor is először és utoljára megnyilatkozik, bejelentve, és meghozva a halált.

[81] Gondolhatunk akár a szanszkrit karma szó jelentéstartományaira is.) Nincsen helye a szerencse szeszélyeinek, sem a sors személytelen ridegségének.

[82] Az ilu-k, lamssu-k, és istaru-k, és asedu-k

[83] A halált előre jelző démon.

[84] A kifejezés jelent szobrot, valamint egy egyén hasonmását hordozó kísértetet, vagy hasonlít az angelosz terminushoz az újszövetségi értelemben (Ap. csel. 12, 15.) Ezek is szellemlények. A korai bibliai szövegek arról beszélnek, hogy az Úr kapcsolatokat keres népével, egyéni emberekkel, illetve az isten és az ember között szakadék feszül, amit nehéz áthidalni. A kor teológusai próbálták elmagyarázni, hogy a transzcendens isten hogyan tud az immanens emberhez leereszkedni. Az úrnak az angyala odamegy, beszél az emberekkel és az istennek az üzenetét az emberek felé továbbítja. Az, hogy ez az angyal hogy néz ki hogyan jött létre, mi az ő élettörténete az a korai ószövetségi gondolkodást egyáltalán nem érdekli. Ők még nem éltek abban a stabil monoteisztikus világképben amelyik a mostani ember szemében leginkább jellemezni tűnik a bibliának világ és istenképét. A környező kánaita népek istenképe sok istenhit. Fogság előtt nyitottak voltak arra, hogy metafizikailag elfogadják több istennek a létét 82. Zsoltár. A sokistenhit megszűnésével egyidőben kezdtek el olyan szellemi lényekkel foglalkozni, akik a mi gondolkodásunkban mint angyalok jelennek meg. Az angyalkép megjelenéséhez nagy lökést adott a mezopotámiai, perzsa gondolatvilág megismerése, a maga nagyon rétegződött, hierarchikus panteonjával, és ezek a hatások a késői izraelita gondolkodásban az angyaloknak temérdek formáját beépítették. Az angyalokat nem ismeri meg a meglátogatott személy. Az ókori görögök is mondták, hogy az embereknek olyan az istenük, ahogy azt maguknak megteremtik. Az angyalábrázolásokat is a saját ízlésünk szerint teremtjük. Az asszírok, perzsák angyalai hatalmasak, nagyfejű lényeknek ábrázolták. Az angyal közvetít isten és ember között, tehát biztosan repül. Ézsaiás látomásaiban (6. fejezet) is szárnyakkal képzelte el, nyilvánvalóan szép is, mert aki az abszolút szépet követi az nem lehet csúnya. (a gonosz angyal, a sátán, az ronda – lásd Bosch képei és Dürer néhány metszete). A középkorban fejlesztették ki leginkább az angeológia tudományát, és a katolikus egyház dogmatikájában jelentős szerepet kapott az arkangyalok, védőangyalok, futárangyalok stb. Az intertestamentális, vagy szövetségközi zsidóság szellemi áramlata, korban kialakult apokrif, vagy pszeudepigráf (hamis című) iratokban már rengeteg kísérlet született, a szellemi lényeknek különböző rendjeit

meghatározzák. A Tóbiás könyvében már megjelenik egy specifikus angyal, akinek már a neve is hordozza tulajdonságát, Raphael a gyógyít gyökre vezethető vissza.

Henoch könyvében a bukott angyaloknak (virrasztók) történetét írják le. Mindegyik angyal tulajdonsága már benne foglaltatik a nevében, egyébként ez egy sémita tulajdonság. Michael, Izrael személyes védőangyala nevében – ki olyan mint isten – már benne foglaltatik a hierarchiában betöltött funkciója, az angyalok feje. Az ortodox hagyományban is lényeges szerepe van az angyaloknak, templomaik szentek és angyalok képeivel van tele, mert tradíciójukban benne van, hogy ahol a liturgia folyik, az gyakorlatilag nem más, mint a menny és a föld összeérése, ahol az emberi liturgia beletársul a mennyei liturgiába. Az angyalok ott vannak közöttünk, akiknek az imádsága egyesül a mienkkel, de ők soha nem válhatnak emberré. ‘A Berlin felett az ég’ című filmben mondja az egyik angyal: ”ahhoz, hogy érezd a kávé melegét, a cigaretta ízét, neked is emberré kell válnod”.

[85] Dumu- dingir – rani, és mar – ili, su.

[86] Értsd, jól megy a sora.

[87] De pár versben felbukkan az determinizmus megkérdőjelezése is.

[88] A héber nephes szó – lélegzet világít rá, amelynek akkád megfelelője napistum, melynek jelentése lélek, személy, élőlény.

[89] A Közel-keleti gondolkodásban a lélegzet az élet, azonos fogalmak. Tehát a halál, fiziológiai leírása a következőképpen néz ki: az ember halála pillanatában megszűnik lélegezni, mozogni, elhagyja a vis vitalist, eltávozik tőle a napistum, az élet. Felfogásuk szerint a halálban a test és a lélek elkülönül, vagy ahogy ők mondanák: a halott ember edimmuja – szelleme, elérkezett sorsához. Az edimmu phüzisze, természete a napistun volt, ami újabb jelentéssel gazdagodik: szél, szellő. Ezen szavakkal fejezték ki a Közel-Keleten elterjedt hiedelem szerint az istenek, szellemek és démonok jelenlétét. Talán a magyar nyelvnek is vannak ilyen rétegei, ahol a szél-szellem szavunk utal erre, illetve a lélek távozása a lélegzethez kötődik (lélek-lélekzet-lélegzet).

[90] Matum.

[91] ‘Ur – Nammu az alvilágban halála után’ című sirató énekben, ahol a mozdulatlanság és a hallgatás a domináló cselekvési forma.

[92] U.o.

[93] Lásd a zsidók korai elképzelését a Seolról, vagy a görögök Hádészát.

[94] Ezek három forrása: a “Gilgames-Enkidu és az alvilág”, “A nagy égből a nagy föld felé” és az “Ur-Nammu az alvilágban, halála után” című költemények. Az alvilág nevének szinonimái ezen írások alapján: Nagy Lakóhely, Mély Torok, Arralu, vagy az

Irsit és latari – a soha vissza nem térés földje. De még “A halál hegyen lévő házának”, “Hatalmas országnak”, “Börtönháznak” is nevezték.

[95] Lásd pld. az írás eredetét.

[96] Jórészt Ószövetségi anyagra támaszkodva.

[97] Az átmenetet a perzsa-méd filozófia görög behatása mellett a bibliai kultúra alkotja. A föníciai, a kánaáni és a palesztinai kultúra hatása az európai civilizációra pedig vitathatatlan.

[98] Melyek sokszor hordoztak magukban perzsa-méd, zsidó, és föníciai-kánaáni elemeket.

[99] Bár érdemes szem előtt tartani a zsidóság későbbi merev elzárkózását (túlélési stratégiáját) más kulturális behatásoktól.

[100] Az emberi üdv történet, melynek egyik csúcspontja Jézus Krisztus kereszthalála, alapjaiban az Ószövetségben vázolódik fel. Az állandóan vissza-visszatérő messianisztikus tendenciákban, az Isten és az ember közötti szövetség folytonos megújulásában, a különböző zsidó irodalomba, a késői judaizmus korának divatos áramlataiban, mint például az apokaliptikus irodalomban.

[101] 1.Kor. 15.21

[102] Szántó János vizsgálódásait tudom ajánlani a témában részletesebben alámerülni szándékozóknak.

[103] A halál szó- héberül máweth – gyöke (mwth) természetszerűleg maga a meghalni gyök. A héber igei szemléletű nyelv, így infinitívuszos alakja, ahogy mi lefordítjuk nincsen. A névszói jelentést csak a tény megállapítására használják.

[104] J. Bright i.e. 2000 korba helyezi. Lásd in Izráel története. 1986 Református Zsinati Iroda.

[105] A nephes szót az európai gondolkodásban életerőnek, vis vitálisnak nevezik . Erre utal egy Jób könyvbéli részlet: meghal lelkében: lázad.

[106] A magyar költőibb fordításban így hangzik: “keserű a szíve”.

[107] Kiv. 24.6

[108] Lev. 17.11, Gen. 4.10

[109] Jób 2.11, Gen. 49.1

[110] Deut. 32.50

[111] Ezeket a régi indián, afrikai és az óceániai népek mentalitása is tükrözte.

[112] Ez inkább eurázsiai és amerikai kultúrák jellemzője, mert nem egy óceáni népnél a halottaknak vagy kunyhót építenek, vagy fákon helyezik el maradványaikat, sőt egyes Új-guineai pápua népeknél szokás, hogy az özvegy élete végéig a hátán egy hálóban köteles elhunyt férje csontjait hordozni.

[113] A halott köré épített valamiféle síremlék gondolata nem egészen közel-keleti eredetű. A királysírok valószínűleg egyiptomi indíttatásúak, a piramis mintájára. A balszamozás viszonylag ritka az Ószövetségben (Gen. 50.1)

[114] Gen. 27.9, Gen. 49.29

[115] A sírkamrás temetkezést is valószínűleg Egyiptomból vette át az európai civilizáció közel-keleti közvetítéssel.

[116] Iz. 22,15-16.) Az új és régi temetkezési szokások ellentétére utal az Ex 14.11 szövege is.

[117] Az elhunytat barátai családtagjai gyalog vitték a sírhoz. A fogság idejéig a holttestet díszruhába öltöztették, lemosták, szemeit lezárták majd egy kendővel leborították. Kezeit és lábait külön lekötötték. Később elmaradt a díszes ruha és csak gyolcsba temették a halottat.[117] A sírba mirhammézgat és az aloe fa porát hintették, hogy valamennyire ellensúlyozzák a hullaszagot.

[118] Kisázsia és Északkelet Afrika nép és nyelvcsoportjai.

[119] Num. 19.11, Num. 19.13, Num. 19.18

[120] A Sirák, könyve is tárgyalja ezt. (Sir. 30.18)

[121] I.sz. 72.

[122] Lev. 19.18, Deut. 14.1

[123] Ezt textus elemzéssel és némi egyszerű sémi filológiával szeretném megtámogatni.

[124] Ne felejtsük el, hogy az első keresztények zsidók voltak. A tórához való ragaszkodásuk átmentődik a kora keresztény századok hívőinek szemléletébe is.

[125] Feltehetően az akkád mutu szóból ered, de az ugariti kultuszokban Mot-nak, a halál istennőjének a neve.

[126] Az mwth radix igei derivátumaiban 482-szer névszói derivátumaiban 147-szer szerepel az ó-szövetségi textusokban.

[127] Az itt alkalmazott ige-nyomatékosítási eljárás, az ige az utána álló igei derivátumot van hivatva különleges erővel nyomatékosítani és a mwth radix csak ezen az egyetlen helyen van így nyomatékosítva : “amelyik napon eszel abból, meg fogsz halni.” – (értsd: egészen biztosan meghalsz!).

[128] Gen. 6,3

[129] Ez. 18, 4

[130] 88. Zsoltár

[131] Ez. 18,4

[132] Példabeszédek 121,19

[133] Közösség szabályzata című tekercs.

[134] *Szókratész*

[135] A kései buddhizmus igen aprólékosan leírta a számtalan égben meditatív létet élvező lények életkorát, másrészt hasonló alapossággal fogta rendszerbe a különféle poklok sorát.

[136] Amikor a földön nappal van, ott éjszaka amikor itt nyár, ott tél stb.

[137] Értsd: agglegény, meddő stb.

[138] Sokszor a termékenység pusztító aspektusa általánosul halálos istenséggé, mint például a sívaista mitológiának egyik alapgondolata és rendező elve. Gyakran a Nap, (sumér Nergál isten) a vihar (az andamánoknál Pulugu alakja) vagy a földrengés (Niasz-sziget Lature Dane alakja) sűrűsödhet pusztító isten alakra.

[139] i.e. 2635-2155.

[140] i.e. 2040-1785.

[141] Erről a későbbiekben bővebben írok.

[142] A buddhizmus is eltörölte a kaszti kiváltságokat.

[143] Mint alvilági geográfia, istennevek, fények.

[144] Ezeket tekinthetjük egyfajta lélekvezetőknek is.

[145] Héliopoliszban (görög Napváros).

[146] IV. Ramszesz sírjában találták meg a legismertebb egyiptomi világgépet. Geb-et, a földistent mutatja, amint a hátán úszik az őstengerben, testéből növények nőnek. Geb-en térdel Su, a levegő istene, aki kinyújtott kezeivel tartja az eget, így ő az aki fenntartja a világrendet. Erre utal a kezében levő füleskereszt, az élet jelképe. Az eget a csillagokkal ékes Nut testesíti meg, aki kéz és lábujján támaszkodik. őt az őstenger veszi körül kis körökkel szimbolizálva. A napbárkában Ré napisten ül, előtte pedig Maat az igazság istene található, mivel a mítosz szerint a világot a napbárkából irányítják.

[147] Amire még a későbbiekben visszatérek.

[148] A 'ba' lélek az égbe szárnyal, vagy valamelyik fán tanyázik mint lélekmadár. Erőt is jelent, így az ember belső energiájának is felfoghatjuk, de kifejezi az isteni erőt is. Saját lelkének ősoka, illetve az ember egy-szeriségének és egyediségének meghatározója. Ez kapcsolatban van a serpenyőbe kerülő szívvel is. Úgy vélték, hogy a ba elhagyja halálkor a testet, majd balzsamozás után visszatér ellenőrizni a halott állapotát (ezért fontos a balzsamozás). A 'ba' életének fenntartása folyamatos étel- és italáldozatot igényel, s megszűnése a halálát okozza. Később, amikor már képtelenek voltak folytatni az élelem hordását a sírhoz (mert már több generáció halt meg), elkezdték a sír falára festeni ezeket a dolgokat, amelyeket a halott bármikor feltámaszthatott.

A 'ka' különbözteti meg az élőlényeket az élettelenektől, jelentése: bika, táplálék. Az ember szellemi hasonmása, tovább él a halottak szobraiban, anyagtalan, s ugyanazt a szerepet tölti be, mint az elhunyt teste földi életében. Ez biztosította az egyensúlyt a halott életében. A 'ka' határozza meg a jellemet és a személyiséget

Az 'ah' lélek (halotti szellem), természetesen ez az ember legszellemibb része, s csak a halál után bontakozik ki. A madár hieroglifával van jelölve, mely a fényvel áll kapcsolatba, hasonló módon más népek hagyományaival, ahol a lelket fény természetűnek tudták. Ehhez kapcsolódva elmondanám, hogy a test integráns részének tekintették az árnyékot is, ami akkor válik megdöbbentően érdekessé, ha valaki foglalkozott vakokkal, és látta, hogy ők megérik az ember árnyékát.

[149] Ezek megmaradtak, és az ásatások során előkerültek, s a mai kutatóknak felbecsülhetetlen értékű információt nyújtanak ezen ősi civilizáció tagjainak mindennapi életéről.

[150] A kép találó, mert a sakálok a sivatag szélén tanyáztak, ahová a holtakat is temetik

[151] Ez megfeleltethető a később kialakult keresztényi Utolsó Ítéletével.

[152] Ezt a motívumot felfedezhetjük az óiráni Zoroaszter illetve a párszi vallásban is, amelyben Mithra halálbírósa elé kell állnia az elhunytak, miközben Rasnu egy pontos mérlegen leméri az illető jó és rossz cselekedeteit.

[153] Kákósy László: Ré fiai, Budapest, 1979. Gondolat 351. o.

[154] Szeb-nek (a föld istene) és Nut-nak (az Ég istennője) a viszonyából született Ozirisz. Amikor Ré napisten megtudta, hogy felesége Nut hűtlen lett hozzá, megátkozta őt, hogy gyermeke születésének ne legyen se hónapja, se éve. De az istennő másik szeretője, Thot, dámajátékban elnyerte a Holdtól mindegyik nap hetvenketted részét. A részekből öt teljes napot rakott össze, s ezeket hozzáadta a 360 napos egyiptomi évhez. Minthogy ezt az öt napot az éven kívül állónak tekintették, a napisten átka nem vonatkozott rájuk, s így Ozirisz az első ilyen napon született meg. őt követte Hórusz, Széth, Ízisz, majd végül Neftisz istennő. Ízisz fedezte fel a vadon növény búzát és árpát, s Ozirisz bevezette ezeknek a növényeknek a művelését népe körében. Neki köszönhető a sör főzésének tudománya is a hagyomány szerint. Bevezette az istenek tiszteletét, de nem folyamodott erőszakhoz, hanem a zene segítségével nyerte meg őket. Talán nem véletlen, hogy Pithagorasz miért foglalkozott a zenével és a számokkal. De fivére Széth 72 társával összeesküdött ellene (felhívnam a figyelmet a 72 szám szimbolikája). Egy ládába zárták, s a Nílusba dobták, ahol meghalt. Később felesége (Ízisz) teherbe esett halott férjétől (Ozirisztől). Gyereke született (az ifjabb Hórusz), aki sok veszély közepette nőtt fel, majd indult harcba, hogy atyját megbosszulja. Amikor Ozirisz megkezdi uralmát a holtak birodalmában, akkor foglalja el Hórusz az élők királyi trónját. (A mozdulataiban Hórusz kifejezetten harcos (ksatrja) isten jellegét mutatja. Visszatérve Ozirisz történetéhez, Búbloszban partra vetődött egy bokor mellett, mely hamar fává vastagodott. A város királya kivágatta a törzset, mely a koporsót rejtette magában. Ízisz tudomást szerzett róla és elkérte, majd Egyiptomba visszavitte. Széth megtalálta a koporsót, s tizennégy részre vágta Ozirisz testét (a szétszaggatott isten a sokszorossá lett világ szimbóluma.). Ízisz az istenek segítségével összegyűjtötte férjének tagjait. (Ez jelentette azt, amire minden ember törekszik, hogy létrehozzuk a megtört, szétszabdalt lét egységét.) A mítoszból kiderül, hogy Ozirisz nem halt meg teljesen, nem is támadt fel a földi értelemben. Léte az alvilágban folytatódott, melynek királya és a halottak bírója lett, ami nem zárta ki azt, hogy néha a földön is megjelenjék. Szolgálatában démonok álltak, akiket kiküldhetett mindazoknak a szívéért, akik gonoszat cselekedtek. Oziriszt feladatkörében a babiloni Nergál istennel azonosíthatjuk, aki egymagában a nap istene, a föld alatti világ és a holtak ura, illetve a csírázó mag istene is volt egymagában.

Azt tartják az egyiptomi (memphisi) mítoszok, hogy a szívnek és a nyelvnek döntő hatalma van minden testrész felett. Ezt más kultúrkörnyezetben is felfedezhetjük, hiszen a kínai nyelvben a 'szív' szó egyben tudatot is jelent

[155] Ha kilépünk ebből a kétdimenziós rendszerből a harmadikba, azaz a térbe, akkor a gúla (piramis).

[156] Ezért temetkeztek a piramisokba, templomokba és szent helyekre, illetve azok közelébe az egész világon.

[157] i.e. 1567-1085.

[158] Amon eredetileg szélisten, az a teremtő- és termékenység isten, akitől az életlehellet származik. Az egyesülés révén uralkodói tekintélyt szerzett az Amon-papság, akik ellen később éppen ezért irányul majd IV. Amenophisz vallási reformja.

[159] Jáma – Sindzse

[160] Dharmarádzsa-Csögyal

[161] Az érdekes, hogy az egyik démon kockával veti ki az elhunyt sorsát.

[162] Köztes lét.

[163] Eliade, M.: Vallási hiedelmek és eszmék története, I. -II.- III. Budapest, 1995. Osiris kiadó.

[164] A szellem minden lámaista iskola szemében fényt jelent, és ez az azonosság alkotja a tibeti szoteriológia alapját..

[165] Vagyis az átmeneti állapot.

[166] A középkori keresztény ‘jó halál’ is ezért elvárás a haldoklótól.

[167] Ha életünkben sok jót tettünk, de a haláltusa hevében negatív indulatok között megtagadjuk vagy nem látjuk értéküket, szintén nagymértékben befolyásolja az újjászületést. Ha életünket és halálunkat értéktelennek, igazságtalannak és rossznak érezzük, keserűség és csalódottság van jelen, akkor ez a halál pillanatában bekövetkezett állapot elnyomja, háttérbe szorítja életünk összes erényét, és az újjászületés nem lesz olyan szerencsés, mint amit megérdemeltünk volna érdemeink által. Ezért jó tudni, hogy a halál pillanata nagyon fontos, érdemes rá készülni.

[168] A fő csatorna a test tengelyében helyezkedik el. Ezen vannak a nádi-kerekék (csakrák).

[169] Kalu Rinpoce (a Shangpa-Kagyü hagyomány vonallámája): Hogyan segít a Dharma élni és meghalni című könyv alapján.

[170] Mielőtt szembetalálkoznánk a halál pillanatának bardójával, fontos, hogy felkészüljünk rá, mert ha ezzel az utolsó pillanatig várunk, az már késő lesz. Életünkben cselekedjünk hasznosan, segítsünk magunk és mások szenvedésén, és kerüljünk minden ártást, mindent, ami haszontalan, értelmetlen, káros. Így érdemeket halmozunk kifelé, befelé pedig bölcsességet gyűjtünk. A halálra felkészülésnek ez a legjobb módja.

Kétféleképpen közelíthetjük meg a halál gondolatát. Első esetben nem akarunk foglalkozni a ténnyel, kibúvókat keresünk, hogy ne kelljen rá gondolnunk. Úgy teszünk, mint a diák, aki tudja, hogy év végén vizsga lesz, de úgy csinál, mintha nem lenne: majd szerencsém lesz, legfeljebb elmegyek uv-ra – így éljük le az életünket a halállal

kapcsolatban, de ott nem lehet ezen a módon csalni, mert a vizsgabiztos, akivel ott találkozunk, mi magunk leszünk. De gondolkodhatunk ekképpen is : Ha magammal találkozom a halálban, miért ne próbálnám meg már életemben, milyen az? Ha idáig eljutunk, az azt jelenti, hogy látjuk, az élet lehetőséget nyújt az önmagunkkal való szembesülésre. Nem kell ezért a halálra várni, de jó tisztában lenni a ténnyel, hogy bármelyik pillanatban megtörténhet. Nagy hasznunk lesz belőle, ha már életünkben tapasztalatokat szerzünk a halál igazságáról. Ezzel szemben, ha nem érezzük ennek fontosságát, akkor saját magunk számára zárjuk ki a lehetőségét olyan dolgoknak, amik értelmet adnának életünknek, hogy megismerjük önmagunkat, szembesüljünk magunkkal, megtanuljuk a saját életünket élni.

A halál minden pillanatban bekövetkezik, amikor lehetőségünk van megpillantani önmagunk igaz természetét. Úgy mondják, egy buddha minden pillanatot száz százalékosan él meg. Ez a különbség hozzánk képest. Úgy suhannak el éveink, hogy észre sem vesszük, mi történt, miközben úgy érezzük, nem volt teljes a napunk. Kitalálunk mindenféle pótcselekvést, és már nem is gondolunk rá, elfelejtünk mindent, a halált, a mulandóságot. Végigszorongjuk életünket, de nem igazán tudjuk, miért. Ez az abszolút nyomorúság.

Sokan rettegve, küzdve, haláltusában, mások nem ennyire drámaian, de eltompulva élik meg, elalszanak vagy elájulnak. Kevesen vannak olyanok, akik külső és belső érzékeik teljes birtokában, tisztaságban, félelem nélkül, felkészülten érik el a halált. Általában nem tudják és nem is akarják elismerni, hogy most a halálukon vannak. Sajnos gyakran a rokonok, hozzátartozók, kórházi dolgozók is segítik ebben, s biztatják, hogy élni fog, jövőre elmegyünk együtt ide-oda, és közben mindenki tudja igazából, hogy meghal, és érzi, hogy nincs felkészülve a halálra. Bár megjelenik egyfajta együttérzés, de egy felkészületlen embert nagyon nehéz pozitív módon szembesíteni a halál tényével, mikor beindult a meghalás folyamata. Ezért fontos előtte felkészülnünk, lezárni ügyeinket, megírni a végrendeletet, elbúcsúzni a családtól és vállalni a halál tényét. Egész életemben tudtam, hogy meghalok, most eljött az ideje. Ennyi történt.

A meghalás során felszabadulnak a szellem azon energiái, melyek a testben keringtek, így ez a pillanat fokozott potenciállal rendelkezik, tudatállapotunk erőteljesen befolyásolja jövőnket. Egy röpké gondolat sokkal hatékonyabb lesz, mint egész életünk alatt sokévnnyi gondolkodás. Ezért fontos tisztán tudni, hogy elérkezett életünk vége, és ez a komoly esemény befolyásolni tudja fejlődésünket, sorsunk alakulását.

Mivel ez nagyon kritikus pillanat, érdemes megismerkedni azokkal a tényezőkkel, amelyek az elmét zavarják a halálkor. Három dolog zavaró leginkább. Ragaszkodás a saját hírnevünkhöz, népszerűségünkhöz, vagyonunkhoz, gazdagságunkhoz, hozzátartozóinkhoz, rokonságunkhoz, akiktől mind meg kell válnunk. Ezek az elme tisztaságának legnagyobb akadályai ekkor. Mikor elérkezik a halál pillanata, legyünk készek elengedni, vegyük észre, hogy nincs többé szükségünk ezekre a dolgokra. A legfontosabb előkészület, hogy mindig mindent teljes módon csinálunk, így nem lesz megbánnivalónk, szégyenérzetünk. (A teljesség legyél te magad – Weöres Sándor) Van egy gyakorlat, ami a halál pillanatában segítségünkre lehet, és úgy hívják, hogy

tudatáthelyezés (pova). A szerzetes a halott tudatát átveheti, és más tudattal felecserélheti. Speciális képzésre van szükség ahhoz, hogy ezt el tudjuk végezni. A cél a megszabadulás. Ha képesek vagyunk elvégezni, akkor az megszabadít az alsó világokba való születéstől.

[171] Hogy miért? Arra kicsit később kitérek.

[172] Fil. 3.20

[173] Lásd: a bűnbeesés története.

[174] Róm. 12.

[175] Ezért fejezik ki magukat a teológusok úgy, hogy Krisztus humanizálta a halált.

[176] Ha ezt a rendelkezést szükséges lenne lokalizálni egy időben, vagy egy ponton, ez a pillanat nem kell szükségszerűen egybe eszen az orvosi halál pillanatával.

[177] Akár a teremtés mítoszban, ahol sárból lettünk, azzá is leszünk.

[178] Talán az élet a kiragadtatás ebből az egységből?

[179] A neoplatonizmus lélek-felfogásában a lélek az Egyből emanálódik ki, leszáll az anyagba, (ez egyben kudarca is, vesd egybe a teremtés bibliai kudarcával, a bűnbeeséssel) és a test halála után újra utat tör az egyhez, bár ez a törekvés még az egyén életében jelentkezik.

[180] János 5.24

[181] János 5.-29

[182] V.ö: Én vagyok az út, az igazság, az élet.

[183] Rómaiaknak írt levél.

[184] Gal 5.24.

[185] Summa theologica 50.

[186] Mt. 24. 42-44.

[187] Isten országa már nem úgy tartozik a jövőhöz, mint eddig.

[188] Hiszen Isten fölötte van a Törvénynek, bármikor megváltoztathatja a feltételeket.

[189] Ami érdekes és előremutató, hogy a túlvilági jutalmat nem a pusztá hit adja csupán, hanem a hagyományos értékrendhez való ragaszkodás, nem a passzív törvény-betartás eredményezi, hanem a hitben és a Krisztusban való cselekvés.

[190] Mt. 5.3-12, Lk. 6.20-23.

[191] Mt. 11.28.

[192] Mt. 21.31-32.

[193] A szadduceusokkal folytatott vitán kívül – melyben Jézus az irányadó farizeus álláspontot visszhangozza – egyetlen, a feltámadásra vonatkozó evangéliumi utalást sem lehet biztonsággal visszavezetni magára jézusra.

[194] A tanítványok által is ismert hagyományt átértelmezi Jézus, hiszen a törvényt nem betartani jött, hanem betölteni. Jézus Elsősorban azokat a kezdetben kultikus-rituális szabályokat veti el, melyeket a farizeus magyarázók erkölcsi jelentésűvé tettek. Ilyenek az étkezési és tisztálkodási szokások, melyeket a Mk. 7,15. alapján egy mondatban felold – “Kívülről semmi sem kerülhet be az emberbe, ami beszennyezhetné. Hanem ami belőle származik, az teszi az embert tisztátalanná”. Új szempontrendszert mutat, hol a rituálé helyett a szív (tudatállapot) tisztasága lesz az első helyen.

[195] Rahner K.: A hit alapjai 464. old

[196] Itt megint csak említést kell tennem a buddhizmus zen vonaláról, ahol – természetesen a buddhai tanításokat helyesen értelmezve – az itt és most jelentőségét hangsúlyozva egyfajta más-állapotot (az állapotot) érhetnek el, felszámolva az időbeli hálóba gabalyodottságot.

[197] Végül is nem éppen olyan rejtélyes-e az örök élet, mint a jelenlegi? – replikázhatna Wittgenstein.

[198] Nyilván nem elégítette ki az embereket a lelki élet, hanem valami konkrét testi valóban akarják érezni magukat.

[199] János jelenései 22.5

[200] Ez a boldogság analógiásan megtapasztalható, az ész és a tapasztalat segítségével bizonyosságokat szerezhethetünk minderről.

[201] Summa, Contra, Gentiles III. 63

[202] Lsd. antik világ feltámadó termékenységi istenei.

[203] Dhammapada (a Tan ôsvénye) 165. 235-255

[204] Rg. 2.29.6

[205] Rg. 7.104.5

[206] 'vrtra', egy ark démon Rg. 1.32.10

[207] egy ortodox hindu filozófiai irányzat

[208] Pld. a Katha upanisád verseiben Jáma, a halál istene két utat vázol fel, az egyik a gyönyörök útja, a másik az istenek útja. Természetesen az utóbbit javasolja az újjászületések elkerüléséhez.

[209] Ramajana 7. 25.10-20, Mahabharata 12.2.25

[210] Korán 8. szúra

[211] Orpheusz alvilágjárása is erről tanúskodik

[212] 3.278-279

[213] Ezeket az elemeket a görögök átvették a környező népektől, de természetesen legfőképpen Egyiptomból. Viszont Krétáról honosították meg a paradicsomnak az ideáját, és a mükénei civilizációból vették át a léleknek a megmérését.

[214] Homérosz: Iliász 1.595

[215] Homérosz: Odüsszeia 11. ének

[216] Achilleus és Odüsszeusz párbeszéde

[217] Az egyiptomi: Thot

[218] Platón: Gorgiasz 526 c-d

[219] Mit tehet hát a halandó, ha a kedvese halálát nem akarja megélni, mert jobb halva lenni, mint múlhatatlan gyászban élni? Erre Alkésztisz legendája kínál megoldást, aki férje helyett ajánlja életét Thanatosznak, a halál istenének.

[220] 118, 121 fragmentumok.

[221] Phaidón 80d és ld. még Phaidón 112a-114c.

[222] Amivel a buddhisták is egyet értenek.

[223] Buddha beszédei. ford. Vekerdi József, Bp. 1989 Helikon, Mn.63.

[224] Pl. Salingertől átvéve a kérdést: Hogyan szól a taps, ha csak egy tenyér csattan?

[225] Desimaru, T.: Az út gyakorlása Bp. 1995 Farkas Lőrinc Kiadó 46-56. o.

[226] Megvilágosodás.

[227] Tettek, cselekedetek.

[228] A zen-ben nem beszélnek reinkarnációról, habár a reinkarnáció tana hatott a mahajana buddhizmusra is. Erre színes és ékes bizonyítéka a tibeti buddhizmus.

[229] Az uralkodók gazdag sírjaiban bronztárgyak, fegyverek, hadiszekerek lovakkal, feleségek, szolgák, kocsisok, rabok voltak eltemetve. A fejedelem halála után is gyarapítja hatalmát, a nemzetséghez tartozók életére hatással van. A megistenült ősök, élükön a nemzetségalapító őssel ekkorra már fontosabb szerepet töltenek be, mint az Eső vagy a Nap szelleme..

[230] Mikor már fakul az emlékezet.

[231] Ez a totemeisztikus elképzeléseihez nyúlik vissza, hogy épségben megőrzik a holttestet, és csak akkor tekintették valóban halottnak, ha elvégezték a halott lelkét visszahívó szertartást, majd ha ez nem sikerült akkor lett valóban halott.

[232] Még emberáldozatról (több tucat ill. több száz) is szólnak feliratok.

[233] *Sanlao* – három vén.

[234] Az i.e. 16.-11. sz.-ig

[235] Amikor 18 ill. 8 fő rítust ismertek.

[236] Az i.e. 11.-8. sz.-ig

[237] Beszélgetések és mondások (lun yü XI.11.)

[238] Ter. 42.13, Jer. 13.15.

[239] Ezekiel 18. 20.

[240] Jób 26.5. A gyehenna jelentése a 'Hinnom fiainak a völgye', amely Jeruzsálemhez közel eső kultikus hely, ahol gyerekeket áldoztak föl (Kir. 23.10, Jer. 7.31.), ennek előtte pedig emberáldozatokat mutattak be Molooch istennek. (2 Krón.. 33.8.)

[241] Péld. 23.13, Zsolt. 89.49.

[242] A judaista mitológiában a holtak birodalma, az éggel szembeállított síron túli alsó világ. Zsolt. 139.8, Jób 11.8

[243] Jónás 2.7.

[244] Ter 37.35, 44.31.

[245] Teremtés 1-3.

[246] Ho Aidesz.

[247] A halál istene az ókori görög mitológiában.

[248] Zsolt. 139. 7-8, Péld. 15.11, Ám. 9.2.

[249] 22.9-13 i.e.2. sz.-ban arámi nyelven keletkezett apokrif irat.

[250] Hab. 2.5.

[251] Sein und Zeit (Lét és Idő) megjelenése óta, Heidelberg 1927

[252] U.o. 240.old.

[253] U.o. 250. old.

[254] U.o. 87. old.

[255] Ezzel ellentétes álláspontot képvisel az a wittgensteini megállapítás, miszerint a halált megélni nem lehet, a halál nem az élet része.

[256] Heidegger M: Mi a metafizika?

[257] Tillich, Paul: A rendszeres teológiai Osiris Bp. 1996.

[258] A semmi burkában élünk.

[259] Tőkei F. : Kínai filozófia. Ókor. I-III. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. I. kötet, 301-321

[260] A temetésről Csuang-ce is hasonlóakat gondolt.

[261] Ennek köszönhetően száműzték is.

[262] I.sz. 333-416

[263] Shen bu mie lun

- [264] Fan-zheng a lélek tagadása 75-84
- [265] Fan-zheng úgy gondolta, hogy a túlvilág az élet meghosszabbítása.
- [266] Vagyis az én és annak megszűnésének tudása.
- [267] Görög gondolkodók 1-2, Budapest 1993. Kossuth 83-93
- [268] Samannaphalaszutta 54.
- [269] Post, W. Kritik der Religion bei Karl Marx, München 1970, 116. o.
- [270] U.o. 96. o.
- [271] Sejt újraélesztés, klónozás, hibernáció.
- [272] Érdekes paradoxon a tudomány részéről, hogy tagadják a lélek létezését, de ugyanakkor használják a fogalmát, dolgoznak vele.
- [273] Dualizmusról lévén szó, ezt érthetjük a jó birodalmának is a fény szimbolikáját figyelembe véve.
- [274] Érdekes ezen kívül még megfigyelni az emberiség természetét, hogy milyen elemeket vesz figyelembe a túlélés érdekében.
- [275] Pl. Egyiptomban, Kínában stb..
- [276] Egészen a hideg és meleg pokolig
- [277] Reményt adsz, életet adsz.
- [278] Amire a régi angol nyelv 'hellan' kifejezésének a gyöke is utal, hogy a pokol egy elrejtett, betakart dolgot takar.
- [279] Mint a mágikus gyűrű, szent gyümölcs, arany, tartály, vagy hallhatatlanság elixírje..
- [280] Parson
- [281] A XVIII. sz.-tól a haldoklóról a figyelem a gyászoló érzéseire tevődött.
- [282] Blassauer Béla: Pro és Kontra
- [283] Berta Péter: A középkori archaikus halálmodell tipológiai felosztásának gondolatmenetét követtem.

[284] Pázmány Péter: Prédikációk Bp. 1983. 956.o.

[285] Az industrializált világ és a szekularizációs tendenciák nem tűrik az események ilyen nyílt lefolyását.

[286] Kőhalmokat szórtak a halott fölé.

[287] F. Villon Testamentum 102. o.

[288] Kozáky István: A haláltáncok története I-III.

[289] Pázmány Péter gondolatát szeretném ide beemelni, miszerint: nemcsak zabolája, hanem kormányja is életünknek a halál emlékezete.

[290] Lásd. F. Villon: Testamentum 74.

[291] Freudtól származik a kifejezés.

[292] Perényi P. Livia: A halálgondolat fejlődése III. század magyar lírájában, Pécs 1934 46.

[293] Ne feledjük el, hogy a régi közösségekből kitagadott emberek élete megpecsételődött, ami a halálukat is jelenthette.

[294] Felismerték, hogy ez a tudomány áll legközelebb az embert nem csak anyagi valóságként értelmező szakágak közül.

[295] Ezen túllépés formái társadalmilag determináltak.

[296] Heidegger és a semmi gondolköréhez csatolnám.

[297] Korábban felvázoltam a beavatás és a halál kapcsolatát.

[298] Hasonlóan vehetünk példát a szerelemből is. Két állapota van-e az életnek, egy szerelmes és egy nem-szerelmes, és elválasztja-e egymástól ezt a kettőt valamilyen cselekedet. Állandóan hordjuk-e a szerelmet, hogy ez az érzésünk néha megkapja konkrét alanyát, akire irányulhat, vagy az ember alapállapota az, hogy nem-szerelmes és néha egy-egy konkrét alany egy-egy pillanat, vagy folyamat alatt felkelti az alapállapotunkkal kizáró módon ellentétes érzést a szeretetet.

[299] Pld. ahogy az ajtókat nyitja – zárja azzal meghatározza az utasok által üzött tevékenységének mozgásidejét, ami más is lehet, mint a söfőr egyéni ideje.

[300] Egy lakásban lakó három generáció, közös utazás stb.

[301] Hangsúlyozza, hogy a meghalás nem egyszerűen dezintegráció, sokkal inkább az emberi személyiség fejlődésének, növekedésének végső szakasza.

[302] Csak a makettje.

[303] Hajas Tibor gondolatmenetét követtem.

[304] A médiumokon keresztül érzékelt halálélmény emlékeztet az eredetire, de spirituális és irracionális tartalma nélkül: a halál makettje, játék, immunizáció.

[305] A rend akarása a babonában is kinyilvánításra kerül.

[306] Az irodalomban az antiutópiák ezt világítják meg.

[307] Eltávozott, elköltözött, elhunyt, elszunnyadt, örök nyugalomra tért, kileheli lelkét, megtér atyáihoz, leteszi a gondját, fűbe harap ... stb.

[308] Habár a statisztikák szerint az emberek 80% szeretne otthonában meghalni, ehhez képest 80% kórházakban hal meg!

[309] Film, játékok, könyvek stb.

[310] Lásd az antiutópiákban is.

[311] Noha nem a számok döntenek, de vajon a pestisjárvány vagy a holocaust hagyott-e mélyebb nyomott a történelemben?

[312] Többek között érdekes lett volna részletesen tárgyalni az álom halál jelentéseit, vagy ahogy az a terveimben szerepelt: kitekintést tenni az irodalom és a művészetek birodalmába, illetve szívesen kitértem volna bővebben filozófiai irányzatokra, a temetés szokásaira (pl. kétszer temetés stb.), de ezek a témák egyenként is tekintélyes terjedelmű anyagot jelentenének.

[a] A gondolatmenet Bogsütz Ákos dolgozatát veszi alapul, ami Kalu Rinpoce tanításait fedi fel, miszerint: a föld elem feloldódik a víz elemében. Ennek külső jele a testi erő elvesztése: a nyak nem tartja meg a fejet, a lábak nem tartják meg a testet, kezünket nem tudjuk felemelni, a nyálat és az orr váladékát nem tudjuk visszatartani. Belső jelek, hogy az elme, mely rendkívül tompa és zavaros, teljes depresszióba süllyed. Kétségbeesve próbálunk talpon maradni kapaszkodókat keresve. Ennél a pontnál a világosság rejtett jelei halvány délibábként jelentkeznek.

Ezt követően a víz elem feloldódik a tűz elemében, melynek külső jelei, hogy a száj és a nyelv kiszárad, az orrlyukak beszűkülnek, a nyelv megmerevedik. A belső jelek azok, hogy az elme ködös, ideges és irritált. A rejtett jel az, hogy a tapasztalás ködös, füstszerű lesz.

Ezután a tűz elem a szél elembe olvad, melynek külső jelei, hogy a légzéstől kihűl a száj és az orr, a test melege párát kibocsátva elszáll és a végtagok kezdenek kihűlni. A belső jel az, hogy elménket változva világosnak, majd sötétnek érezzük. Alig tudunk felismerni valamit és nem tudjuk tisztán észlelni a külső jelenségeket. A rejtett jel a világító bogarakhoz hasonló szikrázó vörös fények megjelenése.

Ezután a szél elem feloldódik a tudatban, melynek külső jelei, hogy a légzés hörgésbe vált, hosszú kilégzésekkel és nehéz belégzésekkel, s a szemek felfelé fordulnak. Belső jelek, hogy összezavarodunk és különböző látomásaink vannak. A gonoszlelkűek a Halál Urát látják és rémülten, gyötrelmes pánikban, félelemtől eltorzult arccal kiabálnak. A jó karmájúak – azt mondják – segítőtársaikat látnak elénk jönni sok más erénytelen látomás közepette. A titkos jel lobogó fáklyafényhez hasonlít avatnak be a titkok tudói.

Minden érzék-képesség és érzék alap is fokozatosan feloldódik. Tehát a szemek, fülek, orr, nyelv és test érzékképességeinek ereje is leromlik és feloldódik. Így a formák, illatok, szagok, ízek és textúrák érzékelésére képtelenné válunk. Ezután, mialatt a tudat feloldódik a térben, a külső légzés megszűnik. A testszín elfehéredik, kifakul s csak a szívnél marad egy alig érezhető melegség. Egész eddig az elválasztó pontig a halál általános jeleiről volt szó. Bizonyos esetekben itt még újraéledhetnek emberek, ha a haldoklásuk oka betegség vagy rossz befolyás. Ekkor a belső durva és finom gondolatok feloldódásának folyamata játszódik le. Az energia visszahúzódott a középső csatornába, aminek felső végén, a homlok magasságában helyezkedik el az apától származó fehér lényegiség, ami víz természetű. A víz, természetétől fogva, lefelé esik, de amíg élünk, a testben keringő energia, a felszálló szél a helyén tartja. A köldök magasságában helyezkedik el az anyától származó vörös lényegiség, ami tűz természetű, így felfelé törekszik, de az alsó szél a helyén tartja. Mikor a légzés megszűnik, a testben keringő szelek elhagyják a testet. A fehér lényegiség alászállásával feloldódnak a gyűlöletből származó gondolatok és érzelmek. A vörös lényegiség főlzállásával feloldódnak a vágyból származó gondolatok és érzelmek. A két lényegiség találkozásában feketeséget tapasztalunk, és a nem-tudásból származó gondolati állapotok is megszűnnek. Ekkor az élet megszakadásának intenzív szenvedését éljük át. Az alaposan felkészült jógik ugyanígy a tér feloldódását a világosságban élik át. A szellem tiszta energiái összegyűlnek a szívközpontban és az alapvető nem-tudás feloldódik önmagában, így hát a szellem igaz természete, a tiszta fény feldereng a legkisebb rovarnak is.

[b] A születéstől a halálig tartó időszak a születés bardó A múltban megteremtett karmánk eredményeként szellemünk a létbirodalmak egyikébe születik, ami esetünkben az emberi születés. A formátlan szellem és a fizikai test összehangolódnak és kommunikál egymással. A szellem adottságai és képességei, a benne levő érzések (vágy, gyűlölet, irigység, gőg stb.) határozzák meg, mivé fejlődik a test. Fiú vagy lány testbe születünk, ami lehet egészséges vagy beteges, teljesen kifejlődött vagy fejlődésében gátolt, ezek

mind bonyolult folyamatok révén jönnek létre. Fontos, hogy a létezés milyen új helyzetébe, melyik birodalomba kerülünk. Fontosabb az, hogy embernek vagy állatnak születünk, semmint az, hogy gazdagnak vagy szegénynek, macskának vagy egérnek. Az emberi születés nyújt lehetőséget a spirituális fejlődésre, és végső soron a megvilágosodásra. Ezért fontos megbecsülni a drága emberi testet, mert nem tudni, meddig a miénk.

A születés bardójába beékelődik az álom és meditáció bardó. A világegyetem, az életünk, minden tapasztalatunk és élményünk nem más, mint álom. Három fajtáját különböztetjük meg: A *szamszára álma*, mely kezdetlen időktől tart a végső valóság felismeréséig. Egyszer emberek vagyunk, máskor istenek, állatok, szellemek. Amikor elérjük a megvilágosodás állapotát, akkor válunk teljesen szabaddá az Éntől. A buddha állapot felismerése a szamszárikus álom vége. Az *élet álma*, vagy a karma álma, a jelen tapasztalásai, élményei múltbéli cselekedeteinktől függenek. Ugyanaz a dolog, ami boldoggá tesz bennünket, szomorúvá is tehet. Néha gyűlölettel, néha szeretettel fordulunk egy bizonyos dolog felé. Néha segít, néha bajt okoz. Semmi sem biztos. Semmi sem valóságos, rögzített létező, hanem minden változik. Egy látszólag semleges dolog különböző módokon hathat ránk. Az élet álma a születéskor kezdődik és akkor fejeződik be, amikor meghalunk. Aztán újabb álmok következnek, amíg újra és újra megszületünk. Az *alvás álma* a tudatalatti tudatunk álma. A tudatalattinkban folyó aktivitások határozzák meg álmaink tartalmát. Sohasem álmodunk olyat, ami nem vonatkozik ránk, mert minden álmunk rólunk szól. Ez az alvás álma. Elalvással kezdődik, és véget ér, mikor felébredünk.

Modern példával élve, ez olyan mint a televízió: az alvás álma olyan, mint a film közbeni reklámok, rövidke, intenzívek, gyorsan váltakoznak; az élet álma olyan, mint az egész estét betöltő film, a történetnek megvan az íve, különböző állomásai; a szamszára álma olyan, mint a Dallas – kezdetlen időktől tart a megvilágosodásig. A bardó tanításai arra mutatnak rá, hogy ismerjük fel álmodás közben, hogy az nem valós, hanem csak illúzió. Lehetőségünk van olyan tudatosságra szert tenni, ami által az álom többé nem képes becsapni. Uralhatjuk álmainkat ahelyett, hogy álmaink irányítanának bennünket.

Ha tökéletes szabadságunk van az alvó álomban, az élet álmában is elérünk bizonyos mértékű szabadságot. Felismerjük, hogy az ébrenléti állapot is álomszerű. A magas szintű lények csodái összefüggésben vannak ezzel a képességgel, hogy álmaikat uralni tudják. Hogyan lehetséges ez? Először alvó álomban tudja, hogy ez álom, illúzió. Ha ez álom, akkor lehet rajta változtatni. Fokozatosan elérhető az a képesség, hogy kénye-kedve szerint változtassa, befolyásolja saját álmát. A telet nyárrá, az éjszakát nappallá változtathatja, megnőhet, összemehet, repülhet, megsokszorozhatja magát stb. Aki ennek tökéletes ura, az kezdi átlátni az élet illuzórikus jellegét, és ott is kezdheti alakítani a dolgokat. Meghatározhatja, hogy miként történjenek a dolgok saját életében.

A csoda annak a jele, hogy az illető megvalósította a végső szabadságot. A varázslás relatív művészet, foglalkozás. A varázslat végrehajtásához a varázsló különféle anyagi trükköt tanul meg, erőteljes energiamanipulációkat, speciális szavakat, anyagi komponenseket, különleges mozdulatokat, képzelőerőt (imagináció) és megjelenítő-erőt

(vizualizáció) használ. Ezek az eszközök nem teljesen megbízhatóak. Létrehozni, megvalósítani, elérni valamit, ezek velejárója a remény és félelem. Remény és elvárás, hogy sikerül, és a félelem, hogy nem sikerül. Ez mind az Énhez kapcsolódik. A varázslás érdekes művészet és tudomány, de mivel a jelenségvilágon belül, az Én eszményképe által működik, végső soron nem lesz hasznára senkinek. Maguk a varázslók teli lehetnek szenvedéssel, hatalomvágygal, ragaszkodással, gyűlölettel. Az ő nagyságuk az elsajátított technikán alapul. A varázslásból viszont egy dolgot megtanulhatunk, hogy a szamszára illúzió, különben nem tudna működni a varázslás, ami az illúzió művészete.

A jelenségek világa álomszerű, illuzórikus. Nincs különbség a jelenségek természetében, akár álomban, akár ébrenlétben tapasztaljuk őket. A mi világunkban, vagy bárhol a hat birodalomban hasonlóan tapasztaljuk a valóságot. A valóság éppen az, ami van. Ha embernek születtünk, az a valós számunkra, ha istenek bőségét élvezzük, akkor az a valós, ha a pokol szenvedéseit éljük, akkor az a valós... Bárhol legyünk, ugyanolyan meggyőzőerővel hat ránk, de mind olyan, mint az álom.

Óvakodni kell attól a káros szemlélettől, hogy mivel a jelenségek nem valósak, bármit lehet csinálni, úgysem létezik. Amíg nem értük el azt a fajta szabadságot, hogy a dolgok illuzórikusságát tisztán észleljük, addig komolyan kell venni a karma törvényét és a poklot is, annak minden szenvedésével és kínjával.

Most emberek vagyunk, és el se tudjuk képzelni, hogy más lehet, hogy ebből az álomból fel lehet ébredni, mert nincs ilyen tapasztalatunk. A szamszára álmában az a tény, hogy megszűnünk emberek lenni, majd új formát öltünk, az nem jelent felébredést, csak azt, hogy vált az álom. A jelenségek karaktere változik meg, de igazi természetét nem ismerjük fel. Az alvó álomból karmikusan, automatikusan felébredünk, ez így természetes, így szoktuk meg. Nem kérdezzük, hogy miért, nem kezdjük el filozófiailag megmagyarázni, mint ahogy azt sem, hogy a tűz fölfelé lobog, a víz lefelé esik. Ilyen a természete. Levegőt lélegzünk, vizet iszunk. Nincsen tapasztalatunk viszont arról, hogy a szamszára álmából, jelenlegi helyzetünkől fölébredjünk, mert az nem automatikusan történik, hanem meg kell érte dolgoznunk. Szükségünk van azokra, akik ismerik a módját. Ilyen a Buddha, aki tudja, hogy lehetséges fölébredni, és azt is, hogyan lehetséges, mit kell megtenni ennek érdekében. Kevés, ha csak tudom, hogy lehetőségem van a felébredésre, ez gyakorlatilag semmit sem ér. De ha gyakoroljuk a tanítást, akkor az elméleti ismeretből gyakorlati tudás lesz, vagyis szabadság. Ez az álom bardójának igazsága.

A meditáció bardó az elméleti folyamatok tudatosításának stabilitását erősíti a három fókuszon keresztül. Így beszélünk testi meditációról, beszéd meditációról, elme meditációról.

Test meditációban megtapasztalhatjuk, hogy a testhelyzet és a lelkiállapotunk kapcsolatban vannak egymással. A helyes ülés helyzet, a test stabilitása természetes módon kialakítja a meditatív állapotot. A környezetnek is meghatározó szerepe van az elmére. Ha belépünk egy templomba, a környezet békés, a templom belseje tiszta, a buddhaszobor és kép szép. Természetes nyugalmat ad mindenkinek, ki belép. Ha

testünket megfelelő módon megtisztítjuk, helyes helyzetben tartjuk, az természetes nyugalmat hoz létre, mert a test az elme temploma. Ennek ellenkezője, ha csúcsidőben a városban járunk : az autók hangosak és bűdösek, az emberek türelmetlenek és irritáltak, és ez eltereli a figyelmet belső nyugalomunkról. Meditációra a leghatékonyabb helyzet, ha keresztbetett lábakkal és egyenes háttal ülünk, mert így megtámasztjuk a középső csatornát, ami életerőnk áramlásának fő központja. Ha minden rendben van körülöttünk, tudatunk nyugalmat talál a meditációs testhelyzetben. Ha nem foglalkozunk oda nem illő gondolatkörökkel, s ha figyelmünket nem tereli el az ülve maradás ténye, a légzés nyugodt és egyenletes, akkor magától megnyilvánul a belső felszabadultság és béke. Ezt alkalmazni a meditatív állapot kifejllesztésére: a test meditáció.

Beszéd meditáció : a helyénvaló szavak kiejtését és a hang rezgése általi tudatállapot változást jelenti, ami kialakulhat imák, recitációk, mantrák, hangszerek által. A beszéd meditációhoz tartoznak a közönséges és szimbolikus szavak, valamint a hang érzelmet tükröző tulajdonsága. A szavaknak nagy erejük van. Ha azt mondják nekünk “ Tisztellek Téged ! “ , akkor jól érezzük magunkat, ha azt mondják “ Gyűlöllek! “ , akkor rosszul érezzük magunkat. Ha egy szép hangon énekelt kedves dalt hallunk, akkor az nyugtatólag hat ránk, ha negatív dolgokról, rossz hangon, idegesítően énekelnek, akkor az kizökkent jó hangulatunkból. Hasonlítsuk össze a templomi csengő hangját a meditáció teremben és azt a hangot, amikor megcsúszik a köröm a táblán. Mikor a helyes szavakat, helyes módon mondjuk, ez a beszéd meditáció.

Elme meditáció: a meditatív tudatállapot és a megfelelő gondolkodás, mikor az elme természetes állapotában, nyugalomban, békében pihen és együtt érzőn, szerető jósággal gondol más lényekre. Ha képesek vagyunk elménket ezen a módon használni, az elvezet bennünket a végső valóság megpillantásához. Ha bizalmunk van a Buddha tanításaiban, a bódhiszattvákban és a megvilágosodást elért mesterekben, azt mutatja, hogy a helyes ösvényen járunk, helyes a magatartásunk és helyes a vezetetségünk. Akkor meditálunk helyesen, ha a formális meditáció után is megtartjuk a meditatív állapotot, mikor járunk, eszünk, beszélgetünk vagy alszunk. Egyszóval minden pillanatban használjuk azt a tudati mozdulatot, amit a meditáció alatt kifejllesztettünk. Ha figyelmességet és éberséget gyakorolunk, lehetőségünk nyílik a fejlődésre, hogy dolgainkat jobban csináljuk.

A meditáció bardó tehát a testet, beszédet és elmét foglalkoztató stabil állapotot jelenti, amit fontos a meditációk közti időszakban is gyakorolnunk, mikor hétköznapi ügyeinket intézzük. A gyakorlás fölkészít minket az élet kihívásaira, élesebb helyzeteire, pillanataira, melyek közül a legerősebb az átlépés állapota az életből a halálba. A meditáció bardó, amikor meditációval tudunk foglalkozni, az élet bardójába tartozik, ezért csodálatos dolog, ha emberként születünk ott, ahol járt megvilágosodott lény, tanításokat adott, melyek a lények segítségére váltak és találkozunk e tanításokkal egy mester által. A szútrák szerint kezdetlen időktől kezdve buddha természetünk van, aminek egyik aspektusa a belső tanító, ami folyamatosan aktív. Nagy csoda embernek születni, de még nagyobb, ha a belső tanító manifesztál a külső tanítóban, s mi találkozni tudunk vele. Ez a találkozás akkor értékes, ha igazán a hasznunkra válik, s módszert találunk életünk problémáinak megoldására. Ez rajtunk múlik. Lehet antropológiai, tudományos szempontból rengeteg ismeretet begyűjteni a “buddhizmusról”, de ha nem válik

hasznunkra életünk problémái között, akkor nem sokat ér, mondhatni semmit. Hasznunk akkor van belőle, ha gondolkodásmódunk megváltozik, s megszületik bennünk a bódhicsitta, a megvilágosodás szeretete és megbecsülése, egyfajta felelősségvállalás a lények sorsa és boldogsága iránt.

A halál pillanatának bardója A halál kiemelt pontja az életnek, annak betetőzése. A halált senki nem kerülheti el. Most élünk, és meg fogunk halni, akár elismerjük, akár nem, de mindannyian érezzük, hogy komoly dolog lesz. Mielőtt szembetalálkoznánk a halál pillanatának bardójával, fontos, hogy felkészüljünk rá, mert ha ezzel az utolsó pillanattig várunk, az már késő lesz. Életünkben cselekedjünk hasznosan, segítsünk magunk és mások szenvedésén, és kerüljünk minden ártást, mindent, ami haszontalan, értelmetlen, káros. Így érdemeket halmozunk kifelé, befelé pedig bölcsességet gyűjtünk. A halálra felkészülésnek ez a legjobb módja.

Kétféleképpen közelíthetjük meg a halál gondolatát.

Nem akarunk foglalkozni a ténnyel, kibúvókat keresünk, hogy ne kelljen rá gondolnunk. Úgy teszünk, mint a diák, aki tudja, hogy év végén vizsga lesz, de úgy csinál, mintha nem lenne: majd szerencsém lesz, legfeljebb elmegyek uv-ra – így éljük le az életünket a halállal kapcsolatban, de ott nem lehet ezen a módon csalni, mert a vizsgabiztos, akivel ott találkozunk, mi magunk leszünk. De gondolkodhatunk ekképpen is : Ha magammal találkozom a halálban, miért ne próbálnám meg már életemben, milyen az? Ha idáig eljutunk, az azt jelenti, hogy látjuk, az élet lehetőséget nyújt az önmagunkkal való szembesülésre. Nem kell ezért a halálra várni, de jó tisztában lenni a ténnyel, hogy bármelyik pillanatban megtörténhet. Nagy hasznunk lesz belőle, ha már életünkben tapasztalatokat szerzünk a halál igazságáról. Ezzel szemben, ha nem érezzük ennek fontosságát, akkor saját magunk számára zárjuk ki a lehetőségét olyan dolgoknak, amik értelmet adnának életünknek, hogy megismerjük önmagunkat, szembesüljünk magunkkal, megtanuljuk a saját életünket élni.

A halál minden pillanatban bekövetkezik, amikor lehetőségünk van megpillantani önmagunk igaz természetét. Úgy mondják, egy buddha minden pillanatot száz százalékosan él meg. Ez a különbség hozzánk képest. Úgy suhannak el éveink, hogy észre sem vesszük, mi történt, miközben úgy érezzük, nem volt teljes a napunk. Kitalálunk mindenféle pótcselekvést, és már nem is gondolunk rá, elfelejtünk mindent, a halált, a mulandóságot. Végigszorongjuk életünket, de nem igazán tudjuk, miért. Ez az abszolút nyomorúság.

Sokan rettegve, küzdve, haláltusában, mások nem ennyire drámaian, de eltompulva élnek meg, elalszanak vagy elájulnak. Kevesen vannak olyanok, akik külső és belső érzékeik teljes birtokában, tisztaságban, félelem nélkül, felkészülten érik el a halált. Általában nem tudják és nem is akarják elismerni, hogy most a halálukon vannak. Sajnos gyakran a rokonok, hozzátartozók, kórházi dolgozók is segítik ebben, s biztatják, hogy élni fog, jövőre elmegyünk együtt ide-oda, és közben mindenki tudja igazából, hogy meghal, és

érezik, hogy nincs felkészülve a halálra. Bár megjelenik egyfajta együttérzés, de egy felkészületlen embert nagyon nehéz pozitív módon szembesíteni a halál tényével, mikor beindult a meghalás folyamata. Ezért fontos előtte fölkészülnünk, lezárni ügyeinket, megírni a végrendeletet, elbúcsúzni a családtól és vállalni a halál tényét. Egész életemben tudtam, hogy meghalok, most eljött az ideje. Ennyi történt.

A meghalás során felszabadulnak a szellem azon energiái, melyek a testben keringtek, így ez a pillanat fokozott potenciállal rendelkezik, tudatállapotunk erőteljesen befolyásolja jövőnket. Egy röpké gondolat sokkal hatékonyabb lesz, mint egész életünk alatt sokévnnyi gondolkodás. Ezért fontos tisztán tudni, hogy elérkezett életünk vége, és ez a komoly esemény befolyásolni tudja fejlődésünket, sorsunk alakulását.

Mivel ez nagyon kritikus pillanat, érdemes megismerkedni azokkal a tényezővel, amelyek az elmét zavarják a halálkor. Három dolog zavaró leginkább. Ragaszkodás a saját hírnevünkhöz, népszerűségünkhöz, vagyonunkhoz, gazdagságunkhoz, hozzátartozóinkhoz, rokonságunkhoz, akiktől mind meg kell válnunk. Ezek az elme tisztaságának legnagyobb akadályai ekkor. Mikor elérkezik a halál pillanata, legyünk készek elengedni, vegyük észre, hogy nincs többé szükségünk ezekre a dolgokra. A legfontosabb előkészület, hogy mindig mindent teljes módon csinálunk, így nem lesz megbánnivalónk, szégyenérzetünk. (A teljesség legyél te magad – Weöres Sándor) Van egy gyakorlat, ami a halál pillanatában segítségünkre lehet, és úgy hívják, hogy tudatáthelyezés (pova). A szerzetes a halott tudatát átveheti, és más tudattal felcserélheti. Speciális képzésre van szükség ahhoz, hogy ezt el tudjuk végezni. A cél a megszabadulás. Ha képesek vagyunk elvégezni, akkor az megszabadít az alsó világokba való születéstől.

[c] A végső természet bardója a vadzsrajána buddhizmus legmagasabb lényegiségét képviseli. Minden a végső természetet sugallja, mindenből ugyanaz az üzenet árad, hogy mindennek a természete a mulandóság. A világ jelenségei mind azt súgják, hogy mindennek a végső természete az üresség, a mulandóság. Minden csak ideiglenes megjelenés, és végső természetük a buddha természet. Ha ezt valóban át tudjuk élni, és a tapasztalatot magunkévá tenni, ez azt jelenti, hogy az életünkben adódó lehetőségeket fel tudjuk használni a megvilágosodás szempontjából, és ezt hívják a végső természet bardójának. Minden pillanatban lehetőség van átélni a dolgok végső természetét. A halálkor elérkezünk egy pillanathoz, ahol megszűnnek azok az elmebeli jelenségek, amik elhomályosítják a végső természetet. Ha ezt életünk folyamán megismertük és képesek vagyunk fölismerni a halálban, akkor megszabadulunk. Minden elalvánál is megtörténik ez, megjelenik a világosság. Mélyalvásban feloldódnak az ego tényezői, egyéniségünk durvább és finomabb pszichológiai komponensei, és ennek a folyamatnak a legmélyén megjelenik a tiszta fény. Ha ezt nem látjuk alváskor, nagy valószínűséggel a halálban sem látjuk majd. Mikor beléptünk a mélyalvásba, a tiszta fény megjelenése után újra összeállnak az ego tényezői, és ekkor kezdődik az álom. Általában nem fogunk fel semmit ebből a minden elalvánál megtörténő folyamatból, s a halálban ez még nehezebb. Elaludni viszonylag könnyű a halálhoz képest, mert mikor elfáradtunk,

örülünk, hogy lefeküdhethünk aludni. De nem így van a halállal, nem mondjuk, nem gondoljuk azt, hogy végre, milyen jó meghalni. Ott komoly problémák jöhetnek föl, a halálfélelem miatt nagyon nehéz meghalni. és a halálfélelem miatt nagyon nehéz elaludni. Ezért népbetegség a modern embereknek az alvászavar.

Végső soron, a feloldódás és elsötétülés folyamata minden pillanatban lejátszódik, amelynek kiemelt pontjai az Én és ahogy a Világ éppen van, valamint a tudatpillanatok közti pillanat, ami a kettősségen túli tiszta fény. Az egó egy elképzelt valami, ami a külső dolgokon él. Ha az van, Én nekem is létezniem kell. Lehetőségünk van felébredni, mert a végső természet mindig itt van, és ebben a pillanatban kell azt felismerni. Ezért él a buddha teljes életet.

[d] A létesülés bardójának a létezés azon fázisát nevezik a tibetiek, ami az élet vége, és a következő élet eleje között van. A haláltól a fogamzásig tartó folyamat történéseit különféle tantrákban jegyezték le, mint például “A hallás által való megszabadulás” tantrájában, de sok másik is elmagyarázza a halál utáni folyamatot. Ez a periódus különösen fontos az emberek esetében, tehát aki ember volt, és emberként halt meg. Ez a tanítás kifejezetten nekünk, embereknek szól, a mi esetünket magyarázza. A létesülés bardó a halál pillanatával kezdődik, és a következő inkarnációban való megfogantatásig tart. Ennek időtartama, mint a Földön élő embereké, legfeljebb negyvenkilenc nap. A halál és az utána következő események mély megszakításokat jelentenek szellemünk élményében, és ez az oka, hogy nem tudunk emlékezni arra, ami velünk történt előző életünkben. Testünkkel együtt elhalványul a hozzá kapcsolódó események emléke is. Két fázisból áll ez az időszak: az első fázisban feldereng az első és második tiszta világosság, amikor a energia még a testben van, míg a második fázis a test elhagyásától a következő létesülésig tart.

Az első periódusban először megjelenik a szellem igaz természete a halál beálltakor, ami személytől függően eltarthat egy pillanattól három napig is. Ebben az állapotban már meghaltunk, nincs légzés, nem ver a szív, de a test még olyan, mintha élne. A feloldódási fázisok és az ájulás után az energia még a testben van, és megjelenik a szellem igaz természete. Ebből az állapotból még vissza lehet térni, ha a halál oka betegség vagy rossz befolyás. A bardónak ezt a fázisát hívják első tiszta fénynek.

A második tiszta fény az ájult állapotból való felébredéssel kezdődik. Ezen a ponton lehetőségünk nyílik egy tiszta világba születnünk, tehát egyikébe az olyan mennyországi vagy paradicsomi világoknak, ahol lehetőségünk nyílik a szellem fejlődés beteljesítésére. Ha nem érzük el a megvilágosodást az első tiszta féynél, és nem születünk meg bódhiszattvaként egy tiszta birodalomban a második tiszta féynél, akkor ennél a pontnál a tudat elhagyja a fizikai testet, mert a test és elme karmikus kapcsolata véget ért. Ez után belépünk a bardó második fázisába, ami a test elhagyásától a következő testben való újjászületésig tart.

Jelen testünk nem más, mint érzékeink és tudatunk fizikai hordozója, cselekvésünk járműve, amit múltbeli cselekedeteink függvényeként a mi magunk teremtette karmikus okok és feltételek által jött létre úgy, ahogy most van. A bardó ezen fázisa alatt minden

rendkívül élénk, és mindenholnan érkezik a külső benyomások, ingerek. Hallástudatunk nincs a fizikai testhez, azaz a fűlekhez kötve, tehát nincs meg az a korlátozás, hogy két oldalról halljunk – mindenholnan mindent hallunk. Ugyanígy vagyunk a látótudatunkkal és a többi érzékszervünkkel amelyek ekkor már mentesek az anyagi test korlátozásától. Jelenleg a látott, hallott stb. élmények az érzékszerveinktől függenek, ezekre fókuszálnak. A bardó ezen fázisában, kiszabadulva a fizikai érzékszervek korlátozásából, totális hang- és fényérzékelés van. Minden hang morajlássá, a látvány pedig fénné olvad, mint egy óriási robbanás, aminek sosincs vége.

A Nagy Szabadulás Szútrája, vagy a Hallás Utáni Szabadulás Szútrája leírja, hogy ebben a fázisban könnyen meg tudunk szabadulni, ha felismerjük a halál tényét, a bardó állapotot, hogy mindezek a fények és hangok saját tudatunk megnyilvánulásai, fel tudjuk idézni a buddha természetet, vagy legalább koncentrálni tudunk valamelyik buddhára, bódhiszattvára. A tanítások azonban azt is mondják, hogy a bardóban sokkal nehezebb felismerni a bardó-állapotot, mint álmodás közben, hogy álmodunk.

Miután kiemelkedtünk a hangból és fényből, kialakítjuk identitásunkat, személyazonosságunkat, amit bardótestnek hívunk. Úgy érezzük vagyunk valakik, hasonlóan, mint az élet vagy álm során. Érezzük testünket, látunk dolgokat, hallunk hangokat stb.

Mielőtt belépünk az új reinkarnációba, ismét fényeket és hangokat tapasztalunk. A bardó állapotból az új élet állapotába lépés folyamatakor hasonlóak a jelenségek, mint a halálkor. Ha elménket nem söpri el a bardó-jelenségek, mert erős együttérzés és odaadás, a felismerés és megvalósítás van jelen, akkor itt lehetséges kiválasztani a következő inkarnációt, egyébként a karmikus szél oda sodor bennünket, ahova karmikusan tartozunk. Ez tehát az utolsó lehetőségünk a bardóban, hogy sorsunkat befolyásoljuk, azután a bardónak vége. Ha a karmikus szél sodor minket, akkor, mint az álomban, különböző képek, helyzetek villannak fel, amikre beidegződött viselkedésmódunkkal reagálunk. Semmiféle lehetőségünk nincs csinálni valamit, így besodródunk a hat világ egyikébe. A lehetőségek bardója tehát a múlt és a jövő élet közötti kapcsolat, az itt lejátszódó események pedig a reinkarnáció folyamata.

[e] De ez lehet egy belülről fakadó aktus is, amint ezt a kártyavár kapcsán láthatjuk. A halál egyik attribútuma lehet pl. a türelem. Vessünk egy pillantást a kártya szimbolikájára – Bóna László gondolatmenetére támaszkodva – hogyan strukturálódik a türelem által a világ, milyen viszonyt tükröz a halállal, a kártyavár türelmes építője hogyan válik a halál részévé. A türelem, az isteni lényeg emberi megközelítésének útja. A türelem jogosan jelentheti a jövőbe vetett hitet. A ‘nagy-türelem’, az életen felül álló türelem, maga a megsemmisülés és az ebbe való bölcs belenyugvás, az ellenállás nélküli teljes odaadás, lemondás minden küzdelemről és az életben maradásról, az öntudatlanság extatikus állapota, a tárgyi lét nyugalma, az abszolút passzivitás. Ez az okságon kívül álló, nem időben élő, isteni világban való üdvözülés, a hallhatatlanságba való bebocsáttatás. Az ilyen ember halottként él, élő halála halhatatlanság. A ‘kis-türelmes’ ember nem is

törődik a halállal, ő az élet örök áradásában él, halála pusztán egy következő lépés az életben, az élet folytonosságának előmozdítója, a munkájába temetkező ember. A türelem viszont mindenképpen a halál kijátszása. Gondolom, aki játszott már, az tudja, hogy a türelemjáték a halál tréningje és közben az élet értelmének és értelmetlenségének próbatétele. A halálhoz viszonyított lét, a halál állapotából való virtuális-visszanézés az életre, és egyben meg az élet, (az életből nézett halál). A türelemjáték a lét szünete, amelyben az egész élet lezajlik. A türelemjáték egy átmeneti halál általi intenzív életélmény. A türelemjátékot 'élhetjük' kártyával is, ami szintén ilyen élmény. Az ember akkor érzi igazán, hogy létezik és létezése mit jelent számára, mikor nem létezik. Biztos másokkal is megtörtént, hogy álmukban 'megélték' a halált. Ott érinthet meg ez az érzés. A nemlétezés viszont csak élve szeretné kipróbálni az ember, hiszen az ember nem nemlétezni akar, hanem a létezés megérteni a nemlét által. A türelemjátékok nem kívánnak speciális emberi tulajdonságot, testi ügyességet, memóriát, hanem csak életidőt követelnek, és azt kérdezik az embertől, hogy adja-e nyugodt szívvel életét felesleges dolgokra, amelyek egészen olyanok mint az élet maga. A türelemjáték csak azt kívánja, hogy holtta tegye magát aki játszik. Nem kell hozzá semmi különös, elegendő a pusztán létezés. A türelemjáték áldozati szertartása a halálnak.

A kártya nem olyan ősi játék, mint a kocka, vagy a dominó. Az első kártyalapok a kor valóságos hierarchiáját foglalták magukba. A lapok színei az ország társadalma. Egy pakli kártya, egy kis világ. Tehát a kártyák az emberi társadalmat mindenkor jelenét és múltját egyesítették magukba. A kártya nemcsak az e világot, hanem az egész transzcendensen érzékelt világegyetemet is képviselte, vagyis tartalmazta a teljes világ vízszintes és függőleges tagozódását is. A kártyajáték önkényesen felborítja a való világ rendjét, és saját törvényszerűségei szerint újabb rendet építhet fel, ami ugyanúgy nem végleges, csak pillanatnyi látszata a rendnek. A kártyajátékok játszása viszonylagosnak mutatja a hatalmat és átmenetileg a jelent, sőt az egész életet. A kártyajáték önkényesen felborítja a való világ rendjét, és saját törvényszerűségei szerint újabb rendet építhet fel, ami ugyanúgy nem végleges, csak pillanatnyi látszata a rendnek. A kártya az élet igazi törvényének hiszi magát, ellentéte minden hivatalos világmagyarázatnak. A kártya igazi kihívása az, hogy fittyet hány mindenre, ami társadalmilag szentesített és egy saját alternatív világot épít ki. A kártyás ember világteremtő, akinek hite a pillanatban van és nem az örökben. A kártyásnak nincs más, ami érvényes a világból, mint az a pillanat amikor a kártyaasztalon általa teremtett világok épülnek és halnak sorra végeláthatatlanul. A szerencsével való játék a sorssal való játék, annak a feltevése, hogy az ember alakíthatja sorsát, és annak elfogadása, vagy mégse. A szerencsejátékos kihívja maga ellen a világnak azt a részét amelyen nem uralkodhat. A szerencsejátékos az isten helyére pályázik. A kártyás nem az e világot akarja megdönteni, hanem egy másik világot épít ki magának (rend), egy olyat, amelynek ő a teremtője (szabály). Tán nem így építjük ki a (túl)világunk egyéb szféráit? A kártyásnak az élete a kártya. Ha nem kártyázik, nem él. Az élet maga kártyajáték, ami nem kártyajáték az nem is élet. A kártyajátékos mindig csak abban a pillanatban él, és azért a pillanatért van, amelyikben éppen létezik. A kártyásnak csak jelen ideje van, a kártyás ezért örök életű. Halála is csak egy játszma, egyik lehetséges kimenetele, vagyis az újraosztás lehetősége. A kártyajátékban élni annyi, mint a játék egyetlen örök időpillanatában élni, egy zárt világba bezártnak lenni. A játékon kívüliek az időben élnek – múltjuk van és jelenük, amiből saját jövőjükre

következtetnek, addig a játékos időtlen. Ha viszont azt tartjuk élőnek, aki az élet folytonosságában, időben él, akkor a kártyás, zárvány halott. A kártyaszobában nincs idő, ahol az élet nem más, mint a megsemmisülésre való várakozás egyetlen és örök pillanata. A kártyaszobában az emberek is kártyalapokká válnak, csak néhány leosztásai a világ végtelen számú játszmainak. Az életünk bármely mozzanatában felfedezhető ilyen jellegű szimbolizmus. Az emberi élet egy játszma, a kártya az egész élet metaforájává válik.

A kártyavár is érdekes megközelítési módot ad, hiszen a kártya és a türelemjáték érdekes egybecsengése. A kártyavár nyilvánvalóan tükrözi a halálszemléletet: a születésében elve halára ítélt, léte eleve a megsemmisülés, amíg létezik, addig a megsemmisülés ellenében létezik. A nemlét az alapállapota, és léte a rendkívüli. A létének értelme az, hogy összedől, tökéletes életszimbólum. Sokan úgy gondolják, hogy az életnek a halál ad értelmet; keretet szab, amihez képest vagyok. A kártyavár az egész világ, világrend ingatagságának jelképe, de egyúttal az újraépíthetőségének is. A kártyavár építés fölösleges és értelmetlen küzdelem a természet törvényeivel. A világrend újabb és újabb formában épül fel, hogy ledőljön. Az építés és lerombolás eme körforgása rímel a kártyalapok által is képviselt világtörvénnyel, a természet körforgásával, az ászlapok életképeivel. Ha türelem állapotát időn kívülinek tartjuk, akkor a várépítő időn kívül élő, aki magával az idővel játszik, testtelenség isteni állapotába jut. Az élet lényege az lesz, hogy van ideje. Örök csak a halál, az életet teljes folytonosságában csak a halott láthatja, ő lát vissza az egészre, csak az ő élete teljes, befejezett (Mezopotámia). Ha viszont a türelem állapotát a jövőben való létnek értelmezzük, akkor a várépítés az emberi múlt és jelen szemlélete a jövőből. Viszont a csak jövőben élő ember halott, mert a jövő a nem jelen való idő. A kártyavárépítés így a halott jövőből való visszatekintés a világ jelenére és múltjára, amivel szabadon lehet játszani, akár egy tárgygal.

A kártyavár az egész világot abból magyarázza, hogy létezik test, van architektúra. A test, vagyis az anyagi lét okozza magát az élet lehetőségét és a halált. Az épület anélkül áll, hogy kötőanyag lenne belekeverve, és a kötőanyag nélkül álló ház isteni műalkotás. A hagyományok szerint a kötőanyag nélkül is talpon maradó épületek kötőanyaga a rituális emberáldozat. A kártyavár is emberáldozatot követel, türelmet, amivel tudjuk, hogy az egész emberi életet követeli. A kártyavár, ha összedől, márpedig az a lényege – akkor az isteni teremtésre törekvés hiábavalóságának, az értelmetlen emberi tevékenységnek a tornya. A kártyavárban az építése a lényeges, nem a felépített világ lakhatósága. A homokvárhoz hasonlatos, melyben az a vágy közös, hogy olyan anyagból akar alkotni valamit, amiből fizikai lehetetlenség bármi tartóssat felépíteni. Ilyen emberi törekvések megformázni a vizet a szökőkútban, a tüzet a tűzijátékokban, növényzetet formára nyírni. Ha már önmagát senki sem éli túl, ha saját halálát nem tudja kívülről nézni, akkor olyan világokat próbál létrehozni, amik az embernél teljesebb egész világot jelentik, és teremtésükben az ember résztvevő, halálukban pedig szemtanú lehet. Miközben az ember találkozik a mulandósággal cseppnyi halhatatlansági élménye támad önmagával szemben.

Ha műveket alkotni azt jelenti az ember számára, hogy formákba rögzíti a világot, megöli mindaz ami élő, változó és természetes, akkor minden egyes műalkotást létrehozó tett gyilkosság, és minden újabb létrehozott műalkotással az élő dolog lesz kevesebb a világon, így műveket nem hozni létre sokkal igazibb művészetté minősül úgy, hogy az

ember mindenféle alkotásról lemond, lemondása alkotás lesz, ebből a felismerésből származik. A dolgozat is ezért nem akart könnyen megszületni. Érzéseket, kavargó gondolatokat a betűk szorgalmas rendjévé transzmutálni csak valaminek a lemondása által lehet. Áldozatot kíván. A kártyavárépítő művész létrehoz, meg nem is, és a kártyavár úgy létezik, hogy léte nem öli meg az életet, mert rögtön meg is hal. (beteljesíti létét.) A vizsgázó is teremt, és a vizsga teszi halottá a szellemet.

A kártyavár az élet és halál határpillanatáról beszél, mivel minden kártyavár épülése közben dől össze. A legalapvetőbb létkérdésre keres választ, arra, hogy hány fázisból áll a világ, háromból, kettőből, vagy egyből? A születés és a halál között van-e olyan szakasz, ami az élet, vagy a születés pillanata megegyezik-e a halállal? Ha viszont az élet és a halál ugyanaz, akkor egy pillanata van csak a világnak, és ez a pillanat az élet maga.

Ahogy a kártyavárat is azért épít és rombol az ember szüntelen, hogy az életet, a haláltól elválasztó titkot megismerje, úgy gyilkolni is fog ugyanezért. Aki lemond a gyilkolásról az lemond az élet és halál titkának személyes végső megismeréséről, magáról a bűnről kell lemondania, hogy maradhasson az Édenkertben, a tudatról tudatosan lemondott öntudatlanságban. Aki lemond a gyilkosság általi halál megismerésről, az megtisztult, örök életű, élőként halott, ráér, türelmes és megérti a világ titkait.